

ISSN 0354-6039 UDK 80+82(05)

R I J E Ć

Časopis za nauku o jeziku i književnosti

Nova serija, br. 19

Nikšić, 2022.

R I J E Ć

Journal of studies in language and literature

New series, No 19

Nikšić, 2022.

FILOLOŠKI FAKULTET UNIVERZITETA CRNE GORE

INSTITUT ZA JEZIK I KNJIŽEVNOST

RIJEČ
ČASOPIS ZA NAUKU O JEZIKU I KNJIŽEVNOSTI

Redakcija

Lada BADURINA (Rijeka), **Tatjana BALAŽIC-BULC** (Ljubljana),
Rajka GLUŠICA (Nikšić), **Slobodan GRUBAČIĆ** (Beograd), **Marina**
KATNIĆ-BAKARŠIĆ (Sarajevo), **Marija KRIVOKAPIĆ** (Nikšić), **Rade**
KONSTANTINOVIĆ (Beograd), **Igor LAKIĆ** (Nikšić), **Vesna**
MOJSOVA-ČEPIŠEVSKA (Skoplje), **Zorica RADULOVIĆ** (Nikšić),
Svein MONNESLAND (Oslo), **Svenka SAVIĆ** (Novi Sad), **Paul-Louis**
THOMAS (Pariz), **Jean Jacques TATIN-GOURIER** (Tours), **Boguslaw**
ZIELINSKI (Poznanj)

Glavna urednica
Rajka GLUŠICA

Sekretarski poslovi
Milena MRDAK MIĆOVIĆ
Nataša JOVOVIĆ

Nikšić, 2022.

SADRŽAJ

Predgovor 7

RADOVI SA NAUČNE KONFERENCIJE „STEFAN MITROV LJUBIŠA U KRUGU ISTRAŽIVANJA”

Radomir V. IVANOVIĆ

Epistolografija kao hibridna forma u djelu S. M. Ljubiše 11

Siniša JELUŠIĆ

Životopis (1878) o Ti: O aporijama Ljubišine Autobiografije..... 27

Miodarka TEPAVČEVIĆ

**Značaj i uloga Stefana Mitrova Ljubiše u crnogorskom
književnoistorijskom razvoju: povodom dvjestagodišnjice
rođenja (Izviriječ Stefana Mitrova Ljubiše) 41**

Milena BURIĆ

**Sintaksička sinonimika glagolskih oblika za označavanje
prošlih radnji u *Pričanjima Vuka Dojčevića*..... 61**

Ana ZEČEVIĆ

**Dramski i muzički motivi u narativnoj prozi Stefana Mitrova
Ljubiše (*Pripovijesti crnogorske i primorske*)..... 77**

Branka DRAGOSAVAC

Bibliografija Stefana Mitrova Ljubiše: novi dometi 107

RADOVI SA OKRUGLOG STOLA O JEVREMU BRKOVIĆU

Šerbo RASTODER

**Intelektualci i ratovi u okruženju devedesetih godina XX vijeka,
Između gusala i Rock and Rolla „Junaštvo je ne ići u rat”,
Posveta akademiku Jevremu Brkoviću 115**

Tatjana ĐURIŠIĆ
Polemička lirika Jevrema Brkovića..... 147

Rajka GLUŠICA
Jevrem Brković i crnogorski jezik 165

PRIKAZI

Rajka GLUŠICA
O ćirilici i jezičkom nacionalizmu
Prikaz knjige *Saga o ćirilici* Ranka Bugarskog..... 185

Jelena BAŠANOVIĆ-ČEČOVIĆ
Sinteza dosadašnjih rezultata dijalekatske leksikografije u Crnoj Gori
Prikaz studije *Dijalekatska leksikografija u Crnoj Gori od Vukovog Rječnika (1852) do današnjih dana*
Brankice Marković 191

Bojan MINIĆ
Kontinuitet predanosti, umješnosti i ljubavi prema jeziku
Prikaz *Rječnika govora okoline Berana* Danijele Radojević 197

Tamara LABUDOVIĆ, Bojan MINIĆ
Temelj i oslonac budućim istraživačima
Prikaz Zbornika radova *Njegoševi dani 8* 203

Zorica RADULOVIĆ
Kuća Jevremova
Zapis o djelu Jevrema Brkovića 211

Miraš MARTINOVIĆ
Velika riznica predaka ili crnogorska Nojeva barka
Prikaz knjige *Monigreni* Jevrema Brkovića..... 219

Novak ADŽIĆ
Akademik Jevrem Brković – književnik u istoriji, politici i ideologiji i istoriograf u književnosti
Prikaz knjige *Da se zna – izbor iz polemičkog opusa*
Jevrema Brkovića..... 225

Gordana KUSTUDIĆ
Neimarstvo kao dekonstrukcija
Prikaz knjige *Beton bluz* Slavice Perović..... 219

Tamara LABUDOVIĆ
Autokritički odnos prema revoluciji
Prikaz knjige *Autokritika revolucije u djelu Mihaila Lalića*
Bojane Obradović..... 239

HRONIKA

Ksenija RAKOČEVIĆ
Brdanski Homer je mrtav..... 245

Miljan ŽIVKOVIĆ
Promocija prvog crnogorskog romana *Ili Kuč na*
Filološkom fakultetu 249

Bojana OBRADOVIĆ
I Crna Gora ima svog Rablea – *Karneval romana u*
Biblioteci „Njegoš“ 253

Ksenija RAKOČEVIĆ
Luča *Njegoševih dana* zasijala u Tivtu 259

Bojana OBRADOVIĆ
II jeseni sajam knjiga „Anderva book“ u znaku
multikulturalnosti..... 263

Nataša JOVOVIĆ
Naučna konferencija o Ljubiši i Novu Vukoviću na Filološkom
fakultetu u Nikšiću 269

Bojana OBRADOVIĆ
XXV nikšićki književni susreti..... 275

Predgovor

U broju 19 nove serije *Riječi* za 2022. godinu objavljujemo radove o klasiku crnogorske i južnoslovenske književnosti Stefanu Mitrovu Ljubiši (1822–1878) ili kako ga neki kritičari nazivaju „Njegošem u prozi“ i radove o književniku Jevremu Brkoviću (1933–2021) preminulom prethodne godine.

U organizaciji Studijskog programa za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti na Filološkom fakultetu Univerziteta Crne Gore, održala se 16. novembra 2022. godine naučna konferencija „Stefan Mitrov Ljubiša u krugu tumačenja“ povodom 200 godina od rođenja. U Organizacionom odboru su radili akademik Radomir V. Ivanović (predsjednik), prof. dr Rajka Glušica, prof. dr Ljiljana Pajović-Dujović, prof. dr Tatjana Đurišić i doc. dr Nataša Jovović. U obilježavanju ovog značajnog jubileja crnogorske i južnoslovenske kulture učestvovalo je sa referatima – osam naučnika iz Nikšića, Podgorice, Budve i Beograda. Veći dio ovdje objavljenih radova, posvećenih djelu Stefana Mitrova Ljubiše, predstavljaju saopštenja sa te naučne konferencije.

Takođe, u organizaciji Studijskog programa za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti na Filološkom fakultetu, održan je 5. maja 2022. godine Okrugli sto u čast jednog od najznačajnijih crnogorskih književnika druge polovine XX vijeka – Jevrema Brkovića, preminulog u doba izolacije zbog epidemije korona virusa, pa ovaj Okrugli sto u Nikšiću, organizovan godinu dana nakon smrti, predstavlja prvo iskazivanje počasti velikom pjesniku i romanopiscu u ovakvom obliku. Podsjećam da smo u *Riječi* broj 15 za 2018. godinu, povodom pjesnikovog 85. rođendana, objavili pet priloga o njegovom djelu i četiri priloga u broju 18 za 2021. godinu. U ovom broju *Riječi* objavljujemo pet priloga, od kojih su četiri saopštena na Okruglom stolu na Filološkom fakultetu.

Urednica *Riječi* Rajka Glušica

**RADOVI SA NAUČNE KONFERENCIJE
"STEFAN MITROV LJUBIŠA U KRUGU ISTRAŽIVANJA"**

Радомир В. ИВАНОВИЋ
Црногорска академија наука и умјетности
Подгорица

ЕПИСТОЛОГРАФИЈА КАО ХИБРИДНА ФОРМА
У ДЈЕЛУ С. М. ЉУБИШЕ
(Прилог генологији)

*„Тако ће епистографија
добити мало-помало своје право
место у књижевности: као истински
књижевни род, и изгубити статус
нехотичне књижевне делатности“.*

М. Павић

У овом раду аутор се бави теоријским начелима епистографије и класификацијама 127 Љубишиних писама од којих је објављено 125 у Четвртој књизи његових *Сабраних дјела* (1988). Он најприје представља погледе и тумачења ове проблематике других аутора Р. Ротковић, С. Јелушића, М. Медиговић након којих он даје сопствене класификације и тумачења. Уважавајући хронолошко-текстуелни (синтагматски) принцип али и вертикални (парадигматски), као и њихову намјену аутор дијели Љубишина писма на: интимна (породична писма), јавна (службена писма) и пригодна писма опште намјене. Усљед немогућности подјеле писама у „чисте форме“ аутор предлаже још двије групе и то: „мјешовита“ и „књижевна“ писма. И те двије нове групе указале су на значај процеса хибридизације језика, жанрова и културе. И сама епистографија је често хибридна форма јер се обично јавља у симбиози са путописном биографском, дневничком, есејистичком и другом прозом.

Кључне ријечи: С. М. Љубиша, писма, класификација, епистографија, хибридна форма

Теоријска начела класификације

На почетку студије „Свако причање има своје законе“ (Компаративно проучавање *Причања Вука Дојчевића и Примјери Чојства и јунаштва*), 2019, саопштио сам неколико статистичких података о три области мултидисциплинарних дјелатности. *Његошологија* (1833–2018) садржи преко 23.000 библиографских јединица, *Љубишологија* (1883–2018) око 1300, док *поповићологија* (1883–2018) има око 1400 јединица. Тај број је свакако увећан током протеклих година (2018–2022), но упркос томе остаје као незаобилазна грађа персонална, исцрпна и анонотативна библиографија о Његошу, Љубиши и М. М. Поповићу.¹ Такође, одмах на почетку генолошке студије, потребно је напоменути да за монографску врсту истраживања Љубишиног дјела видно недостаје и зналачки сачињен избор књижевне критике (1868–2022) који би обухватио пишчево дјело *in extenso*.²

Током тродеценијског бављења љубишологијом (1997–2022) установио сам да је ово дјело најчешће интерпретирано у оквиру хуманистичких наука, онако како је подјелу науке препоручио Фраскати (у питању су дисциплине: историографија, етнологија, филозофија, наука о језику, наука о књижевности, фолклористика, компаратистика и културологија), док је много ређе елаборирао у оквиру друштвених наука (педагогије, андрологије, социологије, права,

¹ Најпотпунију Његошеву *Библиографију* објавили су Љ. Ђорђевић, Л. Калуђеровић, Н. Драшковећ и А. Мартиновић на Цетињу 2013. године. Она обухвата четири тома (на 2887 страница). Љубишину *Библиографију* објавио је М. Лукетић у петог књизи *Сабраних дјела (Критичко издање)*, Титоград – Никшић – Будва, 1988. Она обухвата 207. страница, преко 1006 библиографских јединица. Б. Г. Драгосавац објавила је Поповићеву *Библиографију* као седму књигу *Сабраних дјела* (Подгорица, 2017, стр. 324). Она обухвата 1364 библиографске јединице.

² Ту празнину у извјесној мјери надокнађује монографија Ђура Пејаковића – *Љубишино дјело у свјетлу књижевне критике и теорије књижевности* (Подгорица, 1996, стр. 185). У њој су систематично анализирани прилози А. Вебера, С. Кастрепелија, Љ. Јовановића, М. Цара, Т. С. Виловског, Љ. Недића, Ј. Скерлића, В. Живојиновића Massuke, Љ. Шаулић, В. Латковића, В. Глигорича, И. Секулић, Ђ. Радовића, М. Ражнатовића, А. Банашевића, Ј. Чађеновића, Н. Вуковића, Б. Пејовића, Р. Ротковића, Ј. М. Миловића, Б. Бањевића, Р. Драгићевића, Р. Ђуровића, Ч. Вуковића, Е. Коша, Љ. Вуковића, В. Калезића, М. Стијовића и других.

политологије, психологије и информатике).³ Сâмо по себи се разумије, да је оно најмање проучено у природним, техничким, медицинским и био-техничким наукама, у којима ово дјело може послужити као истински изазов и предмет што разноврснијих интерпретација.⁴

У прилозима посвећеним љубишологији најчешће сам се задржавао у областима филозофије и психологије стварања, естетике и поетике, лингвистике и литературологије, као и компаратистике и културологије, водећи рачуна о односу продукционог (1845–1878) и рецептивног модела (1868–2022). Већ сам раније утврдио да се продукциони модел може подијелити на двије фазе: *прву* (1845–1868) и *другу* (1868–1878), док се друга врста модела може подијелити на четири фазе; примјењујући хронолошку подјелу: *прву* (1868–1900), *другу* (1901–1950), *трећу* (1951–2000) и *четврту* (2001–2022). Интересовање за Љубишино дјело видно је почело након одржаног симпозијума у Титограду и Будви (21–23. IV 1976) и објављивања зборника радова *Стефан Митров Љубишиа* (Титоград, 1976, стр. 231), који је објављен тек априла 1977, да би максимум дочекао након издавања Љубишиних *Сабраних дјела (Критичко издање)* у пет књига (1–5). За анализу која слиједи најважније су: Књига 4 – *Писма* (стр. 220), коју је зналачки приредио Радослав Ротковић, и Књига 5 – *Био-библиографија. Прилози* (стр. 207), коју је приредио Миро Лукетић.⁵

³ Први прилог из љубишологије објавио сам у подгоричком часопису „Васпитање и образовање“ (бр. 1, 1998, стр. 30–41), а последњи, за сада, у „Гласнику Одјељења хуманистичких наука“ ЦАНУ, Подгорица, 2021, стр. 25–51. Упутно је видјети *Био-библиографију акад. Радомира В. Ивановића – Монтенегрина*, коју је сачинио Милорад Т. Миловић (Цетиње, 2010, стр. 300). Она садржи 1339 библиографских јединица.

⁴ Прву монографију о Љубиши – *Самописи и казалице С. М. Љубише* (Нови Сад, 2000, стр. 192) прештампао сам у оквиру *Сабраних дјела* у седам књига (Бијело Поље – Нови Сад, 2003, стр. 300), насловљену као – *Стефан Митров Љубишиа (Књига 2)*, а потом сам све расположиве студије и огледе објавио у обухватној монографији – *Казалице С. М. Љубише* (ЦАНУ, Подгорица, 2018, стр. 328), о чему илистративно свједочи завршни дио огледа „Литература о писцу“ (стр. 24–27).

⁵ Преостале три књиге Љубишиних *Сабраних дјела (Критичко издање)* чине: књ. 1 – *Приповијести црногорске и приморске*, приредио Ђуза Радовић (стр. 213); књ. 2 – *Причања Вука Дојчевића*, приредио Ново Вуковића (стр. 277) и књ. 3 – *Бој на Вису. Преводи. Чланци. Говори*, приредио Радослав Ротковић (стр. 327). На научном скупу о Љубиши (Будва, 2005) Ротковић ми је саопштио податак да је након издавања Љубишиних *Сабраних дјела*

Наведеним књигама, као врста „бочног освјетљавања“, како би рекао В. Б. Шкловски, могу да послуже: Ротковићева студија „Љубишина писма“ (предговор, стр. 5–23), Лукетићев оглед „Хронологија живота и рада С. М. Љубише“ (предговор, стр. 9–18), а нарочито Љубишин аутобиографски спис – *Животопис*, који је штампан у Бечу, 1878, а потом уврштен у Књигу 3 (стр. 189–207). Истој врсти „бочног освјетљавања“ служе и аутентична свједочења пишчевих пријатеља, сарадника и савременика, попут Тодора Стефановића Виловског – *С. М. Љубиша (Утисци и успомене)*, књига објављена више пута: у часопису „Бранково коло“ (1906) у Сремским Карловцима (1907), а затим у Котору (1908, стр. 122). Читаоцу је најинтересантнија шеста глава, у којој се писац бави Љубишиним књижевним стваралаштвом.

Од аутора који су се бавили теоријским начелима класификације Љубишиних 127 писама (од којих је пронађено и објављено само 125) издвајам предговор Р. Ротковића „Љубишина писма“ (Подгорица, 1988), потом прилог Синише Јелушића „Ми и Други у Његошевиј преписци“ (Приштина, 1998), расправу Весне Вукићевић-Јанковић *Његошеви писмописи* (Нови Сад, 2002, стр. 148), оглед Миле Медиговић-Стефановић „Љубишина писма у контексту културне историје“ (Будва, 2019) и моју студију „Допринос епистографији (Епистоларна проза и поезија)“, Подгорица, 2019, стр. 213–241:

1. Радослав Ротковић у одјелку „О начину приређивања“ (стр. 21–23) пише да писма објављује „Према утврђеним начелима, писма доносимо дипломатички, то јест са свим граматичким грешкама, на које је указано у напоменама. Покушали смо да објаснимо мање познате или туђе термине, да дешифрујемо иницијале, откријемо личности које се помињу“ (стр. 21–22), али није предложио никакву врсту класификације, осим што се континуирано и доследно залагао за хронолошку подјелу, која је веома проблематична, јер су многа од објављених писама недатирана. Нека од писама су писана пишчевом руком (дакле, као „самописи“), а нека је писац само

(Критичко издање) пронашао још толико пишчевих прилога да би се од њих могла издати и Шеста књига. Моја трагања за поменути рукописом у Херцег Новом (2018) нијесу дала никакве резултате.

потписивао (прво сачувано писмо послато је из Будве, 19. VI 1840, а посљедње из Задра, 6. IX 1878).⁶

2. Расправљајући о сложеним односима анализираних модела културе, Сениша Јелушић је предложио тројну подјелу Његошевих писама, која би могла бити ваљано примијењена и на Љубишина писма, јер се ради о писцима – савременицима који припадају исто-ремено истом културном ареалу:

- а) антитезе
- б) комплементарности и
- ц) конјукције.

Критички коментаришући наведену подјелу, В. Вукићевић-Јанковић, у наведеној расправи, пише тим поводом: „Да би се модели културе у Његошевој путописној преписци могли одредити према овако постављеним релацијама, неопходно их је прво анализирати са аспекта међусобне искључивости (антиестетичности) као битне одлике затворених система, да би се затим размотрила могућност њиховог међусобног допуњавања и/или прожимања (б. и ц.), као одлике отворених система у рецептивном смислу“ (стр. 98). У питању су, по мом мишљењу, три круга антиестетичности: сукоб културних модела Истока и Запада, сукоб патријархалног и модерног, као и сукоб грађанског и руралног модела културе. Сви дјелови предложене Јелушићеве тријаде могу се ријешити на задовољавајући начин примјеном компаратистички засноване дисциплине *имагологије* („ми о другима и други о нама“).

3. Мила Медиговић-Стефановић се у првом реду залаже за хронолошку, а у другом раду за типолошку класификацију, прецизније речено за предметну подјелу, јер се она бави само са 38 писама које је Љубиша послао своме пријатељу и градоначелнику Будве Илији Рачети. Писма се од 1930. године налазе у Универзитетској библиотеци у Београду. Њих је Библиотеци продао Фрањо Бах. Прво је написано у Бечу, 10. IV 1870, а последње из Задра, 16. VII 1874. Накнадно је ауторка отворила изложбу „Љубишина писма“ (у Београду и Петровцу на мору, 28. XI 2011), објавивши занимљив

⁶ У монографији – *Визуелна култура медитеранске Црне Горе од 15. до 18. вијека* (Подгорица, 2021) С. Брајовић и Т. Копривица најприје пишу: „Тако се друштвена, културна и умјетничка историја Медитерана представља као динамична интеракција“, а одмах потом: „Медитеранска Црна Гора изражава се као предео супротности и толеранције, надметања и компромиса, наталожених цивилизација и судбине, и изразито културе сјећања“ (стр. 8).

предговор «Епистоле оданости, завичајне чежње и изневјеравања» (стр. 201–213). У зборнику радова – *С. М. Љубишиа: интертекстуална интерпретација* (Будва, 2019) ауторка је објавила по тада непознато писмо Љубишиног сина Митра, упућено пуковнику Карлу Франасовићу (из Беча, 12. XI 1898), у коме се пошљалац интересује за судбину рукописа очеве књиге – *Историја Црне Горе*, којој се губи сваки траг у Библиотеци краља Милана Обреновића» (стр. 209).

4. У мојој студији о Поповићевом доприносу развоју еписто­лографије, најприје сам читаоцу скренуо пажњу на двије суштински важне релације: 1. однос текста и жанра и 2. однос текста и епохе, а потом сам навео подјелу која је одавно усвојена: епистоле, еписто­ларе, еписто­лографија, писмо, посланице, роман у писмима итд. Генолошку одредницу *посланица* (грчки *epistola*, латински *epistula*, српскословенски *посланица*) систематично је објаснио Ђорђе Три­фуновић у *Азбучнику српских средњовековних појмова* (Београд, 1974, стр. 243–245).⁷

У најужи круг расправе дошла је одредница „књижевно пи­смо“, које подразумејева: а) чисто књижевну форму, б) дјело писано са видним умјетничким амбицијама, као и в) писмо које припада одећеном жанру и одређеном књижевном стандарду, што упућује на дугоњеговану традицију или природну „залеђину разумијевања“, како пише К. Р. Попер. Основну подјелу Поповићевих писама (на *писма* и *посланице*) засновао сам на типолошкој подели, а не култу­ролошкој или предметној. *Писма* сам дефинисао као изразито су­бјективистички гест, а *посланице* као интерсубјективистички, уз на­помену да је у првој категорији више дошла до изражаја тежња ка „ослобађању од априорних стега жанра“, што омогућава знатно ве­ћу стваралачку слободу.⁸

⁷ Упутно је видјети монографију Ж. Ђурковића – *Његош у писмима* (Подгорица, 2005, стр. 270), као и четврту књигу *Цјелокупна дјела* М. М. Поповића (Подгорица, 2017, стр. 288) – *Проза. Есеји. Лирски записи. Писма. Рјечник*, у којој је Ђурковић као приређивач објавио 30 писама кучког војводе (стр. 67-143).

⁸ По први пут су се нашли у једној књизи Поповићеве посланице: „Посланица Леки Ива­нају“, „Посланица срдари Јову Пилетићу“, „Посланица војводи Пеку Павловићу“, „По­сланица честитковићу и одобриковићу“ и „Посланица књазу Николи“, написане у периоду од 1876. до 1901. године. Књигу је приредила Рајка Глушица – *Посланице. Примјери чој­ства и јунаштва* (Подгорица, 2017, стр. 35–220), те би пет посланица могле представљати и посебно издање.

На крају уводног дијела студије скренуо бих пажњу добронамјерном читаоцу на разлику која постоји у античкој естетици и поетици, и естетици и поетици модерних времена. Најстарији епистолиграфи дијелили су строгим границама сљедеће врсте писама: 1. наративна писма, 2. писма саучешћа, 3. писма одобрења, 4. љубавна писма, 5. интелектуална писма, 6. религијска писма, 7. монденска писма, 8. естетичка писма, 9. јавна писма, 10. путничка писма и 11. аманетна писма. На разлику између *писама* и *посланица* указивао је још Гај Плиније Млађи у писму Тациту: „Јер једно је исписати писмо, а сасвим друго писати историју; једно је писати пријатељу, а друго је писати свима“. У *посланицама*, тврди Плиније Млађи, увек постоји „пакт“ између писца и читаоца, у зависности од „хоризонта очекивања“, о којему је занимљиво писао Х. Г. Гадамер.

У деветој глави „Писма“ Павићеве *Историје српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век)*, Београд, 1970, стр. 381–414, аутор указује на барокну класификацију писама и посланица. Највише пажње аутор придаје „посланицама уз свијећу“, „хајдучким писмима“, „српским књигама са јужних граница“, „муслиманским писмима“ итд. Посебну пажњу заслужује и Павићево инсистирање на преласку од „нехотичне књижевне делатности“ на „хотимичну књижевну делатност“, о чему сведочи одабрани цитат (мото) из његове *Историје српске књижевности*. Павић ме је подстакао да Љубишина писма подијелим у три врсте: 1. интимна (породична) писма; 2. јавна (службена) писма и 3. пригодна писма (опште намјене).

Примијењене врсте тематизације

Аналитичари који су се систематски бавили тематиком, проблематиком и апоретиком Љубишиног књижевног опуса једногласни су у оцени да је „Његош у прози“ мудро изабрао „учитеље енергије“ – као своје естетичке и белетристичке узор: усмено народно стваралаштво (а), сакупљачко дјело Вука Ст. Караџића (б) и непревазиђено дјело Петра II Петровића Његоша (в). У анализи Љубишиног дјела примењиване су различите врсте књижевнонаучних методологија.⁹ О одрживости изречене констатације пишу и неки од

⁹ Репрезентативне су три књиге ове провенијенције: Ханс Георг Гадамер – *Истина и метод* (1978), Паул Фајерабенд – *Против методе* (1987) и Милослав Шутић – *Трагање за методом* (2010). Указујући на однос „појмовног система“ и „појмовног апарата“, Шутић

љубишолога који су се континуирано бавили проучавањем језика његовог дјела, као и проучавањем језика, посебно Паштровића, коме писац припада.¹⁰

У вријеме наглог повратка интересовања за љубишологију (у другој половини прошлог века) углавном преовладавају два метода критичких издања дјела, у која убрајам у Љубишина *Сабрана дјела (Критичко издање)* у пет томова (1988). О поређењу два начина критичких издања најпотпуније су писали Мирослав Пантић, као и Боривоје Маринковић у прилогу „Поводом 'Нацрта плана' за критичко издање Вукових сабраних дјела“ (1968). При крају поменутог прилога о издању 32 тома, он помиње цифру од 11 томова посвећених епистографији (књ. 9–19).

Приликом објављивања критичког издања Маринковић апсолутну предност даје текстологији над аксиологијом: „Приређивање Вукових Сабраних дела није и не сме бити прилика да се, истовремено, критички оцењује и књижевноисторијски вреднује значај појединих његових дела; напротив. Рад на издавању тих списа у оквиру овог издања недвосмислено захтева максимум објективних мерила приликом њиховог сакупљања у нову целину. У критичком приређивању Вукових сабраних дела од највеће важности мора бити минуциозна анализа текста и његово у свему верно и адекватно транспоновање“ (стр. 190). Истовјетно је поступио и Р. Ротковић, како у информацијама богатом предговору „Љубишина писма“ (стр. 7–23), тако и у богатим успутним напоменама, које свједоче о добром познавању духа Епохе. Без икаквих дилема, Ротковић се оприједелио за хронолошку подјелу, обиљежавајући свако од писама арапским бројем (1–125).

Избор метода и методологије увелико је зависио од природе Љубишине епистографије, која без сумње представља хибридну форму, на шта указују минуциозна наратолошка и генолошка, као и

пише: „Али, у суштини, методологија науке о књижевности мора да има у виду не само језик, организован у текст књижевног дела, који јесте основни облик постојања тога дела, већ и оно на шта тај језик и текст неминовно упућују, на њихов значај и њихов смисао. И то, значење и смисао посебног, књижевног језика, чија је структура у књижевности увек обликована у целини књижевног дела“ (стр. 5).

¹⁰ Најбоље су у својој врсти лингвистичке монографије Миодарке Тепавчевић – *Језик Стефана Митрова Љубише* (ЦАНУ, Подгорица, 2010, стр. 588) и Миодрага Јовановића – *Говор Паштровића* (2005). Многа од писама, као грађу за своја истраживања, М. Тепавчевић је издвојила у одјељку „Писма“, у којима је Љубишин језик проучавала на основу чак 72 писма, која је текстуално набројала у књизи о којој је ријеч (стр. 26–32).

аксиолошка и културолошка истраживања. У том смислу Љубишина писма се могу ваљано поредити са тротомном збирком Његошевих писама, коју је зналачки приредио Мираш Кићовић (Београд, 1951–1955), а много доцније и са једнотомном збирком *Писма* И. Андрића (2011), у којој је писац показао „Велику способност разумевања ствари и људи“, а о којој смо писали у студији „Андрићева фрагментарна проза и ауторски коментари као извор естетичких и поетичких опредељења“ (2014), обухвативши више сродних врста и жанрова (*Записи и дневници*, *Писма*, стр. 40–46 и *Разговоре*). Маринковић се оправдано залаже за двије аналитичке парадигме: *хронолошки принцип* (он захтијева примјену хронолошко-текстуалних начела, дефинисан као *синтагматика*), а потом и *вертикални принцип* (он захтијева истраживање глобалних идеографема, дефинисан као *парадигматика*). Тако је омогућена употреба четири врсте модела: интерпретативног, аналитичког, генеративног и синкретичког.¹¹

Најранија интересовања за објављивање Љубишиних писама у књизи показао је пишчев син Митар. Апел о сакупљању писама и напори да их изда потписао је у Биограду, 23. III 1888, објављеном у „Гласу Црногорца“ (бр. 49, 6. XII 1887): „Молим све пријатеље и познанике покојног ми оца, који су с њиме у преписци били, да буду тако добри па да ми пошаљу, ако имају његових писама, јер сам наумио издати и његова писма“. О Љубишиној епистографији писао је веома занимљиво његов биограф и блиски сарадник Тодор Стефановић Вировски у књизи – *Стјепан Митров Љубиша. Утисци и успомене* (Котор, 1908): „Потез његове руке био је ваздан крепак и правилан. Своја писма и своја књижевна дела најрадије је писао на великој, јакој и крутој хартији, која је подсећала на пергамент и коју је нарочито поручивао у трговинама. Према томе, морали су његови рукописи заузимати много простора (...) У одговарању на писма био је брз и тачан. Коректуру је вршио прецизно. У томе је често био цепидлака“.

Подјелу Љубишиних писама (било синтагматски, било парадигматски) узрокује, једним дијелом однос адресанта и адресата. Писцу је лакше било комуницирати са већ познатим адресатима.

¹¹ О томе сам опширно писао у студији „Допринос Боривоја Маринковића науци о књижевности (Прилог књижевној аксиологији)“, која је послужила као предговор књизи – *Знањем против заборава: изабрани радови Боривоја Маринковића* (Филозофски факултет, Нови Сад, 2013, стр. 9–43).

Више писама Љубиша је послао: М. Рачети (40), М. Павлиновићу (10), Валтазару Богишићу (6), Вацлаву Зеленију (6) и Јовану Ристићу (6). С обзиром на њихову намијену, оправдано је издвојити три такве врсте писама:

1. интимна (породична писма),
2. јавна (службена писма) и
3. пригодна писма (опште намјене),

уз двије неопходне напомене:

а) Веома тешко је наћи примјере писама која припадају тзв. „чистој форми“, тако да је предложена подјела аутор огледа сачинио у зависности од предмета, језика и стила који сматра доминантним у сваком од подиначних примјера, и

б) Покушај да се предложена подјела ојача још са двије групе писама: „мјешовита група“ (бр. 3, 9, 13, 68, 70, 78, и 85) као и група „књижевних писама“ (бр. 75, 76, 77, 79, 104, 105, 108, 121 и 123) није допринијела рашчишћавању епистолошких дилема, трилема и полилема. Међутим, управо ове двије групе (четврта и пета) указале су на значај три процеса: „хибридизације језика“, „хибридизације жанрова“ и „хибридизације културе“, које је аналитички елаборирао М. М. Бахтин. Исто се односи и када се у средишту расправе нађу процеси генерирања поетских идеја и књижевног текста, јер као што с правом тврде М. М. Бахтин, С. С. Аверинцев и К. Гиљен – „воља жанра“ често је супериорна у односу на „вољу аутора“. Том законитошћу може се донекле објаснити и епистолографија као хибридна форма, јер се она као наративна форма често јавља у симбиози са путописном, биографском, аутобиографском, дневничком, летописном и есејистичком прозом. „Чистота форме“ утолико је важнија уколико се зна да управо од ње зависи припадност писама појединој духовној дјелатности (*аутобиографије* и *мемоари* су чисто наративне форме, док се *биографије*, *дневник*, *летопис* и *хроника* налазе у граничном подручју књижевне и некњижевне форме). Највише дилема у том погледу задаје публицистика.

Очигледно у претходној подјели нема *посланица*. Хипотетично говорећи, посланицу би могло представљати „Говор заступника Ст. Љубише“ (Књ. 3, стр. 311–323), али он је, вољом приређивача, сврстан у жанр *говори*. Заједничка карактеристика *говора* и *посланице* је висока реторичност, стечена намјерним инсистирањем на

литерарности, аудитивној љепоти израза и збирном ефекту, да би могао опстати у трајном памћењу.

1. Интимна (породична писма)

Првој, предметној врсти писама припада 40 веома сродних, али дјелимично и разнородних писама (број 3, 4, 6, 9, 13, 14, 18, 20, 21, 23, 25, 28, 30, 34, 40, 51, 53, 54, 56, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 72, 76, 77, 79, 84, 88, 89, 95, 101, 104, 105, 115, 116, 123). Она су препуна малопознатих детаља из личног и породичног живота, који генолошки посматрано могу припадати још и биографији, аутобиографији и мемоарима. То на још једном примјеру потврђује тезу о хибридности Љубишине епистоларне форме. Писац егзистира у три културна модела: Патријархалном (Балканском), Медитеранском и Средњеевропском. Он се сусретао са значајним људима Епохе (Вуком, Штросмајером, С. Новаковићем, Ф. Рачким, М. Пуцићем, В. Богишићем, књазом Николом, В. Љубишом, К. Војновићем, М. Врбицом, Л. Томановићем, генералом Родићем и многим другим). Посебну пажњу заслужују полемички интонирана писма (32, 41, 43, 83, 112, 114, 123, 124 и другим). Полемичка писма могу се подјелити по томе да ли писац полемиче са познатим опонентима (у жанру *neikos*) или са непознатима (у жанру *dijatriba*). У писму бр. 37 Љубиша пише:

„Сад ти препоручујем да пишеш Матићу нека приме моје чланке ћирилицом. То је од велике нужде и пријеке, а кад се видимо и кад ти кажем дат ћеш ми разлог. Ти знаш да код мене нема у томе фанатизма, но је нешто треће, за које се мора радити, а то је (да се разумиемо) и просвјета оне стране народа што ћирилицу читају“ (књ. 4, стр. 75).

2. Јавна (службена писма)

Другој, предметној врсти писама припада 44 писма, тако да је ова група најбројнија и најзанимљивија за анализу (број: 1, 2, 5, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 19, 22, 26, 27, 29, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 46, 48, 52, 67, 70, 74, 75, 78, 82, 83, 85, 90, 91, 93, 100 и 114). Њих карактерише винаверовски схваћен „лични акценат“, којим се истовремено наглашавају два процеса: процес *индивидуализације* и процес *универзализације*, с обзиром на то да се многа од

ових писама односе на појединца, породице, уже друштвене групе, народе и вјероисповијести. У обраћању саговорницима Љубиша је показивао изузетну дипломатску тактичност и опрез, због чега је био често мета негативних критика (Јована Скерлића, на примјер). У писму бр. 22, упућеном М. Павлиновићу (из Беча, 23. IX 1867) писац кратко и ефектно закључује: „Ја сам дакле подвргао ову ствар моделу строго објективном испиту, и закључио овако“ (књ. 4, стр. 54).¹² Писмо бр. 84, упућено П. Ристићу (из Задра, 29. III 1873) писац је завршио резолутном изјавом: „Равноправност језика, вјера грађана, побољшање умно и материјално, нашег народа, то је циљ новог листа, а клерикализам и хрватизам што га је Павлинковић зачео, не би могао но до пропасти довести земљу нашу, која послѣ толиког сна и запуштености, почела је поправ сад исто цвијетати. Сви разборити и паметни људи стоје с нама који новом жртвом спасисмо ону народност за коју смо се борили читав живот....“ (књ. 4, стр. 142).¹³

3. Пригодна писма (опште намјене)

Трећој, предметној врсти припада 21 писмо, тако да се без икаквих тешкоћа и ограда може закључити како је ова врста генолошко најпроблематичнија.¹⁴ Љубишу у подједнакој мјери интересује и књижевни (нормирани) и некњижевни (природни) језик, који он дефинише као *народни*. То практично значи да је истовремено заинтересован и за проблеме моноглосије, диглосије, триглосије и полиглосије, јер је знатан број писама написан на италијанском језику,

¹² У писму написаном маја 1869. Љубиша, на крају, пише: „Срб и Хрват јесу, како ја мислим, етимологична синонима, као *хлеб* и *крух*, пак се не могу без грехоте мучити ни језикословно ни земнописно, а камо ли религиозно. На једном самом пољу могло би им дјело одвојено бити, а то је повјесно право. Ко друкчије мисли и ради док помаже размаже. Збогом!“ (књ. 4, стр. 80).

¹³ У приказу „Књижевни претрес“, посвећеном књизи – *Српске народне заговетке* (1877), које је приредио Стојан Новаковић, Љубиша пише: „Међу шљедбеницима Вукове школе подавна смо навикли смотрити у првом реду Даничића и Новаковића. Њих двојица су дала тој школи умјетан облик, а здружила знанственост првобитној народној мудрости“ (књ. 3, стр. 181).

¹⁴ Писма на италијанском језику су бројна (1, 2, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, 17, 33, 42, 55, 59, 81, 86, 177), укупно 20. У почетку публицистичког и књижевног рада Љубиша се лакше изражавао на италијанском него на матерњем језику, чак је у једном писму употребио оба језика (бр. 79), док је једно на почетку писао ћирилицом, а на крају латиницом (63).

које би у новом издању требало превести. Проблем је утолико значајнији уколико се зна да је крајем XVIII и почетком XX вијека, како тврде реномирани лингвисти – Павле Ивић и Александар Младеновић, у српском језику било у употреби полиглосија (српскословеначки, рускословенски, црквенословенски, славеносербски и народни језик).

Трећој врсти припада 21 писмо (број: 24, 44, 45, 47, 49, 50, 55, 57, 58, 59, 61, 86, 87, 94, 102, 104, 108, 110, 112, 113 и 117). Она на илустративан начин показују различитост односа усмености и писмености. Наиме, Љубиша под појмом *самописи* подразумева оно што је написано својом руком, а под појмом *казалице* оно што је изречено сопственим рјечима. Писац је свесрдно усвојио двојаку подјелу филологије у другој половини XIX вијека:

а) на *аудитивну филологију* (Ohrenphilologie) и на *визуелну филологију* (Augenphilologie). То се нарочитом снагом осјећа у првој фази стваралаштва (у којој махом његује наративну прозу), као и у другој фази (у којој махом његује фрагментарну прозу). У обе фазе он се својски трудио да језик писмености прилагоди језику усмености, тако да се у свакој од остварених проза осјећа видан напор архаизације и литераризације различитих жанрова прозе.¹⁵

У свакој врсти писама Љубиша показује да суверено влада историјом, политологијом, филологијом, правом и културологијом. Он је у правом смислу узето истински ретор, човјек који умије да се обраћа мноштву слушалаца или читалаца, чак и у случајевима када се обраћа појединцу. Тако, на примјер, кад пише тајно писмо, за које је потребна претходно утврђена шифра (Јовану Ристићу, на примјер), он себе представља као поузданог бесједника, саговорника и сарадника. На то указује и један од докумената који припада политикологији – „Како мисле два Јужна Србина о грађењу Устава

¹⁵ У монографији о Љубиши (2019) прецизно сам генолошки дефинисао наративну прозу из књиге – *Приповијести црногорске и приморске* (1875): *кратке приче* су – „Крађа“, „Безимена“ и „Грабеж дјевојачки“, *новела* „Крађа и прекрађа звона“, *приповијетке* су: „Шепан Мали“, „Продаја патријаре Бркића“, „Кањош Мацедоновић“, „Поп Андоровић нови Обилић“, док су – „Скочићевојка“ *повијест у ужем*, а „Проклети кам“ *повијест у ширем* контексту узето (стр. 209). Генолошки сам прецизно дефинисао и 37 фрагментарних проза објављених у – *Причањима Вука Дојчевића* (1878): *кратких кратких прича* има 15, *кратких прича* 19, *новеле* 2 и *једна приповијетка* (на стр. 139).

Српске Кнежевине“ (објављен у књ. 3, стр. 158-163).¹⁶ Писац ту у највећој могућој мјери, истиче сопствени патриотизам и панславизам. У писму А. Стијовићу (из Беча, 20. III 1870) он предлаже свог блиског рођака и архимандрида Висариона Љубишу за бокешког епископа: „Од пријека је нужде да епископ бокешки буде патриот, јер ко није рођен Бокез тешко ће имати народно повјерење“ (књ. 4, стр. 91).

*

Када су у питању филозофија и психологија стваралаштва, у ширем, и естетички и поетички, у ужем смислу посматрано, није на одмет издвојити у посебну групу невелики број писама које сам дефинисао као „књижевна писма“ (број: 75, 76, 79, 96, 104, 105, 108, 121, 123 и 125, укупно 11), јер су она неопходна у контексту тумачењу и разумијевање Љубишине експлицитне и имплицитне поетике. Такође, на крају, неопходно је вредновати и превредновати сва позната писма, а нарочито она у којима је Љубиша показао максимум интелектуалне, креативне и интуитивне енергије (број: 3, 9, 15, 16, 18, 19, 21, 22, 24, 28, 29, 32, 34, 40, 41, 44, 45, 50, 57, 69, 88, 95, 104, 108, 112 и 123, укупно 26).¹⁷ У њима се, прије свега, показује пишчева изразито наглашена стваралашка самосвијест и критичка свијест. У писму В. Поповићу (из Беча, 20. VI 1877), он самоувјерено тим поводом пише: „Ја Вама и то јављам да о граматичи (ортографији и језику уопће) не допуштам преинаке, но нека на мој рачун

¹⁶ Познато је да су два Лужна Србина: С. М. Љубиша и В. Богишић. Први је саставио текст, док је други, као познати европски и светски правник, само мјестимично редиговао. Видјети моју студију „Богишићев допринос сакупљању, проучавању и објављивању најстаријих народних пјесама (с посебним освртом на бугарштице)“, објављен у зборнику радова – *Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору* (ЦАНУ, Подгорица, књ. 13, 2018, стр. 115–155). Оба пријатеља и позната ствараоца свесрдно су усвојили стваралачко начело – „Historia et philologia in acta“.

¹⁷ О односу двију наведених поетика писао сам систематично у монографији – *Казалице Стефана Митрова Љубише* (2018). Монографија је подијељена на четири дијела: I „Естетика“ (4 прилога, стр. 3-99), II „Поетика“ (4 прилога, стр. 97–203), III „Критика“ (4 прилога, стр. 207–289) и IV „Прилози“ (3 прилога, стр. 293–326). Студију „Књижевно-научне монографије о дјелу С. М. Љубише (Прилог књижевној аксиологији)“ подијелио сам у три дијела: „Проблеми књижевнонаучне терминологије и типологије (примењена раван)“, „Идеографска чворишта као изазов науци о књижевности (теоријска раван)“ и „Билешке“.

пане критика педантних словарa“ (књ. 4, стр. 190). При томе је очигледно да је С. М. Љубиша од патријарха славистике Ватрослава Јагића усвојио двије идеографеме – *словесност* и *словар*, као најшире схваћену дефиницију националне и наднационалне духовности, којој је Љубиша дао свој несумњив допринос.¹⁸

Литература:

- Вукићевић-Јанковић, Весна, *Његошеви писмописи*, Нови Сад, 2002.
- Ивановић, Радомир, „О односу фолклорне и умјетничке имагинације у Љубишиној фантастичној прози (Поетички и аутопоетички аспект“ у: „Васпитање и образовање“ (Подгорица), бр. 1, 1998, стр. 30–41.
- Ивановић, Радомир, *Самописи и казалице Стефана Митрова Љубише*, „Змај“, Нови Сад, 2000, стр. 192.
- Ивановић, Радомир, *Стефан Митров Љубиша (прилог поетици)*, „Пегаз“ – „Орфеус“, Бијело Поље – Нови Сад, 2003, стр. 200.
- Ивановић, Радомир, *Казалице Стефана Митрова Љубише*, Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, књ. 144, 2018, стр. 328.
- Ивановић, Радомир, „Допринос епистографији (Епистоларна проза и поезија)“, Подгорица, 2019, стр. 213–241:
- Ивановић, Радомир, „Свако причање има своје законе (Компаративно проучавање *Причања Вука Дојчевића* и *Примјера чојства и јунаштва*)“, *Гласник Одјељења хуманистичких наука*, ЦАНУ, Подгорица, 2021, стр. 25–51.
- Јелушић, Сениша, „Ми други у Његошевој преписци“, Приштина, 1998.
- Љубиша, Стефан Митров, *Сабрана дјела (Критичко издање 1–5)*, ЦАНУ, Подгорица, 1988.
- Медиговић-Стефановић, Мила, „Љубишина писма у контексту културне историје“, Зборник радова С. М. Љубиша – инертекстуална интерпретација, Будва, 2019.
- Павић, Милорад, *Историја српске књижевности барокног доба (17. и 18. век)*, Београд 1970.
- Пејаковић, Ђуро, *Љубишино дјело у свјетлу књижевне критике и теорије књижевности*, Подгорица, 1996, стр. 185.
- Ротковић, Радослав, „Љубишина писма“, Предговор 4, књизи Љубишиних Сабраних дјела, Подгорица, 1988.

¹⁸ Током израде студије драгоцјену помоћ су ми пружили: акад. Ненад Вуковић, др Бранка Драгосавац и др Ана М. Зечевић, на чему им срдачно захваљујем.

Academician Radomir V. IVANOVIĆ

EPISTOLOGRAPHY AS A HYBRID FORM
IN THE WORK OF S. M. LJUBISA
(A Contribution to Geneology)

Summary

The author deals with the theoretical principles of epistolography and classifications of 127 letters written by Stefan Mitrov Ljubisa, 125 of which were published in the Fourth Book of his Collected Works (1988). Having presented the views and interpretations of this problem offered by other authors R. Rotković, S. Jelušića, M. Medigović, the author gives his own classifications and interpretations. Respecting the chronological-textual (syntagmatic) principle as well as the vertical (paradigmatic) principle, and their purpose, the author divides Ljubiša's letters into: intimate (family letters), public (official letters) and special general purpose letters. Due to the impossibility of dividing letters into "pure forms", the author proposes two more groups: "mixed" and "literary" letters. And those two new groups pointed out the importance of the hybridization process of languages, genres and cultures. Epistolography is often a hybrid form because it usually occurs in symbiosis with travel biographies, diaries, essays and other prose.

Keywords: S. M. Ljubiša, letters, classification, epistolography, hybrid form

Siniša JELUŠIĆ

Fakultet dramskih umjetnosti Cetinje
Univerzitet Crne Gore

ŽIVOTOPIS (1878) O TI: O APORIJAMA LJUBIŠINE AUTOBIOGRAFIJE

Interpretacija *Životopisa* (1878) S. M. Ljubiše usmjerena je prije svega na one stavove koji su dominantno u funkciji promišljanja poetičkog sistema ovog glasovitog paštrovskog autora XIX vijeka. Autor zapaža da ovim stavovima mogu pripadati i neki od stavova dominantno političke provenijencije. Stoga je najveća pažnja posvećena pitanju odnosa bazičnih pojmova Ekove (U. Eco) hermeneutike: *intentio auctoris* i *intentio operis*, iz kog logički ne može biti izuzet *intentio lectoris*. Otuda važnost pitanja koje se drugačije može postaviti i kao pitanje o prirodi odnosa *eksplicitne* i *implicitne* poetike u Ljubišinom tekstu, a u ovome posebno promišljanje njihove međusobne saglasnosti i/ili nesaglasnosti.

Ključne riječi: S. M. Ljubiša, *Životopis*, poetika, inertežstualnost, U. Eko, *intentio auctoris*, *intentio operis*, *intentio lectoris*.

Imajući u vidu jedan od krucijalnih stavova Mihaila Bahtina, da:

Svaki iskaz ... ima svoga autora kojeg čujemo u samom iskazu kao njegovog tvorca. O realnom autoru, o tome kako on postoji izvan iskaza, mi možemo savršeno ništa ne znati. I forme toga realnog autorstva mogu biti veoma različite,¹

čitalac Ljubišinog *Životopisa* (1878) s pravom bi se, *prima facie*, mogao zapitati koga bi u stvari trebalo smatrati autorom ovog, za istraživače biografije paštrovskog pisca, neobično važnog teksta. Naravno, u ovom

¹ Bahtin, M. M., *Problemi poetike Dostojevskog*, Beograd: Nolit, 1967, str. 255.

pristupu ćemo izuzeti ono što je koliko možemo znati empirijski pouzdano i podrazumijevajuće – Ljubišu kao autora, pokušavajući da pitanje promislimo iz ugla jedne moguće teorijske konstrukcije.

Valja odmah naglasiti da sâm problem nije u tome što je *Životopis* pisan u trećem licu jednine – nije neuobičajeno da se biografski podaci izlažu tim načinom. Ali se problem autora usložnjava kada u *Životopisu* nalazimo i iskaze u kojima se jasno pravi razlika između onoga ko pripovijeda i onoga ko je *subjekt* autobiografije, na primjer: „ovo sam čuo od njega“, „Slušao sam od njega ove riječi“ ili „Kad sam ga skoro pitao...“², kojima se hoće istaći prisutnost drugog, čime se u narativnom postupku autor iskazivanja u izvjesnom smislu udvaja. Proishodi da je autoru posebno stalo do neprepoznavanja udvajanja, jer mu je važnije da sačuva strogu diferenciju između onoga ko zapisuje i onoga na koga se zapisivanje odnosi. Nema sumnje da je ovdje riječ o teorijski neobično zanimljivom postupku tvorenja strukture autobiografskog teksta: Ljubiša (autor) eksteriorizuje sebe kao subjekta autobiografije u imaginarnog drugog koji iz neke vrste neutralne, linearne perspektive zapisuje ono što se u strogo dokumentarnom smislu o Ljubiši kao javnom djelatniku može znati. Ili, drugim riječima, najvećma neuobičajeno za autobiografski žanr: glavni subjekt autobiografske ispovjesti predstavljen je kao neutralni pripovjedač u trećem licu: *heterodijegetski* – poput objektivnog pripovjedača, on zauzima spoljašnju tačku gledišta i nije neposredan učesnik u onome što se kazuje. Možemo pretpostaviti da on, iz nama nepoznatih razloga, zapravo time postaje neka vrsta subjektivog (Ljubišinog) svjetsnog, strogo kontrolišućeg, racionalnog alter ega.

Ali prije daljeg promišljanja ovako postavljenog pitanja, valja uputiti na uopštenu definiciju značenja pojma autobiografija, prema kojoj se ova ima odnositi na „opis vlastitoga života, pisan u obliku pjesme, pisma, putopisa, dnevnika, eseja, intervjua, romana i sl., u 1. ili u 3. licu, ispovjednim, humorističko-satiričnim ili neutralnim stilom. Temelji se na či-

² Savršeno suprotan postupak nahodi se u jednom od paradigmatičkih modela autobiografije, Rusoovim *Ispovjestima* (1776). Up. npr. početni dio: „Nisam susreo čoveka koji je stvoren kao ja; čak se usuduem da verujem da mi nema ravna na svetu. Ako nisam bolji od ostalih, a ono sam različit od njih. Da li je priroda dobro uradila što je razbila kalup u koji je mene izlila, to ćete moći da ocenite tek pošto pročitate moje delo“. Žan-Žak Ruso, *Ispovesti*, Beograd: Prosveta, 1950, str. 7.

njenicama ili dojmovima, a ima administrativnu, publicističku, umjetničku ili znanstvenu svrhu. Autori su uglavnom istaknute javne osobe“.³ Uz to, da je „opis sopstvenog života od rođenja do trenutka pisanja ili samo određenih etapa života (detinjstvo, mladost)“,⁴ ili da je ona „priča o tome kako je neki život postao to što je bio ili kako je neko postao to što jeste“.⁵

Ako ove odrednice pokušamo u stogom smislu primijeniti na Ljubišin *Životopis*, koji ponegdje nalazimo naslovljen i kao *Autobiografija*⁶, zapazićemo da je, kako je već rečeno, pisan u trećem licu, što nas najprije upućuje na opis Ljubišinog života koji dolazi iz ugla nekog heterodijagetičkog „neutralnog pripovijedača“ i/ili „objektivnog posmatrača“. Ali u završnim rečenicama *Životopisa*, nailazimo na indikativno pitanje koje bitno modifikuje dosadašnju ulogu heterodijagetičkog pripovijedača, jer je sada ovaj u kazivanju neporedno prisutan, otuda homodijegetički. Pitanje bi na tragu gore navedenih iskaza, reklo bi se, samo načelo Ljubišinog autorstva na neki način moglo dovesti u pitanje. Tako npr. zamišljeni pripovijedač Ljubišinog autobiografskog spisa pita paštrovskog uglednika „čemu *ne piše svoj život* (kurziv S. J.), ili zar to smatra sebi zazorno...“? Ako naš zamišljeni ili pretpostavljeni pripovijedač postavlja ovakvo pitanje u kome je sadržan eksplicitno formulisan sud da Ljubiša *ne piše svoj život*, nećemo li iz ovoga imati pravo zaključiti da je Ljubišina intencija u stvaranju privida sopstvenog autorstva *Životopisa*, koji zapravo piše neko drugi? Nadalje, dospijevamo i do dopunskog obavještenja o subjektu autobiografije koji, kako proishodi, saopštava podatke: iskaza koje neko drugi, jamačno apstraktni pripovijedač (: hetero i/ili homodijegetički), poput neposredno prisutnog bilježnika, potom prevodi u Ljubišin autobiografski tekst koji se pred nama nalazi. Uz to, neobično je zanimljiv odgovor na „pripovijedačevo“ pitanje o „nepisanju

³ Vid. *Autobiografija. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=4710> Prist. 30. 1. 2023.

⁴ Vid. npr. *Rečnik književnih termina*, Beograd: Nolit, 1986. str. 55. Za Ljubišin autobiografski tekst, biće podsticajno uputiti na Britanika, s obzirom da ova u određenju pojma autobiografije u prvi plan postavlja sopstvo (: self), subjektivnost: „**Autobiography**: the biography of oneself narrated by oneself“. <https://www.britannica.com/art/autobiography-literature>. Prist. 2. 2. 2023.

⁵ Volas Martin, *Novije teorije pripovedanja*, Beograd: Službeni glasnik, 2016, str. 67.

⁶ Vid. Стефан Митров Љубиша, *Дјела I-III*, књига III, поглавље IV, Аутобиографија: Стефан Митров Љубиша, стр. 107–145. Nasuprot tome, црор. Стефан Митров Љубиша *Животопис* (Издао уредништво „Српске зоре“ у Бечу 1878). У: *Сабрана дјела Стефана Митрова Љубише I-V*, Будва: ЈУ Народна библиотека Будве, Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Подгорица: Ободско слово, Београд: Штампар Макарије, том I, Стефан Митров Љубиша, *Животопис*, стр. 217–260.

ŽIVOTOPIS (1878) O TI: O APORIJAMA LJUBIŠINE AUTOBIOGRAFIJE

svog života, ili zar to smatra sebi zazorno...“ jer, između ostalog, upućuje na Ljubišino pouzdano poznavanje uglednog pisca klasične literature, na koga se u ovom slučaju poziva. Precizno navodeći dio iz Tacitove biografije njegovog tasta Agrikole,⁷ Ljubiša kaže:

„Mnogi od onih, koji su pisali svoj život nijesu cijenili da je to kakva samovolja, naprotiv sudili su da je to prosti izražaj sopstvenog pouzdanja; niti je ko stoga prekorio ni manje vjerovao Rutiliju i Skauru, koji su svoj život nacrtali“. Pak još dodade: da je tomu nužan odmor i pokoj“.⁸

Sa ovim je logički povezan odgovor u „dodatku“, jer se afirmativni stav Tacitom potkrijepljen, sada povezuje sa „nužnošću odmora i pokoja“, neophodnim za pisanje biografije, koji Ljubiši nedostaju.

Ima smisla zapitati se: Zašto je Ljubiši neopohodno da strukturu *Životopisa* oblikuje na način uvođenja apstraktnog pripovijedača, koji će kod čitaoca stvoriti iluziju dvojstvenog prisustva: onoga koji *Životopis* piše i onoga drugog, Ljubiše, kao glavnog subjekta tog pisanja? Najprije ćemo zapaziti ono što je očigledno: apstraktni pripovijedač autobiografskog spisa uspostavlja, sudeći po strukturi Ljubišinog teksta, naglašeni odnos spoljašnje perspektive. Ova spoljašnja perspektiva, nasuprot unutrašnjoj, koja bi podrazumijevala neki vid psihološke introspektivnosti, nije slučajna: može se pretpostaviti da je Ljubišina namjera bila da tekst ispričati gotovo sasvim izuzme *ličnosnu* introspektivnu ravan i da se najvećma usmjeri na registrovanje tzv. objektivnih, gotovo arhivskih faktografskih datosti. Dakle, apstraktni pripovijedač je ograničen Ljubišinim očiglednim htijenjem koje se odnosi isključivo na najvažnije *političke* događaje u kojima je neposredno učestvovao. Ali, s obzirom na to da spoljašnja perspektiva ostaje u ravni puke pojavnosti fenomena koji se predstavlja samo onoliko koliko nam ovaj dozvoljava, nije slučajno da o dubinskom sloju Ljubišine ličnosti iz teksta koji bi nas najvećma njoj približio – saznajemo veoma malo ili gotovo nimalo. Istini za volju, jedino u završnom dijelu nalazimo nekolike rečenice koje se odnose na lični (auto poetski) stav vezan za sopstveno književno stvaralaštvo, o kome će inače naprijed biti nešto više riječi. Tako nam struktura *Životopisa*

⁷ Da je riječ o preciznom navodu potvrđuje npr. izvor: Tac. Ag. 1 In. Complete Works of Tacitus. Tacitus. Sara Bryant. edited for Perseus. New York. : Random House, Inc. Random House, Inc. 1876. reprinted 1942.

⁸ Стефан Митров Љубиша *Животопис*, op. cit., стр. 256.

ukazuje na dvostruku distancu, koja se nahodi u isključivo faktografskoj funkciji naratora kao arhivskog recipijenta kroz koga se prelama lik subjekta *Životopisa*, S. M. Ljubiše koji se, jasno je, može rekonstruisati jedino posredstvom „spoljašnjih“ iskaza apstrakton pripovijedača.

Nije teško pretpostaviti razloge zbog kojih se Ljubiša opredjeljuje za ovakav tip oblikovanja *Životopisa*. Najprije, moguće je da ovaj podrazumijeva izvjesnu vrijednosnu hijerarhiju: Ljubiši je najvažnije *objektivno* ukazivanje na političke datosti u povijesti njegovog života, dok sve ostalo, poput književnih pregnuća, literature, psihološka introspekcija, ostaje manje važno. Naravno, ne bez žaljenja za one, koje poput onoga koji ove redove ispisuje, u najvećoj mjeri zanima ovo potonje – mnogo više od onoga što je Ljubiša u svojoj vizuri predstavio kao primarno i otuda najvažnije.

Polazeći od ovog stava, sada ćemo usmjeriti našu pažnju na onu ravan značenja *Životopisa*, za koju smo utvrdili da u semantici teksta ima uslovno sporednu ulogu, a koja se tiče neposrednih indikatora posredstvom kojih je moguće dešifrovati neka od bitnih načela eksplicitne poetike S. M. Ljubiše. Pokazaće se, naime, da ravan političkog u jednoj odlučujućoj dimenziji predstavlja temelj iz koga se nadalje ima razvijati Ljubišino književno djelanje. U jednom dijelu *Životopisa*, narator nam saopštava da je:

”У бокешкој скупштини о Духовима г. 1848. Стефан (је) говорио на корист уједињења Троједне краљевине, а против избора и шиљања заступника у Беч, и његов је предлог био једногласно примљен. Из његова дуга говора на тој скупштини видимо ове ријечи: „Као што поједину човјеку прије свега треба да се стече биће пак да располаже начином како да у свјету живи, тако и једноме народу треба да се стече биће, пак да расположи какве му уставне слободе пристоје. На народ у овој покрајини нема бића, јер је угњетен од италијаништине, пак би било по њ излишно, сувишно, а и доста смијешно да без властитог народног бића гради себе којекакве установе туђе”.⁹

⁹ Стефан Митров Љубиша *Животопис*, op. cit., стр 222. Ур. значенјску аналогију са Нjegoševим исказом из писма Николу Томазеу (Trst, 1.03. 1847) саопштava идеју блиску Љубишinom разумијевању народног бића, када саопштava да је свијет "pozorište на којему је *svako svoje djelo dužan на особену начин представљати. Ово је оно што свака ствар само себи хоће да буде*

ŽIVOTOPIS (1878) O TI: O APORIJAMA LJUBIŠINE AUTOBIOGRAFIJE

Nema sumnje da se ovdje pod pojmom odsustva „vlastitog narodnog bića“ razumije prije svega odsustvo kulturnog identiteta, koji se uobičajeno temelji na narodnom jeziku, običajima i tradiciji, riječju, ono me što čini disciplinarni okvir koji će u potonjim vremenima predstavljati sadržaj etnoloških i/ili antropoloških nauka.¹⁰

Neobično je važno zapaziti da Ljubiša ovo odsustvo povezuje sa kritičkom samorefleksijom vezanom za razvoj sopstvenog kulturnog identiteta. Mimogred napomenimo da ispovijedna intonacija u ovom dijelu *Životopisa* nije karakteristična za njegovu cjelinu, za koju je tvorbeno načelo, kako smo prethodno vidjeli, distancirano bilježenje podataka „objektivnog pripovijedača“ kome gotovo da subjekt nedostaje. Nasuprot tome, u ovom dijelu autobiografije uvodi se sam Ljubiša kao ispovjedni subjekt, koji se pred čitaocem razotkriva:

Док се нијесам оженио, много сам се мало осврћао на народну књигу. Глава пунана италијанскијех и францускијех писама, није никако могла приљубити своју властиту књигу као дијете кад га једном доиља одбије, тешко да се поврати материну млијеку пошто је окусио туђу и слађу пићу.¹¹

U ovom, za Ljubišinu ličnost suštinskom preokretu, odlučnu ulogu je imala njegova supruga („Sofija, kćer Joka Petrisavova Čelovića Rišnjana“) jer:

sasvim prilična". Prevedeno na jezik dubinske psihologije, ima se u vidu neka vrsta je *individuationog procesa*, prema analogiji sa razvojem ličnosti: poput individuum koji tek treba da postane ličnost (da individuiра, samoaktualizuje) isto tako je sam narod je dužan razviti svoju osobenost, nasuprot njihovom poništenju s obzirom na premoć druge kulture kojoj je ova podređena.

¹⁰ Ljubiša je већ 1838. pretplatnik za Vukovu knjigu *Crna Gora i Boka Kotorska*, a nešto kasnije pretplatnik i na *Kovčežić* i *Srpsko-dalmatinski magazin*. U srpsko-dalmatinskom magazinu biće objavljen i njegov prvi rad, očigledno inspirisan Vukom Karadžićem: *Opštestvo paštrovsko u okružju kotorskom* (1845). Već se u ovom prvom objavljenom radu može razabrati njegovo rano interesovanje za istoriju i etnografiju (jezik, običaje, tradiciju itd), što će predstavljati jedan od bitnih tvorbenih principa njegovog potonjeg književnog rada. O podacima iz biografije S.M. Ljubiše vid. Мирослав Лукетић, *Хронологија живота и рада Стефана Митрова Љубише*, Културна баштина II, Будва: ЈУ Народна библиотека Будве... 2019, стр. 129–147. Uporеди i podsticajnu analizu: Gojko Čelebić, *S.M. Ljubiša, diplomata*. U: *Naši pisci i ninje aure*, Budva: ЈУ Музеји i галерије Будве, 2018, стр. 35–137.

¹¹ Стефан Митров Љубиша *Животопис*, op. cit., стр. 254.

„чести женини пријекори нагањају ме да завирим и у нашој књизи. Оплијени ме и зачари богатство и изворна мудрост народнијех умотворина, пак нешто из Вуковијех збирка, нешто свагдањим саопћењем народом црногорским и приморским, изучим матерњи језик, омили ми и уљубим се у оно што сам мал не презирао; као неки неженати момци, који налазе сто ма-на оној дјевојци у коју ће се послѣје заљубити, с којом ће вјенчали вијек провести, и наћи у њој сва добра овога свијета“.¹²

Ovdje makar mimogredno valja uočiti izvrstan primjer paradigmatičke osobenosti strukture *Životopisa*: o supruzi Ljubišinoj jedva saznajemo ime, ali sve ono što bi moglo pripadati piščevoj introspektivnoj ravni brižljivo se skriva od čitaoca.

Ali, vratimo se ovom psihološki neobično indikativnom preokretu, kojim Ljubiša, ulazi u horizont temeljne herderovske misli o jeziku koji izlazi iz čitavog čovjekovog bića kao potrebe njegove najintimnije prirode.¹³ Iz ovoga će biti jasno potonje dosljedno Ljubišino interesovanje za narodne pesme, bajke, legende, s obzirom na to da ove predstavljaju „u izvesnom smislu rezultat verovanja jednog naroda, njegovog senzibiliteta, njegovih sposobnosti i napora...“¹⁴ Ovaj odnos jezika i kulture koji se ovdje ima u vidu zarad objašnjenja nekih temeljnih stanovišta Ljubišine poetike, savršeno korespondira sa centralnim mjestom Humboltove jezičke teorije koja obuhvata problem odnosa jezičke strukture sa mentalitetom naroda. Jer je po mišljenju Humbolta jezik „specifična emanacija duha datoga naroda“, spoljašnji izraz jedne „unutrašnje forme“ koja otkriva određeni pogled na svet (Weltanschauung)...¹⁵ U savremenoj verziji relaciju duha/mišljenja i jezika pregnantno je formulisao Hans Herman pojmom determinišiće ili „određujuće ulogu jezika“. Iz njegovog iskaza može se razabrati implicitna prisutnost pitanja koje ostaje otvorenim: odnosa između slobode i determinacije. Jer „Isti onaj

¹² Ibid.

¹³ Up. Đuzepe Kokjara, *Istorija folkloru u Evropi I*, Beograd: Prosveta, 1984, str. 213.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Vid. Milka Ivić, *Pravci u lingvistici I*, Beograd: Biblioteka XX vek, 1990, str. 62.

jezik učenjem kojega mi našem opstanku dodajemo jednu dimenziju slobode, ima dakle i nad nama moć“. ¹⁶ Kako pomiriti ovu dimenziju slobode sa onim što ima moć da nas samoodređuje? Ova moguća nesaglasnost ipak ne dovodi u pitanje podsticajnu paralelu sa Ljubišininim stavom, pogotovo imajući u vidu Hermanovu tvrdnju da ukoliko imamo jezik „mnogi naraštaji misle naše misli“ i da „Tko dijete uči govoriti, sudjeluje u njegovu stvaranju svijeta. Između stjecanja i gubljenja slobode, a i jedno i drugo jest tvorevina jezika, mjesto je ljudskoj egzistenciji“. ¹⁷

Teorijska analogija sa navedenim stanovištima ukazuje na pravac Ljubišinog poimanja bivstva jezika u odnosu na njegovo očuvanja iz čega nadalje proishodi i mogućnost njegovog preciznijeg razumijevanja. Važna je razlika o očuvanju a ne tvorenju, iz koga (: očuvanja) nadalje proishode svi oni temeljni atributi koji se odnose na „sticanje bića“ jednog naroda.

Ali je za problem Ljubišine autorske poetike posebno karakteristično implicitno poricanje bilo kakavog elementa koji bi se imao odnositi na tzv. autonomiju književno-umjetničkog stvaranja. Ovo je sasvim očigledno kada Ljubiša ističe da:

Ja нијесам никад мислио писати за штампе, ни препуњати ионако препуне сандуке наших књижара, сухопарним књигама; но видећи грдни расап што се по штампи чини лијепим нашим језиком, пуче ми срце од бола, пак се дадох и ја да нешто пишеш, као неки просвјед противу таквог расапа. Да ли ћу успјети, бојим се љуто, јер су се на пустоши наше књиге удомазетили облици туђих културних језика, као да ођеднеш Херцеговца у француски фрак!¹⁸

Kako vidimo, ovdje nije riječ o književnom tvorenju u njegovoj estetskoj dimenziji, nego više o leksičkoj brizi ili takvom tvorenju u kome će jezik u svom narodno-izvornom smislu imati privilegovanu ulogu. U nešto drugačijem obliku, istovjetan stav Ljubiša ispisuje u predgovoru za *Pri-povijesti crnogorske i primorske*, u kome još jednom nema nikakvog pomena namjere o posebnosti književnog stvaranja, jer:

¹⁶ Gadamer/Hörman/Eggers, *Učenje i razumijevanje govora*, Zagreb: Biblioteka, 1977, str. 18.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Стефан Митров Љубиша *Животопис*, op. cit., стр. 254.

„Моја је намјера била да овом радњом очувам неколико значајних догађаја своје отаџбине, а узгред да опишем начин живљења, мишљења, разговора, напokon врлине и мане и пороке својих земљака, пак све то да предам потомству онако какосам чуо и упамтио од старијих људи, јер видим да се сваки дан те ствари преображавају и гину све што је напреднији до-тицај и пооплавица туђинства“.¹⁹

Naravno da u ovom iskazu ključno značenje pripada terminu *očuvati*, što je, razumije se, konzistentno Ljubišinom krucijalnom zahtjevu, o prevashodnosti postojanja narodnog bića koje na tom očuvanju počiva. Otuda ne može biti sumnje da se u temelju ove namjere „da se ovom radnjom očuva...“, nalazi *jezik* koji najvećma određuje „način mišljenja, življenja, razgovora...“ i koji predstavlja njihov suštinski konstitutivni činilac. Termin „očuvati“ u značenju koje mu pridaje S. M. Ljubiša, stoga se prevashodno razumijeva u kontekstu kulture pamćenja ili, na tragu nama savremenog Jana Asmana, riječ je o zahtjevu koji povezuje tri teme: „sjećanje“ (ili: odnos prema prošlosti), „identitet“ (ili: politička imaginacija) i „kulturnim kontinuitet (ili: nastajanje tradicije). U tom smislu „svaka kultura stvara nešto što bi se moglo nazvati njenom *konektivnom strukturom*“.²⁰

Međutim, književno djelo nije puki mimesis/ogledalo, imitacija, dokument arhivske građe. Njegovo sopstvo sadržano je zapravo u prefiksu *pri* – povijest, ili u onome što se povijesti pridodaje (: fiktionalnost) u čemu je sadržana složenost dijegetičkog postupka i njemu imanentne semantike. To je svagda fiktionalno tvorenje bitno novog (: *poiesis*), po čemu je biće književnog postaje biće *sui generis*. U odnosu na jedan broj kritičara i književnih historičara koji su isticali historijski karakter Ljubišinih *Pripovjesti*, akademik Novo Vuković odlučno je formulisao metodološki dalekosežan stav:

»Историјски оквири прављени су широким потезима, а скоро сав унутрашњи простор остављен је пишчевој имагинацији. Према томе, атмосфера минулих прошлих вјекова, профили

¹⁹ Стефан Митров Љубиша, *op. cit.*, књ 2, стр. 5–6.

²⁰ Jan Asman, *Kultura pamćenje*, Beograd: Prosveta, 2011, str. 12.

средина, колективне и индивидуалне драме, разноликост људских типова и судбина, свакодневни догађаји и сл., ријечју – све оно што чини суштину Љубишине прозе, јесте умјетничка фикција«. ²¹

Ali ćemo ipak u *Životopisu* моћи пронаћи два fragmenta, u kojima se u odnosu na cjelinu, gotovo mimogredno pojavљује stav o piščevom književnim samoodređenju. Uprkos fragmentarnosti, oni su posebno važni jer nam ukazuju na Ljubišino eksplicitno poetičko samoodređenje. U prvom Ljubiša izlaže sopstveno uvjerenje o pripadnosti književnom pravcu, koje može biti podsticajni povod potonjim kontroverznim tipološkim promišljanjima. Evo tog stava:

„Иза познате борбе о српском језику, међу љубитељима класицизма и шљедбеницима *романтичне школе*, Љубишина су писма дала превагу овој пошљедној, ²² која ће најпослије и побједити, као што је побједила у театру, у сликарству и у свакој грани красног књижевства и умјетности код свију изображених народа, и као што је код нас побједила у „Горском вијенцу“ над „Слободијадом“; у Радичевићу над Мушицкијем; у Милаковићу над Рајићем“. ²³

I ovdje nailazimo na indikativno odstupanje autopoetičkog Ljubišinoг stava u odnosu na dominantni sud kritike (ukoliko samo u izvjesnom smislu izuzmemo stanovište J. Skerlića, (up. bilješku 21), zanimljivo je da Ljubiša odlučно insistira na sopstvenoj pripadnosti pravcu

²¹ Стефан Митров Љубиша, *Приповијести црногорске и приморске*, Цетиње: Обод, 2001, стр. 12.

²² Тако је на примјер Јован Скерлић утврдио да „Љубиша је романтичар, али засебне врсте... он је романтичар Вукове школе са нешто угледанја на талијанске романтичаре“. Вид. Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд: Просвета, 1967, стр. 322. Nasuprot Skerliću, Јован Деретић је одлучан у ставу да: „Od svih pisaca epohe realizma najpotpunije su izrazili težnje i mogućnosti tog stila Stefan Mitrov Ljubiša i Marko Miljanov“. Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд: Просвета, 2002, стр. 806. Radomir Ivanović је на трагу Deretićeвог одређења када вели да се „Bez ikakvog rizika od pogrešnog zaključivanja može reći da Ljubišino djelo najvećim dijelom pripada „auditivnoj filologiji“, a samim tim i poetici realizma“. Slijedi argument: „Na pripadnost poetici realizma upućuje i činjenica da je Ljubiša čitavim svojim proznim djelom ispisivao *apologiju pripovijedanju* kao primjerenom mogućnosti prirodnog i logičkog povezivanja narodnog života sa savremenošću, njihovih filozofija i psihologija (osobito kada se radi o etnopsihologiji)“. Радомир В. Ивановић, *Стефан Митров Љубиша*, Бијело Поље-Нови Сад: Пегаз-Орфеус, 2003, стр. 16.

²³ Стефан Митров Љубиша *Животопис*, op. cit., стр. 255.

romantizma, koji je potonja kritika, kako smo se uvjerali, sa jakim argumentina osporila.

Istini za volju, na završnim stranicama *Životopisa* nailazimo na Ljubišin iskaz koji se, za razliku od prethodnog, u jednoj sasvim opštoj crti sasvim poklapa sa sudom savremene kritike, koja ima za predmet prosuđivanje vrijednosti djela paštrovskog spisatelja. Iako bi se moglo primijetiti da, strogo uzev, ovdje Ljubiša protivrječi ranije dominantnom stavu o arhivskoj funkciji jezika i kulture, ipak bi najpreciznije bio reći da on ovdje uvodi jednu dopunjujuću refleksiju, kojom dospijeva do cje-line eksplicitno poetičkog suda o sopstvenom djelu. Ljubiša ili preciznije njegov narator, naime, veli:

„Тридесет и више причања „Вука Дојчевића“ што их је Љубиша прогласио у „Српској Зори“ навукле су пажњу филолога и љубимаца изворног језика. Етика и естетика владају у Љубишина писма, а неисцрпиво богатство народнијех изражаја и пучког краснорјечја показују да Љубиша није учио српског језика на реторици књига, већ из устију народа нашега на југу, гдје је матица и ковница пучких умотворина“.²⁴

Ukoliko „etičko vladanje“ razumijevamo jednim od predikata semantičke strukture teksta, onda ovaj stav može sugerisati da se, saglasno Ljubiši, upravo etičkoj ravni pripovijedanja ima pridati dominantna uloga. I zaista, nema sumnje da su mnogi tumači sasvim samostalno dospijevali do takvog prevashodnog zaključka. Drugačije je, međutim, sa „estetičkim vladanjem“, jer se samo da ovlašno naslutiti što je pod tim pojmom Ljubiša mogao imati u vidu? Da li nešto drugo od onog što savremeni fenomenolog tumači kao vrijednost jedne umjetničke tvorevine koja nije identična s bilo kakvim odredbama ili svojstvima njenog sadržaja: „Ona je jedan posebni, od sviju takvih odredaba slobodni, emocionalno dati prakvalitet“.²⁵ Ali, ako se pod ovim ima razumijevati lijepo kao „emocionalno dati prakvalitet“ sadžan u jeziku, bez obzira na strogu analitičku nedokazivost takvog suda u smislu univerzalnog važenja, možemo biti saglasni sa Ljubišom da „neiscrпivo bogatstvo narodnijeh izražaja i pučkog krasnорјечја“ u njegovom djelu jamačno pripadaju sadržaju koji se s pravom može situirati u pojam estetske vrijednosti lijepog.

²⁴ Ibid., str. 255–256.

²⁵ Ivan Focht, *Uvod u estetiku*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1972, str. 234.

Otuda, ako smo mogli uočiti da u najvećem dijelu analize Ljubišino poetičkog stanovišta postoji konflikt dvojakih intencija: intencije autora i intencije djela (s obzirom na to da Ljubiša u najvećoj mjeri eksplicitno osporava diferencijalnu autonomiju sopstvenog teksta), onda u završnom dijelu njegovog *Životopisa* dospijevamo do neke vrste samo-osporavanja. Utoliko, završni autorov poetički stav predstavlja opravdavajuće metodološko usmjerenje budućim tumačima koji bi trebalo da svoju hermeneutičku pažnju usmjere na neobično bogate ravni interdisciplinarne semantičke i ne manje sintaktičke strukture njegovog, danas posebno, otvorenog djela (resp. *Opera aperta*, U. Eko).

Literatura:

a. Primarna

- Љубиша, Стефан, Митров. *Дјела I-III*, Цетиње: Обод, Будва: Културни центар, 1974.
- Љубиша, Стефан, Митров. *Приповијести црногорске и приморске*, Цетиње: Обод, 2001.
- Љубиша, Стефан, Митров. *Сабрана дјела I-V*, Будва: ЈУ Народна библиотека Будве, Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Подгорица: Ободско слово, Београд: Штампар Макарије, 2022.

b. Sekundarna

- Asman, Jan. *Kultura pamćenje*, Beograd: Prosveta, 2011.
- Bahtin, M. M. *Problemi poetike Dostojevskog*, Beograd: Nolit, 255.
- Čelebić, Gojko. *Naši pisci i njihove aure*, Budva: JU Muzeji i galerije Budve, 2018.
- Encyclopaedia Britannica. <https://www.britannica.com/art/autobiography-literature>. Prist. 2.2. 2023.
- Focht, Ivan. *Uvod u estetiku*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1972.
- Gadamer/Hörman/Eggers, *Učenje i razumijevanje govora*, Zagreb: Biblioteka, 1977.
- Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <http://www.enciklopedija.hr/ID=4710> Prist. 30. 1. 2023.
- Ivić, Milka. *Pravci u lingvistici I*, Beograd: Biblioteka XX vek, 1990.
- Kokjara, Đuzepe. *Istorija folklora u Evropi I*, Beograd: Prosveta, 1984.
- Martin, Volas. *Novije teorije pripovedanja*, Beograd: Službeni glasnik, 2016.
- Rečnik književnih termina*, Beograd: Nolit, 1986.
- Ruso, Žan-Žak. *Ispovesti*, Beograd: Prosveta, 1950.

Tac. Ag. 1 In. Complete Works of Tacitus. Tacitus. Sara Bryant. edited for Perseus. New York. : Random House, Inc. Random House, Inc. 1876. reprinted 1942.

Деретић, Јован. *Историја српске књижевности*, Београд: Просвета, 2002, Ивановић, Радомир, В. *Стефан Митров Љубиша*, Бијело Поље-Нови Сад: Пегаз-Орфеус, 2003, str. 16.

Лукећић, Мирослав. *Хронологија живота и рада Стефана Митрова Љубише*, Културна баштина II, Будва: ЈУ Народна библиотека Будве, 2019.

Скерлић, Јован. *Историја нове српске књижевности*, Београд: Просвета, 1

Siniša JELUŠIĆ

A BIOGRAPHY (1878) OR SOMETHING SIMILAR: ABOUT THE
APORIAS OF LJUBIŠA'S AUTOBIOGRAPHY

Summary

The interpretation of the Biography (1878) of S. M. Ljubiša is aimed above all at those attitudes that are dominantly in the function of reflecting on the poetic system of this famous 19th-century author from Pešter. The author notes that some of the dominant political views may also belong to these views. Therefore, the article is, to the highest degree, devoted to the question of the relationship between the basic concepts of hermeneutics established by Umberto Eco: *intentio auctoris* and *intentio operis*, from which relationship *intentio lectoris* cannot logically be excluded. Hence the importance of a question that can be posed differently as a question about the nature of the relationship between explicit and implicit poetics in Ljubiša's text, and in this particular consideration of their mutual agreement and/or disagreement.

Keywords: S.M. Ljubiša, Biography, poetics, intertextuality, U. Eco, *intentio auctoris*, *intentio operis*, *intentio lectoris*.

Miodarka TERAVČEVIĆ
Filološki fakultet – Nikšić
Univerzitet Crne Gore

ZNAČAJ I ULOGA STEFANA MITROVA LJUBIŠE U
CRNOGORSKOM KNJIŽEVNOISTORIJSKOM
RAZVOJU:
POVODOM DVJESTOGODIŠNJICE ROĐENJA
(IZVIRIJEČ STEFANA MITROVA LJUBIŠE)

Autorka se u radu bavi mjestom, ulogom, značajem, doprinosom Stefana Mitrova Ljubiše crnogorskom književnom i kulturnom razvoju u drugoj polovini XIX vijeka. Cilj ovog rada je da na osnovu arhivske građe, relevantne literature odgovorimo na sljedeća istraživačka pitanja: U kakvom je društvenom i političkom kontekstu djelovao Stefan Ljubiša? Kakva je bila Ljubišina aktivnost do ulaska u politiku, a kakva nakon toga? Kakva je njegova uloga i mjesto u istorijskom razvoju jezika i književnosti, i kulture uopšte, kao i njegova povezanost sa crnogorskim narodom, istorijom, tradicijom i kulturom. Odgovori na ova pitanja trebalo bi da razotkriju nove detalje, daju doprinos razumijevanju složenih društveno-političkih, kulturno-istorijskih odnosa i djelovanja Stefana Mitrova Ljubiše u XIX vijeku. Njegovo višeznačno djelo svojom složenom strukturom, univerzalnošću tema, kompleksnošću forme, semantičkom slojevitošću jezika, i danas pokreće esencijalna pitanja čovjeka i svijeta, navodi na promišljanja i raznovrsna tumačenja. Sve su to razlozi njegove aktuelnosti u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, ali i osobenosti ne samo u crnogorskoj nego i južnoslovenskoj umjetnosti i književnosti, kao i političkoj i kulturnoj istoriji.

Ključne riječi: Stefan Mitrov Ljubiša, Crna Gora, XIX vijek, književno-kulturne veze.

Uvod

Izlaganje o književnoistorijskom i lingvističkom značaju znamenitog crnogorskog pripovijedača Stefana Mitrova Ljubiše počecemo njegovim riječima, koje je još davne 1862. godine u članku „Črte narodnosti” saopštio: „*Običaji, jezik, narodna sviest, ostaju viečno zadubljeni i ukorienjeni u duhu i srcu pučkome, i sačinjavaju onu najdražju prćiju, koju otac sinu, a pās pās, kao amanet ručuje i predaje*” (S. M. Ljubiša 1862, 9).

Stefan Mitrov Ljubiša, znalac pripovijedač, osobeni stvaralac, pisac sa izoštranim mikrofilološkim senzibilitetom, Njegoš u prozi¹, političar, istaknuti kulturni djelatnik XIX vijeka ostavio je u nasljeđe neveliko, ali dragocjeno književno djelo (kao naučna i kulturna baština), koje i danas poslije 200 godina od njegovog rođenja navodi na promišljanje, doživljava se na nov i drugačiji način i predstavlja izvorište za mnogostruka jezička, književna, istorijska i dr. promišljanja, istraživanja i tumačenja. Stalno otkrivanje novih vrijednosti u Ljubišinom djelu na najbolji način svjedoči o kompleksnoj jezičkoj strukturi i čini njegovo djelo i danas aktuelnim². Ovaj Paštrović, kao političar i poslanik Boke u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću, imao je istaknutu ulogu u društvenim, nacionalnim, kulturnim dešavanjima, koja se tiču buđenja nacionalne svijesti, položaja jezika u javnom životu.

Cilj ovog rada je da na osnovu arhivske građe, relevantne literature odgovorimo na sljedeća istraživačka pitanja: U kakvom je društvenom i političkom kontekstu djelovao Stefan Ljubiša? Kakva je bila Ljubišina aktivnost do ulaska u politiku, a kakva nakon toga? Kakva je njegova uloga i mjesto u istorijskom razvoju jezika i književnosti, i kulture uopšte, kao i njegova povezanost sa crnogorskim narodom, istorijom, tradicijom i kulturom.

Odgovori na ova pitanja trebalo bi da razotkriju nove detalje, daju doprinos razumijevanju složenih društveno-političkih, kulturno-istorijskih odnosa i djelovanja Stefana Mitrova Ljubiše u XIX vijeku.

1. Život i djelovanje Stefana Mitrova Ljubiše mora se sagledati u kontekstu realnosti društvenog okruženja i istorijskih okolnosti vremena

¹ Urednik *Otađbine* Vladan Đorđević dao je prvu čvenu ocjenu uz Ljubišinu pripovijest *Prokleti kam* „za kojega bi se s pravom moglo reći da je Njegoš u prozi” (Kalezić 1973: 26).

² O ljubišologiji i najnovijoj fazi afirmacije ljubišologije kao interdisciplinarnih djelatnosti detaljnije vidjeti u studiji Radomira Ivanovića, *Kazalice Stefana Mitrova Ljubiše* (Ivanović 2018).

u kome je živio i stvarao. Ljubiša³ je za 56 godina života ostavio zavidno djelo⁴, a taj rad su pratile brojne oscilacije, nastale kao posljedica njegovog razvijanja kao književnog stvaraoca (Tepavčević 2019: 360). Kao pisac dugo je sazrijevao, tražeći pravi umjetnički izraz i tematiku za svoj stvaralački temperament. Ljubišin politički i književni rad odvijali su se naporedo, ali je Ljubiša u politici doživio „sлом”, a kao književnik ostao

³ „Sve do novijih istraživanja kao neosporan datum njegovog rođenja uziman je 29. februar 1824. godine, jer je i sam Ljubiša taj datum unio u Životopis. Međutim, danas se kao ispravniji datum njegovog rođenja smatra 6. mart (odnosno 23. februar po starom kalendaru) 1822. godine. Još ranije, kao dvanaestogodišnjak, počeo je da radi besplatno kao pripravnik u Opštini budvanskoj, a za sekretara je izabran 1843. godine. Zbog svoje popularnosti u narodu biran je šest puta za poslanika. Porodične tragedije (Ljubiša je imao sedmero djece od kojih mu je četvero bolest odnijela), nemaština i razne nedaće pratile su njega i njegovu porodicu kroz čitav život. Ljubiša je često bolovao, i mučile su ga brige šta će biti sa njegovom porodicom ako on umre. Porodica mu je živjela u Zadru, a on je zbog svojih poslaničkih dužnosti često i dugo boravio u Beču, gdje je i proveo poslednju godinu života. Oktobra mjeseca 1878. putovao je na Cetinje da prisustvuje vladičenju svoga brata od strica Visariona Ljubiše za vladiku. Bio je to posljednji Ljubišin susret sa rodnim krajem, jer se u povratku razbolio i umro od upale pluća u hotelskoj sobi u Beču 11. novembra 1878. godine” (Tepavčević 2010, 12–13).

⁴ Detaljni podaci o svim Ljubišinih autografima nalaze se u knjizi: M. Tepavčević, *Jezik Stefana Mitrova Ljubiše*, 2010, 16–32. „Rukopis pripovijetke *Gorde – pripovijest crnogorska krajem osamnaestoga vijeka nalazi se u Rukopisnom odjeljenju Matice srpske u Novom Sadu. Pripovijetka je napisana na 26 nepaginiranih listova. Napisana je ćirilicom. Na kraju pripovijetke stoji datum – O ilinudnevu, 1877. Rukopis pripovijetke Šćepan Mali nalazi se u Istorijskom arhivu Budva, Fond S. Ljubiše. Pripovijetka je napisana na 49 nepaginiranih listova. Pisana je latinicom i nosi naslov: Šćepan Mali. Kako narod o njemu povjeda. Skupio i složio S. Ljubiša. Ovo je prva pripovijest koju je Ljubiša objavio 1868. godine pod naslovom – Šćepan Mali kako narod o njemu povjeda, Skupio i složio S. Ljubiša, Dubrovnik, Zabavnik Narodne štionice dubrovačke za godinu 1868; *Spjlet, 1868. Od prevoda Ljubišinih sačuvan je rukopis Sazakletva Katiline Gaja Salustija Krispa pod naslovom: Класична дѣла Б: К: Саллустіа повѣстника Римскогѣ. Сазаклетва Катиліне. Rukopis se čuva u Srpskoj akademiji znanosti i umjetnosti. Napisan je na 17 listova duplog papira, i na svakoj stranici ima po 34 reda osim na posljednjoj gdje ima 5 redova. Pisan je ćirilicom i starom grafijom. Ljubiša je ovaj rad završio krajem 1857. godine. Od 72 pisma 3 su pisana starom grafijom, 62 Vukovom azbukom – ćirilicom i 7 pisama latinicom.“ Jedino poetsko djelo koje je objavio je poema *Boj na Visu*. Spjevao St. Lj, u Zagrebu 1866. Brzotiskom Ante Jakića.**

„*Djela Stefana Mitrova Ljubiše doživjela su više izdanja, a kritičko izdanje u pet knjiga pojavilo se 1988. godine. Sabrana djela Stefana Ljubiše prvi put je pripremio za štampu Velimir Živojinović 1928 – 1929. godine u izdanju Narodne prosvete iz Beograda; zatim 1975. u redakciji Čeda Vukovića, Nikole Damjanovića i Miroslava Luketića štampana su Djela, I, II, III u izdanju Oboda – Cetinje i Kulturnog centra – Budva. Sabrana djela, Kritičko izdanje I – V priredili su Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, NIO „Univerzitetska riječ“, Istorijski arhiv – Budva, Titograd, 1988. godine. Knj. prva, priredio Đuza Radović (Sadržaj: Pripovijesti crnogorske i primorske); knj. druga, priredio Novo Vuković (Sadržaj: Pričanja Vuka Dojčevića); knj. treća, priredio Radoslav Rotković (Sadržaj: Boj na Visu, Prevodi, Članci, Govori); knj. četvrta, priredio Radoslav Rotković (Sadržaj: Pisma); knj. peta, priredio Miroslav Luketić (Sadržaj: Bibliografija, Prilozi)”. Vidjeti: Miodarka Tepavčević, *Jezik Stefana Mitrova Ljubiše*, 2010.*

na čvrstom tlu vezan istorijskim žilama sa svojim narodom (Ražnatović 1964: 28). Sa čudima politike borio se i kada je u njoj „*zlo zlu oduška nije davalo*”, ali je Ljubiša uspijevao da stvori odušak. Književnost je bila jača strana, jer je kroz Ljubišu političara pobjeđivao Ljubiša književnik (Sekulić 2002: 72).

„*Istorija crnogorskog naroda je oblast koju je Ljubiša volio jednako kao i književnost. Saznanje da istorija o ljudima ostaje nakon njih, našla je svoju klicu i u nemirnom duhu Stefana Ljubiše. Kako su se Ljubišina Budva i Paštrovići još od 1423. nalazili u okrilju Mletačke republike, a na razmeđu Crne Gore i Turske, u susjedstvu slobodnog Dubrovnika, njihova je istorija isprepletana i tijesno povezana. Književno obrađujući svoju istoriju, ukrštajući predanje i istoriju, legendu i istorijske činjenice, poeziju i istoriju, Ljubiša postaje pripovijedač čije je uporište i istorija i pripovijedna istorija i narodna istorija i anegdotski istorizam*” (Tepavčević 2017: 43).

Ljubišino višeznačno djelo ispunjeno je misaonošću i poetičnošću s jedne strane, a sa druge strane, životnošću i životvornošću književno-jezičkog izraza. On je autentični tumač crnogorske istorije, tradicije, kulture, iako pripada starom paštrovskom plemenu.⁵ Od svih veza – političkih, kulturnih i dr. sa Crnom Gorom su ga najviše povezivali jezik i istorija, kao i motivi i građa za njegova pričanja. Narodna pamet, kroz narodnu riječ progovarala je iz Ljubišinog djela, iznutra vezana istorijskim tkivom, a spolja umjetnošću velikog virtuoza (Tepavčević 2010). Ljubišina živa riječ – izviriječ, njegov jezik, reljefan, izbrušen, tvorački, sam sobom umjetničko djelo zametnuo je svoju klicu u Paštrovićima (Tepavčević 2017). Ljubiša je znao da se, kao primjećuje akademik Novo Vuković, u „*jezičkim dubinama, u njegovoj višeslojnosti i mnogoznačnosti krije suštinska duhovna šifra naroda kome pripada*” (Vuković 1980: 82).

Riječi iz Životopisa „*Oplijeni me i začari bogastvo i izvorna mudrost narodnijeh umotvorina, pak nešto iz vukovijeh zbirka, nešto svagdanjim saopćenjem narodom crnogorskim i primorskim, izučim maternji jezik, omili mi se i uljubim se u ono što sam prije mal ne prezirao...*” (Ljubiša, Životopis, 1878), ukazuju na odnos dvije komponente –

⁵ Jovan Vukmanović u knjizi *Paštrovići* navodi podatak da je ovo jedno od najmanjih paštrovskih plemena. Prve pomene o ovom plemenu imamo iz 1398. godine. Kako konstatuje autor, prema arhivskoj građi, naselje sa današnjim imenom postojalo je od sredine XV vijeka, a možda je i starije. Prezime Ljubiša javlja se u paštrovskim ispravama tek početkom XVII vijeka. Vidi: Vukmanović 2002: 99–101.

standardne i dijalekatske, odnosno vukovske, i crnogorsko-primorske. Ljubiša je između književnih i dijalekatskih oblika često posezao za ovim drugim u želji da što vjerodostojnije prikaže bogatstvo crnogorskih narodnih govora, prije svega paštrovskog, pa je i sam isticao da su mu „*pripovijesti omilile s čistoće jezika, s narodnijeh oblika, stoga što su ogledalo naroda našega*” i što ih je čuo „*iz ustiju naroda našega na jugu, gdje je matica i kovnica pučkih umotvorina*” (Ljubiša, *Životopis*, 1878: 35).

Školovanje je započeo u privatnoj školi don Antuna Kojovića na italijanskom jeziku, budući da u tom vremenu u Budvi nije bilo redovne osnovne škole na narodnom jeziku. Kojovićeви rukopisi bili su dio Ljubišine lektire i imali su uticaj na njegovo formiranje kao pripovijedača. Ljubišino bavljenje italijanskom kulturom ne zasniva se samo na prevodima Krispa, Ariosta i Dantea, već kako on kaže u *Životopisu* „*njegova glava u mladim godinama bijaše punana italijanskijeh i francuskijeh pisama*” (Ljubiša, *Životopis*, 1878). I stvaralaštvo Bokača⁶, Azelja, Balba, Manconija i dr. predstavljali su uzor prema kojima je modelirao svoj izraz.

Upoznat s djelima italijanskih, francuskih i engleskih pisaca, zadivljen Njegošem i Vukom, Ljubiša je počeo s objavljivanjem pripovijesti najprije pojedinačno – (prvo je objavio priču *Šćepan Mali kako o njemu narod povijeda* 1868. u časopisu „Zabavnik”; zatim *Prodaju Patrijare Brkića i Kanjoša Macedonovića* 1870. u listu „Dubrovnik”, a u istom časopisu 1874. pripovijest *Pop Andrović novi Obilić. Pripovjest paštrovska druge polovine osamnaestog vijeka*, koja je preštampana u „Glasu Crnogorca”; godine 1873. u „Kalendaru Matice dalmatinske” objavio je priču *Skočićevojka. Povjestnica paštrovska na uzmak petnaestog vijeka*, iste godine *Sud dobrih ljudi* u zadarskom „Pravu”; a u novosadskom časopisu „Orao” objavljuje priču *Gore, ili kako Crnogorka ljubi*) – a zatim je i kao posebno izdanje 1875. u Dubrovniku štampana njegova zbirka *Pripovijesti crnogorske i primorske*. Časopis „Otadžbina” objavljuje njegove priče: *Prokleti kam, Krađa i prekrađa zvona* i *Pop Andrović novi Obilić*. U Beču objavljuje dva puta u nastavcima i kao posebne brošure *Pričanja Vuka Dojčevića* 1877, 1878, 1879. godine. Jedino poetsko djelo koje je objavio je poema *Boj na Visu* iz 1866. godine. Za Ljubišino ime pominje se i djelo *Istorija Crne Gore* za koje se pouzdano ništa ne može

⁶ Pretpostavlja se da je Ljubiša htio da napiše sto priča po ugledu na Bokačovog *Dekameron*a (Isp. Vuković 1980: 45).

reći, osim da ga je Ljubiša napisao, ali da ga nije objavio.⁷ Pretpostavlja se da ga je smrt omela da napiše istorijski roman o istrazi poturica, ugleđajući se na Njegoša (Tepavčević, 2010, 2017). I njegova pisma upućena poznanicima, prijateljima, političarima, urednicima časopisa danas imaju značajnu kulturno-istorijsku, ali i lingvističku vrijednost, budući da slikovito pružaju značajnu građu o tom vremenu, kao i Ljubišinom životu.

Iako je njegovo obrazovanje veoma važno u procesu razvijanja kao pripovijedača, budući da je u mladosti bio upućen na klasično književno nasljeđe, Ljubiša će svjesno zanemariti prvu fazu književnog formiranja (Tepavčević 2019). Na osnovu Ljubišine poetike, saopštene eksplicitno u *Životopisu* (1878), primjećujemo da je sebe u prvoj fazi stvaralačkog rada, zapravo do početka bavljenja originalnim stvaralaštvom, smatrao „*sakupljačem, ljubiteljem, prevodiocem i pasioniranim poštovaocem klasične književnosti, kao i djela italijanske, francuske i njemačke književnosti*” (Ivanović 2018: 15). Tek će u drugoj fazi sebe doživljavati kao originalnog stvaraoca. Umjetnička intencija da u *Pripovijestima* sačuva od zaborava neke događaje iz svoje domovine, odvela je Ljubišu na nepresušne izvore narodnog duha i zavičaja, na duhovna vrela naroda. Mladalačka zanesenost kulturom italijanskog jezika, kojoj je doprinio i njegov učitelj Antun Kojović, čitanje i prevođenje djela Tacita, Horacija, Dantea i Ariosta doprinijeli su da Ljubiša u mladosti osjeti šta znači umjetnost riječi na jednom od svjetskih jezika. Ljubiša je pripovijedač koji se spoznavši evropsku kulturu vratio kulturi svoga naroda: „*Shvatio je da se lični i nacionalni identitet spasava povratkom izvorima domaćeg pamćenja*” (Tepavčević 2017: 43).

Ne manje važnu, kulturno-istorijsku komponentu crpi iz narodne memorije i rijetkih istorijskih dokumenata. Poznato je da je Ljubiša posjećivao državne arhive, a bile su mu poznate i privatne zbirke arhivske građe u Paštovićima, koje čuvaju opise narodnih običaja. Upravo to leksičko bogatstvo Ljubiša je kreativno iskoristio dajući mu novu, jezičku ekspresiju. Ljubiša time svoje djelo smatra dugotrajnom i svrhovitom umjetničkom tvorevinom, na što upućuje čitaoca u autorskom komentaru iz Prokletog kama: „*Spomenici dobra kao i spomenici zla čine da narod pamti prošlost i pobuđuje ga da se dobrijema divi i klanja, a zle da*

⁷ Vilovski je tvrdio da je Ljubiša govorio o toj istoriji, ali da nije htio da je objavi zbog negodovanja i ogorčenja koje bi ona izazvala (Isp. Ražnatović 1964: 36). Isp. o tome i da je Ljubišina ćerka Fema gledala taj rukopis (S. M. Ljubiša, *Kritičko izdanje*, Pisma, 1988, 10).

prezire i proklinje!” (Ljubiša 1875: 277). Ljubiša nastoji da u „hram umjetnosti” smjesti i „učuva” znamenitosti naših predaka. Smisao „učuvanja” tih duhovnih karakteristika i vrijednosti motivisan je ne samo otporom zaboravu nego i potrebom za snažnijim opiranjem poplavi „tuđinstvu” (Ivanović 2000: 39). Ljubiša je bio svjestan činjenice da „predanja služe kao generatori tradicije”, ali je takođe bio ubijeđen da i „narrativni oblici koje sam stvara doprinose ne samo očuvanju nego i novoj egzistenciji tradicije” (Ivanović 2000: 76). O tome pisac navodi u *Pričanjima Vuka Dojčevića*: „i ta su pričanja do današnjeg dana doživjela u narodu. Ja sam ih slušao u različnijem prigodama od Mahina do Pobora, pa kako koje čuj, onako ga na brzu ruku i zapiši da ne zaboravim, ako i ne na samu stvar, a no na način pričanja i na oblike govora” (Ljubiša 1877). Ovakvim stavom Ljubiša je osnažio narodna i sopstvena stvaralačka opredjeljenja. Čitav produktivni napor Ljubišin, u svim oblastima kojima se bavio, potvrđuje je piščeve duboke uvjerenosti u značaj životne misije koju stvaranjem obnavlja, o čemu svjedoči u članku *Narodne umotvorine* (1878), u kojem saopštava: „Kupimo gradivo, majstor će doći!” kao sumirano esencijalno i stvaralačko iskustvo i saznanje (Tepavčević 2017). Tim književnim manifestom apostrofirao je liniju književne i jezičke samosvojnosti i originalnosti.

Kao pisac Ljubiša se formirao i razvijao na trima osnovama: vukovskoj, njegoševskoj i mediteranskoj, koja se odnosi na italijansku književnost koju je baštiniio (Nikčević 2019: 47). Vukovska škola magistralno je odredila Ljubišin početak i smjer geneze njegovog stvaralaštva u najširem kulturološkom smislu. Člankom *Общество Паупровско у окружю Которскомъ* (1845) Ljubiša je započeo ostvarenje vukovskog principa da pisac koji piše o narodu treba dobro da poznaje jezik i običaje tog naroda. Sudeći prema načinu na koji je označavao svoju ulogu u pisanju *Pripovijesti i Pričanja* (ispod naslova tih zbirki stoji da ih je on „sakupio i složio”), Ljubiša je slijedio Vukov stav o nastajanju pripovjedaka. Vukova djela predstavljale su za njega ne samo oglednu leksikološku i semantičku riznicu već i uporište ideja prema kojima će graditi svoje književne i jezičke stavove (Tepavčević 2011, 2016). Sakupljati, zbrajati i slagati „običaje, načine govora, poslovice i rasprosutu narodnu povjesnicu, čega ima obilno u Crnoj Gori” (Ljubiša 1878: 37) za Ljubišu znači prolaziti kroz različite faze rada na putu do konačnog oblika književnog djela. Ljubiša je prihvatio osnovni stav Vukovih koncepcija o sabiranju narodne građe i njenom slaganju u narodnom duhu, a što je prepoznao i u Njegoševom stvaralaštvu. „Prijateljstvo njegovo s Vukom

Karadžićem prinudi vladiku da se okani tudjega klasicizma, i da počne pisati u narodnome duhu” (Ljubiša 1866). Članak *Čitaocem* Ljubiša je napisao 1866. godine i on ga preko Njegoša, njegovog književnog uzora, kome je tekst bio upućen, povezuje upravo sa stavovima i idejama Vuka Karadžića (Tepavčević 2017: 46). Od Vuka je prihvatio deklarativnu poetiku književnosti stvarane u narodnom duhu, a od Njegoša imanentnu poetiku i uzoran obrazac takvog stvaralaštva (Pejović 1977: 34).

Iz Ljubišinog teksta *Sěni Petra Petrovića Njegoša II. Vladike Crnogorskog i spisatelja slavenskog*,⁸ koji je napisao samo dva dana poslije pjesnikove smrti, kao i iz predgovora prvom latiničnom izdanju *Gorskog vijenca* koji je pripremio Ljubiša, u izdanju Matice dalmatinske (1868. godine) u Zagrebu, vidimo da je Njegoš bio njegov najveći literarni uzor, koji treba poetski, kulturološki, stvaralački slijediti. Zapravo, dva su osnovna pravca koje Ljubiša prati u Njegoševoj poeziji: crnogorska nacionalna istorija i njen pjesnički vid. Za „*crnogorsku povjesnicu*” Ljubiša saopštava: „*da je punana bojnih i viteških djelah, no se ona slabo od tuđinacah poznavala, dok nije neumrli Petar II, s njegovim književnim i diplomatičnim djelima nju svijetu objelodanio, dok nije nju od svakoje čađe otresao*” (Ljubiša 1852, II, 211). U dijelu navedenog stava o Njegošu uočavamo i zametke budućih razlika, koje će Ljubišin odnos prema istoriji udaljiti od romantičarske idealizacije crnogorske prošlosti i približiti realističkom shvatanju te istorije. Ljubiša ne apostrofira samo jezičku komponentu, njenu „*dubokost misli, bistrinu razuma i nedoskočimu vlastitost narodnog jezika*” (Ljubiša, 1852, II, 211), već i crnogorsku istoriju kao bit njenog identiteta sa koje treba, kako Ljubiša potencira, uklanjati svaku čađu.

Ljubišino političko djelovanje i borba za narodni jezik

1. Ljubiša je turbulentnu političku karijeru počeo 1848. godine Bokeškom skupštinom u Prčanju, poznatim govorom „*na korist ujedinjenja Trojedne kraljevine, a protiv izbora i šiljanja zastupnika u Beču*” (Ljubiša, Životopis, 1878) kojim je otvorio vrata politike. Ponuđenu kandidaturu za poslanika odbio je smatrajući da nije pravi trenutak za nju: „*Kao što pojedinu čovjeku prije svega treba da se steče biće, pak da raspolaže načinom kako da u svijetu živi: tako i jednome narodu treba da se steče biće, pak da raspoloži kakve mu ustanove slobode pristoje. Narod u ovoj pokrajini nema bića, jer je ugnjeten od talijanštine, pak bi bilo po nj*

⁸ Vidjeti članak: Ljubiša 1852: 209–211.

izlišno... da bez vlastitog narodnog bića gradi sebi kojekakve ustanove tuđe... Razvitak narodnosti, ravnopravnost vjere i jezika, ne može se kod nas ozbiljno ni promisliti bez nekog materijalnog jemstva, a to jemstvo naći se može samo u ujedinjenju Trojedne kraljevine pod sjajnom habsburškom lozom, kojoj su se oci naši dobrovoljno odali i koje ćemo se mi vjerno držati” (Ljubiša, Životopis, 1878).

Početkom 60-ih godina izabran je za poslanika u Dalmatinskom saboru (1861), a zatim i za poslanika bečkog Carevinskog vijeća.⁹ Njegova parlamentarna aktivnost trajala je 17 godina i bila je obilježena kompleksnim političkim odnosima dvojne monarhije, Bahovog apsolutizma, italijanske kolonizacije, jedinstva i oslobođenja južnoslovenskih naroda (Tepavčević 2017: 58). Ljubišino političko djelovanje usmjereno je napretku Boke i Dalmacije,¹⁰ buđenju nacionalne svijesti, borbi za zbližavanje slovenskih naroda, ravnopravnosti naroda i jezika u okviru Austro-ugarske. Praktična duha i britka govora, uspio je da izdejstvuje niz povlastica: da Boka bude jedinstven izborni krug, djelimično uvođenje narodnog jezika u sudove i škole,¹¹ otpis duga Dalmacije od 82.000 funti; podnošenje *Memoranduma* da sve dalmatinske luke budu slobodne; pokretanje inicijative za izgradnju puta Kotor – Cetinje – Rijeka Crnojevića; izgradnju dalmatinske željeznice,¹² uređenje i melioracija sliva

⁹ Dalmatinski sabor je imao 43 zastupnika, od kojih su dva bili virilisti, a 41 se birao u kurijalnom sistemu spoljašnjih opština. Većinu su predstavljali autonomaši, dok su narodnjaci, kojima je pripadao Ljubiša, bili u manjini. Dubrovnik, Boka Kotorska predstavljali su najjača uporišta narodnjaka. Dalmatinski sabor je imao 5 poslanika u Carevinskom vijeću – 4 autonomaša i 1 narodnjaka. Ljubiša je skoro do smrti bio u kontinuitetu poslanik Carevinskog vijeća (osim od 1864. do 1866. kada je bio Jerotej Kovačević) (Petrović 1976: 128).

¹⁰ Vidjeti: S. M. Ljubiša, Protiv rješavanja sporova o poljskim štetama mimo opštinskih organa, *Hitropisna izvješća*, VIII zasjedanja Dalmatinskoga pokrajinskoga sabora otvorenog 22 Kolovoza a zatvorenog 26 Rujna 1866, Zadar 1866, 48–49; S. M. Ljubiša, Traži da se obezbijedi pravo na žalbu, *Hitropisna izvješća*, VIII zasjedanja Dalmatinskoga pokrajinskoga sabora otvorenog 22 Kolovoza a zatvorenog 26 Rujna 1866, Zadar 1866, 50.

¹¹ Vidjeti: S. M. Ljubiša, Govor o ravnopravnosti jezika u Dalmatinskom sudstvu, *Prilog k narodnom listu broja* 81, Zadar, 3. XII 1862; S. M. Ljubiša, Interpelacije o narodnom jeziku u dalmatinskom sudstvu, *Stenografske Protokolle*, 47. sjednice prvog zasjedanja 1867, dana 5. XI, 1867, 1254–1255; S. M. Ljubiša, Protiv vladina predloga kojim se umanjuju prava na maternji jezik, garantovana čl. 19. osnovnog zakona o pravima građana, *Hitropisna izvješća*, VIII zasjedanja Dalmatinskoga pokrajinskoga sabora otvorenog 22 Kolovoza a zatvorenog 26 Rujna 1866, Zadar 1866, 96.

¹² S. M. Ljubiša, Trošak za gradnju puteva u Boki i Dalmaciji, *Spisi zemaljskog sabora*, 1873; 70. Körbler 1924: 39.

Neretve, pomoć župničkim učionicama,¹³ stipendiranje đaka za školovanje u Beču i dr.

Scene sa sjednica Dalmatinskog sabora najbolje odslikavaju Ljubišin senzibilitet političara i narodnog predstavnika.¹⁴ Mnogi njegovi istupi na plenarnim sjednicama Dalmatinskog sabora i Carevinskog vijeća imaju historijski značaj (Cetnarowicz 2018: 375–386). Ljubiša je svojim političkim djelovanjem u trouglu između Boke, Dalmacije i Beča u borbi protiv dominacije italijanskih autonomaša i italijanskog jezika u javnoj upotrebi nastojao probuditi svijest slovenskog stanovništva (M. Tepavčević, I. Tepavčević 2022: 191).

Kroz njegovu publicističku djelatnost (u listovima: „Narodni list”, „Pozor”, „Zastava”, „Srpska zora”, „Zemljak” i dr.), tijesno povezanu sa političkom aktivnošću, izlagao je politički program, analizirao društvena, kulturna i druga pitanja toga vremena, među kojima se izdvajaju: slovensko jedinstvo, diplomatski odnosi Crne Gore i Habsburške Monarhije, kritički osvrt na položaj slovenskog naroda u Habsburškoj Monarhiji, italijanski karakter Dalmacije, borba za narodni jezik u javnoj upotrebi i sl.

Ljubišino opredjeljenje za politiku nije bilo slučajno, budući da je saradivao u Kukuljićevom „Arkivu”, bio upoznat sa ilirskim pokretom u Hrvatskoj koji je uticao na njegovo interesovanje za politički rad i položaj narodnog jezika. Na to upućuje i prvi Ljubišin govor na narodnom jeziku u Carevinskom vijeću u Beču, kojim je iznenadio germansku većinu, a zadivio zastupnike slovenskih naroda. Njegova popularnost je bila velika i u Boki i Paštrovićima, ali i u Dalmaciji. Ljubiša tvrdi „*da je ravnopravnost jezika oktroirano pravo, kojemu ne treba novoga potvrđenja*”.¹⁵

¹³ Vidjeti: S. M. Ljubiša, O potrebi da se za nove župničke učione doda 4400 fforina, *Hitropisna izvješća*, VI zasjedanja Dalmatinskoga pokrajinskoga sabora, Zadar, 10. XII 1866, 217.

¹⁴ Dalmatinski sabor i Carevinsko vijeće imaju stenogramske bilješke. Stenografske bilješke Dalmatinskog sabora izlazile su prvo kao Relazioni della prima sessione (1861), zatim kao Relazioni stenografiche II – V zasjedanja (1863, 1864, 1865/66), *Hitropisna izvješća* VII–VIII zasjedanja (1866, 1867, 1868), pa kao *Izvješća hitropisna* IX zasjedanja (1869), *Izvješća brzopisna i analitična* X–XVI zasjedanja (1870/71, 1872, 1873, 1874, 1875, 1876, 1877). S. M. Ljubiša, *Sabrana djela*, Kritičko izdanje, III, Boj na Visu, Prevodi, Članci, Govori, Budva–Titograd, 1988, 221. *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrathes*, 1860. i 1870. Österreichische Nationalbibliothek. ALEX Historische Rechts-und Gesetzestexte Online https://alex.onb.ac.at/static_tables/spa.htm

¹⁵ Vidjeti članak: S. M. Ljubiša, Govor o ravnopravnosti jezika u Dalmatinskom sudstvu, *Prilog k narodnom listu*, 81, 3. XII, 1862, 404.

2. Ljubišina kolebanja i nesigurnosti do čvrstog stava i jasnih pogleda na jezičku formu mogu se pratiti od prvih njegovih autografa¹⁶ nastalih u periodu od 1849. do 1862. (tri pisma i *Sazakletva Katiline*) pisanih starom grafijom, do kasnijih od 1867. do 1878. pisanih Vukovom azbukom, sa sporadičnom upotrebom starih slova (ostala sačuvana pisma i dvije pripovijetke¹⁷). Grafijska i pravopisna rješenja u njegovim djelima bila su u skladu sa vremenom u kojem je stvarao. Složenost Ljubišine grafije i pravopisa manifestuju se prije svega u činjenici što je kod njega zastupljena i stara grafija u početnim fazama i vukovska, što je pisao i ćirilicom i latinicom, kao i na italijanskom jeziku.

U jeziku Stefana Mitrova Ljubiše prepliću se različiti jezički slojevi. U strukturi književnog djela preovladavaju osobine standardnog jezika, ali su isto tako sačuvane osobenosti iz nepresušnih jezičkih izvora paštrovskog podneblja i susjednih crnogorskih govora, s jedne strane, i primorskih crnogorskih govora i govora hrvatskog primorja, s druge strane. Narodne osobenosti u njegovim djelima koje dominiraju u leksici, specifičnost dijalektizama na fonetskom i morfološkom nivou, razuđenost sintaksičkih slojeva, leksičko-semantička i tvorbeno-leksička raznovrsnost i popunjenost, neznatne primjese stranih nanosa čine njegovo djelo zaista osobenim, zapravo izvornim u odnosu na vrijeme i zavičaj (Tepavčević, 2008). Poseban akcenat stavlja na leksiku i frazeologiju i time bogati književni jezik. Njegova leksika pronašla je mjesta u obradi mnogih leksikografa sve do današnjih dana. Tako u Rječniku JAZU pronalazimo primjere iz Ljubišinog jezika za koje se kaže da su poznati i crnogorskim narodnim govorima, što nam svjedoči da ih je pisac uzimao iz naroda, i one koji su potvrđeni u Vukovom *Rječniku* i na neki način pripadaju narodnom izrazu (Tepavčević, 2016).

Ljubiša je čeznuo za narodnom riječju svoga zavičaja, jer je često boravio u Beču i Zadru, slušao rasprave na italijanskom i njemačkom jeziku, što potvrđuje i pismo upućeno prijatelju Iliji Račeti 1873: „*Ti mi pišeš da mi je blago što sam amo! a mene kad na um panu trešnje, biži, bob, srdele, skuševi, lice i gofi dao bih đavolu sva vijeća i velika i mala – Svaku večer klim sa Radivojevićem, već su mi na nos skočili*

¹⁶ Podaci o svim Ljubišinim autografima nalaze se u našoj knjizi: Tepavčević, *Jezik Stefana Mitrova Ljubiše*, 2010: 16–32.

¹⁷ Od 72 pisma 3 su pisana starom grafijom, 62 vukovom azbukom ćirilicom i 7 pisama latinicom; latinicom je napisan *Šćepan Mali* a *Gorde* ćirilicom.

nirnbrateni, rincbrateni, risbrateni i svi brateni od svijeta”¹⁸. Osim pisama privatnog karaktera, i njegovi članci, kao: *Črte narodnosti* (Ljubiša 1862), *Zašto je raspušten sabor?* (Ljubiša 1988), *Talijanci Dalmatovci* (Ljubiša 1873) pokazuju privrženost narodnom jeziku, mišljenju i govoru.

Tako, navodi primjer Čeha koji na svakom mjestu i u svakoj prilici njeguju i čuvaju svoj jezik, dok je u Dalmaciji puno italijanskih natpisa i govori se u njoj previše italijanski. „*U našem primorju, govoreći samo o gradovima koje val plače, Dubrovnik i Kotor dosta su dobro hranili narodni jezik u životu domaćemu, ali i oni na opću žalost natpise po javnim mjestima, na dućanima, staništima, ćoskama u italijanskom jeziku drže. Strani putnici, koji kao iz njeke dražesti parabrodima Dalmaciju pohode, ne imavši vremena potanje ispitati narodne običaje, duh i nagon, moraju i neotice suditi po vidimome, moraju, naravno, kad te natpise vide, zaključiti, da su stanovnici tih gradova Italijanci, ili, što je gore, poitalijančeni... Bog sačuva da mi kroz to pomrzimo tuđe jezike u opće, a italijanski poimenice. Ako je itkome u Austriji nužno znanje zapadnih jezika, to je bez dvojbe nama, koji živimo pri moru i o moru, koji smo lanac, te veže istok i zapad. Ali je Isus rekao: ‘Ljubi bližnjega svoga kao sebe samoga a ne više neg sebe’” (Ljubiša 1862: 9).*

Ljubiša stavlja akcenat ne samo na jezičku već i na stilsku komponentu, pa je često nastojao da zaštiti originalnost i autentičnost svojih tekstova od brojnih štamparskih grešaka, a ponekad i od sopstvenih ogrešenja o jezičku normu. Često je intervenisao i u pogledu oblika riječi, izraza ili je ponekad unosio i nove sadržajne pojedinosti (o čemu svjedoči i drugo izdanje *Pričanja Vuka Dojčevića* budući da je Ljubiša pratio cjelokupni postupak izdavanja, čak i lično intervenisao i korigovao primjerak koji je priređivač posjedovao). Te intervencije iako se odnose na ispravljanje štamparskih grešaka (nažalost neke su ostale, a nastale su i neke nove zbog ponovnog slaganja teksta) imaju veliki značaj, jer su dokaz o piščevoj posljednjoj volji u pogledu teksta. Ljubiša je bio zapravo prvi i najstroži kritičar svog djela. Osluškujući crnogorske narodne govore, prije svega govor Paštrovića, tragajući za drugačijim, sažetijim, ali i leksički svježijim jezičkim oblicima, Ljubiša stvara poseban književno-jezički izraz. Sa sazrijevanjem Ljubiše kao pripovijedača, sazrijeva i njegov jezik (Tepavčević 2017, 2019).

¹⁸ S. M. Ljubiša, *Pismo Iliji Račeti*, Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković”, Beograd, 567, Beč, 1873.

Insistirajući na stilu i jeziku koji bi bio dostupan mnogostrukoj čitalačkoj publici, Ljubiši je stalo ne toliko da kvantitativno obogati korpus nacionalne književnosti, već da originalnošću izraza ostane u trajnom pamćenju. Iz tih razloga pisac smatra da: „*Riječi treba mjeriti, a ne brojati*”, i da je: „*Skupljač je težak, a probirač zidar*”, što znači da izvornost, funkcionalnost i višenamjenska upotreba književnog jezika počiva na stvaralačkoj imaginaciji i nadgradnji koja je potpomognuta Ljubišinih talentom. Savremeni čitalac tek pri susretu sa živim govorom Ljubišinih biva svjestan višeznačnih slojeva (mitoloških, ritualnih, religijskih) u kojima se skrivaju dublji smislovi, čitavi nizovi tajni koje treba dešifrovati (Tepavčević, 2019).

Ljubiša je majstor narodne riječi, a što se ogleda u njegovoj upotrebi ahraizama (*presloviti, prelastiti, optati, bonik*¹⁹), leksičkih lokalizama (*jeđa, soihljebnik, rinčak, ćuk, bječve, pekna*), sinonimnih dijalekatskih riječi (*bljuda, vagan, zdjela, žđela*), leksičko-sematičkih spojeva sa ekspresivnom funkcijom (*striže očima, boboće srcem, srce prevri od žalosti, srce para, zine srce od radosti, uho naheriti, biti u zloj koži, prozeblo srce kao pupak u proljetnoj smrzlici, zjati na zvijezde, kratka pamet, jezik zamozuljio*), poređenja²⁰ i poredbenih konstrukcija (*kao trava bez sunca, slana kao cacar, umirismo se kao luk i oči, krv modra kao broć, bosioak kao čučer, trajati koliko mački muž, kao prut na gori, uzavrelo more kao ključ u loncu*), paremijskih blokova (*No ime i haljine ne mijenjaju što je pod kožom. Ako lisica i mijenja dlaku, ne mijenja ćud; / Što tražio, to i našao. Sramota spavaše, a mati joj ne davaše. / Da nije žena, ne bi ni ljudih bivalo! Valjana žena vrijedi grada, na njoj je kuća i napredak. / Pak kuklo gdje puklo! Prijete čoeku sto smrtiju, a jedna ga proć' ne može! / Harnost i prijekor gube dobročinstvu ime! Čini dobra, a ne kaji se!*), frazeoloških nizova (*svoj svome jamu dube; dlake se ježe, jezik trne, usta kamene; ko tamo, ko amo, trbuhom za kruh; ždrijelo*

¹⁹ Za ovaj rad smo pored autografa koristili i štampana djela: PCP – *Pripovijesti crnogorske i primorske. Skupio, složio i pregledao Šćepan Mitrov Ljubiša*. U Dubrovniku, nakladom tiskarne Dragutina Pretnera, 1875; PVD – *Pričanja Vuka Dojčevića. Skupio i složio S. M. Lj.* Prvo izdanje pojavilo se u Srpskoj zori 1877, 1878. i 1879. Drugi put su publikovana u posebnim sveskama, koje je Uredništvo Srpske zore izdavalo 1877. i 1878. godine u Beču: *Pričanja Vuka Dojčevića. Skupio i složio Stjepan Mitrov Ljubiša. Izdaje Uredništvo „Srpske zore”*. U Beču (Štamparija Janka S. Kovačeva), 1877; B – *Poemu Boj na Visu*, Spjevao St. Lj, U Zagrebu 1866. Brzotiskom Ante Jakića; P – prevođe; Č – članke; G – govore; kao i štampana pisma – P.

²⁰ U 37 Ljubišinih *Pričanja* prof. Novo Vuković je zabilježio oko 250 poređenja (Vuković 1980: 87).

vječnoga doma /grob/; *prespati s uha na uho* (čvrsto spavati); poslovice²¹ (*Riječ iz usta, a kam iz ruka; Ko se visi on se nizi, a ko se nizi on se visi; Zaži okom, a skoči skokom; Više valja jedan drži, no stotina uzmi*); aforizama – slikovitih izraza (*divlji pregone pitome, zapala nekome sjekira u med, osamariti na pasji opanak, ostati na čistu, dati nekome babu za nevjestu*); prefiksa i sufiksa, koji nose ekspresivnu nijansu (*prinaglica, protezavica, razmamiti se, spornik, birukati, jezikovati, ljepašan, kratašan, obezvoniti, kradovni, pomamiti, razmamiti, smamiti*). Leksička razgranatost naročito dolazi do izražaja kod složenica (*starokućić, ništačoestvo, pustopašica, puklopet, samopis, ubezočiti, samoživica, sokodržica, rukodržač, ćipirkanje, dobrosretnji*).

U leksičkom sloju pored domaćih prisutne su i strane riječi: crkvenoslovenizmi, turcizmi, romanizmi, grcizmi, mađarizmi, kao i riječi iz arapskog, persijskog jezika, koje imaju dvostruku funkciju. Autor ove riječi, koje nemaju ekvivalente u našem jeziku, koristi za stvaranje odgovarajućeg lokalnog ili vremenskog ambijenta, sa jedne strane, i sa druge strane za proširivanje stilističkih mogućnosti u jeziku. U tom pogledu crkvenoslovenizmi i grcizmi su odnose uglavnom za religiju; romanizmi za pomorsku i ribarsku terminologiju, trgovinu i međuljudske odnose; a turcizmi za administraciju, porodični život. Ljubiša je veliki znalac narodnog jezika, ali je istovremeno i virtuoz književnog jezika. Borio za čistotu narodnog jezika, ali se ne odriče mogućnosti da u umjetničku strukturu uklopi i riječi stranog porijekla (Tepavčević 2019: 384).

Ljubiša se kao političar u službenoj prepisci i javnim istupanjima borio protiv italijanizama, a sa druge strane u književnom opusu i u privatnoj korespondenciji prisutan je italijanski uticaj. Odlično je poznao italijanski jezik, književnost i kulturu, i Vilovski navodi da je Ljubiši italijanski bio drugi jezik i da mu je „*taj govor tekao iz usta kao med [...]* jer se u svojoj mladosti više služio talijanštinom” (Vilovski 1908: 44). U Dalmatinskom vijeću govorio je na italijanskom, a i u komisijama Carevinskog vijeća služio se ovim jezikom (Stipčević 1975: 260). U njegovoj zaostavštini sačuvan je određen broj govora na italijanskom jeziku.²² Sa

²¹ Ovdje je interesantno napomenuti zapažanje prof. Nova Vukovića koji kaže da samo u *Pričanjima Vuka Dojčevića* ima oko 110 poslovice, od kojih sam Dojčević neposredno kazuje 80, a ostale ličnosti oko 30. Upravo ta eliptičnost, gnomičnost i leksičko-frazeološki obrti svojstveni su crnogorskim govorima, u kojima imaju široku upotrebu i priznatu vrijednost (Vuković 1980). Trofimkina navodi broj od 120 poslovice u PVD (Trofimkina 1977: 420, Tepavčević 2015).

²² Vidjeti: *Govor u Carevinskom vijeću o trgovinskoj komori u Splitu* (Ljubiša 1862); *Interpelacija ministru pravde o narodnom jeziku 4. III 1862* (Ljubiša 1862); *Govor u carevinskom vijeću*

druge strane, u svojoj borbi za ravnopravnost jezika i pravo naroda na upotrebu narodnog jezika ostao je dosljedan do kraja života. Svojim djelovanjem u Dalmaciji protiv dominacije italijanskih autonomaša i italijanskog jezika u javnoj upotrebi probudio je svijest kod slovenskih naroda o ravnopravnosti jezika i naroda (Tepavčević 2019).

Zaključak

Danas kada poslije 200 godina od Ljubišinog rođenja sagledavamo njegov društveni, javni i kulturni rad, njegovu ulogu u nacionalnim i političkim previranjima onoga doba, vidimo da predstavlja osobenu ličnost XIX vijeka. Stefan Mitrov Ljubiša je umjetnik izrazite stvaralačke imaginacije, pisac koji vjeruje u misiju književne umjetnosti kao čuvara nacionalne energije, stvaralac koji je pravovremeno uočio značaj jezičkog, etnografskog, kulturnog, historijskog, umjetničkog i književnog nasljeđa. Prožimajući prošlost i sadašnjost, tekstovne i vantekstovne sadržine književnog djela, opšte i individualno, Ljubiša stvara originalan, slojevit književno-jezički izraz. Narodna mudrost i vjerovanja, običaji i zakoni, predanja, historija, sve što čini srž života jedne epohe izgovoreni su jezikom velike ekspresivne snage i predstavljaju izraz kolektivnog duha. Njegovo višeznačno djelo svojom složenom strukturom, univerzalnošću tema, kompleksnošću forme, semantičkom slojevitošću jezika, i danas pokreće esencijalna pitanja čovjeka i svijeta, navodi na promišljanja i raznovrsna tumačenja. Sve su to razlozi njegove aktuelnosti u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, ali i osobenosti ne samo u crnogorskoj nego i južnoslovenskoj umjetnosti i književnosti, kao i političkoj i kulturnoj historiji.

Izvori:

- S. M. Ljubiša, *Общество Папштровско у окружию Которскомъ*, *Srpsko-dalmatinski magazin*, X, Zadar, 1845, str. 117–135.
- S. M. Ljubiša, *Sěni Petra Petrovića Njegoša II. Vladike Crnogorskog i spisatelja slavenskog*, 1852, II, 209–211.

31. VII 1862. *da Dalmacija bude porto-franco* (Ljubiša 1862); *Predlog zakona o ravnopravnosti jezika u Dalmaciji* (Ljubiša 1868, u kojem nije predložena nikakva diskriminacija prema italijanskom jeziku, jer to nije bilo ni moguće zbog postojanja autonomaške većine u Saboru, ali je tražena ravnopravnost; predlog nije usvojen); *Predsjednik Sabora pozdravlja cara u Zadru 1875. godine* (Ljubiša 1875).

- S. M. Ljubiša, Interpelacija ministru pravde o narodnom jeziku, *Il Nazionale*, X, 2. IV 1862.
- S. M. Ljubiša, Govor u carevinskom vijeću o trgovinskoj komori u Splitu, *Supplemento al Nazionale*, 25. VI 1862, 34.
- S. M. Ljubiša, Govor u carevinskom vijeću 31. VII 1862. da Dalmacija bude porto-franco, *Il Nazionale*, XLIV, 6. VIII 1862.
- S. M. Ljubiša, Črte narodnosti, *Il Nazionale, Prilog k Narodnom listu*, Zadar, 1862, 9.
- S. M. Ljubiša, Govor o ravnopravnosti jezika u Dalmatinskom sudstvu, *Prilog k narodnom listu broja 81*, Zadar, 3. XII 1862, 404.
- S. M. Ljubiša, *Čitaozem (Predgovor), Gorski vijenac. Historički događaj pri svršetku sedamnaestog vijeka. Sačinio Petar Petrović Njeguš, vladika crnogorski, (Prenio s ćirilice na latinicu S. Ljubiša)*, Zadar 1866.
- S. M. Ljubiša, Protiv rješavanja sporova o poljskim štetama mimo opštinskih organa, *Hitropisna izvješća*, VIII zasjedanja Dalmatinskoga pokrajinskoga sabora otvorenog 22 Kolovoza a zatvorenog 26 Rujna 1866, Zadar 1866, 48–49.
- S. M. Ljubiša, Traži da se obezbijedi pravo na žalbu, *Hitropisna izvješća*, VIII zasjedanja Dalmatinskoga pokrajinskoga sabora otvorenog 22 Kolovoza a zatvorenog 26 Rujna 1866, Zadar 1866, 50.
- S. M. Ljubiša, Protiv vladina predloga kojim se umanjuju prava na maternji jezik, garantovana čl. 19. osnovnog zakona o pravima građana, *Hitropisna izvješća*, VIII zasjedanja Dalmatinskoga pokrajinskoga sabora otvorenog 22 Kolovoza a zatvorenog 26 Rujna 1866, Zadar 1866, 96.
- S. M. LJUBIŠA, O potrebi da se za nove župničke učione doda 4400 fjorina, *Hitropisna izvješća*, VI zasjedanja Dalmatinskoga pokrajinskoga sabora, Zadar, 10. XII 1866, 217.
- S. M. Ljubiša, Interpelacije o narodnom jeziku u dalmatinskom sudstvu, *Stenografske Protokolle*, 47. sjednice prvog zasijedanja 1867, dana 5. XI 1867, 1254–1255.
- S. M. Ljubiša, Predlog zakona o ravnopravnosti jezika u Dalmaciji, *Spisi Zemaljskog sabora za 1868*. N. 137 – D.
- S. M. Ljubiša, Trošak za gradnju puteva u Boki i Dalmaciji, *Spisi zemaljskog sabora*, 1873, 70.
- S. M. Ljubiša, *Pismo Iliji Račeti*, Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković”, Beograd, 567, Beč, 1873.
- S. M. Ljubiša, Predsjednik Sabora pozdravlja cara u Zadru 1875. godine, *Zemljak*, XXX, 14. IV 1875.
- S. M. Ljubiša, *Pripovijesti crnogorske i primorske*. Skupio, složio i pregledao Sćepan Mitrov Ljubiša, Dubrovnik 1875.
- S. M. LJUBIŠA, *Životopis*, Srpska zora, Štamparija V. Hajnriha, Beč, 1878.

- S. M. Ljubiša, *Sabrana djela*, Kritičko izdanje, I, Pripovijesti crnogorske i primorske, ur. Đ. Radović, Budva–Titograd 1988.
- S. M. Ljubiša, *Sabrana djela*, Kritičko izdanje, II, Pričanja Vuka Dojčevića, ur. N. Vuković, Budva–Titograd 1988.
- S. M. Ljubiša, *Sabrana djela*, Kritičko izdanje, III, Boj na Visu, Prevodi, Članci, Govori, ur. R. Rotković, Budva–Titograd, 1988.
- S. M. Ljubiša, *Sabrana djela*, Kritičko izdanje, IV, Pisma, ur. R. Rotković, Budva–Titograd 1988.
- S. M. Ljubiša, *Sabrana djela*, Kritičko izdanje, V, Bio-bibliografija, Prilozi, ur. M. Luketić, Budva–Titograd 1988.
- Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates*, 1860. i 1870. Österreichische Nationalbibliothek. ALEX Historische Rechts-und Gesetzestexte Online https://alex.onb.ac.at/static_tables/spa.htm

Literatura:

- Cetnarowicz 2018: Antonio Cetnarowicz, „Parlamentarna działalność Stefana Mitrova Ljubišy na forum Rady Państwa w Wiedniu“. In Ł. Burkiewicz, R. Hryszko, W. Mruk & P. Wróbel (Eds.), *Polonia. Italia. Mediterraneum. Studia ofiarowane Pani Profesor Danucie Quirini-Popławskiej*, Historia Jagellonica, Kraków, str. 375–386.
- Ivanović 2018: Radomir Ivanović, *Kazalice Stefana Mitrova Ljubiše*, CANU, Podgorica.
- Kalezić 1976: Vasilije Kalezić, *Ljubiša i naša kritika*. Prilozi sa Simpozijuma u Titogradu i Budvi 21–23. apila 1976. CANU, knj. 1. Odjeljenje umjetnosti, knj. 1. Titograd, str. 25–43.
- Körbler 1924: Đuro Körbler, „Stefan Mitrov Ljubiša i njegova okolina“, *Rad JA*, knj. 229, Zagreb, str. 101–187.
- Nikčević 2019: Milorad Nikčević, *Književno-kulturne veze na rubovima Mediterana. Crnogorske i hrvatske književnokulturne interferencije*. Hrvatsko-crnogorsko društvo prijateljstva „Croatica – Montenegrina“ RH, Osijek – Podgorica.
- Pejović 1977: Božidar Pejović, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, Svjetlost, Sarajevo.
- Petrović 1976: Rade Petrović, „Stefan Mitrov Ljubiša – nacionalni i politički radnik“, u: J. Đonović (ur.), *Stefan Mitrov Ljubiša*. Prilozi sa Simpozijuma u Titogradu i Budvi, Titograd 1976, str. 125–147.
- Ražnatović 1964: Mihailo Ražnatović, *Pučko krasnorječje*, Grafički zavod, Titograd.
- Sekulić 2002: Isidora Sekulić, *Domaća književnost*, I, Stylos, Novi Sad.

- Stipčević 1975: Nikša Stipčević, „Ljubišina pisma Vaclavu Zeleniju2, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, XXIII, Matica srpska, 2, str. 259–273.
- Tepavčević 2008: Miodarka Tepavčević, „O leksičko-semantičkoj slojevitosti jezika Stefana Mitrova Ljubiše“, Sedmi lingvistički skup „*Boškovićevi dani*“, Rad sa međunarodnog skupa „*Leksikografija i leksikologija*“ održan u Podgorici 23. i 24. maja 2008, CANU, Podgorica, str. 341–361.
- Tepavčević 2010: Miodarka Tepavčević, *Jezik Stefana Mitrova Ljubiše*, CANU, Podgorica.
- Tepavčević 2011: Miodarka Tepavčević, „Primjena Vukove jezičke norme u jeziku Stefana Mitrova Ljubiše“, Zbornik sa međunarodnog kongresa, Naučni sastanak slavista u Vukove dane: *Dva veka savremenog srpskog jezika*, Beograd, 8–11. XI 2010, 40/1, Beograd, str. 207–221.
- Tepavčević 2015: Miodarka Tepavčević, „O jeziku Stefana Mitrova Ljubiše u ruskoj slavistici“, Zbornik radova sa drugog međunarodnog naučnog skupa, „Turizam kao spona saradnje između Rusije i Crne Gore u uslovima prevazilaženja globalne ekonomske krize“. Kotor, VI, 2012. Kotor: Univerzitet Crne Gore, Fakultet za turizam i hotelijerstvo, str. 115–127.
- Tepavčević 2016: Miodarka Tepavčević, „Uticaj Njegoša i Vuka na stvaralaštvo Stefana Mitrova Ljubiše“, Deveti lingvistički naučni skup *Boškovićevi dani*, „*Vuk Stefanović Karadžić i Petar II Petrović Njegoš (reforma jezika, standardizacija i gramatički sistem Vukova modela književnog jezika)*“, Podgorica 26. maj, 2016, Podgorica, str. 133–147.
- Tepavčević 2017: Miodarka Tepavčević, „Stefan Mitrov Ljubiša i Crna Gora – povijesno-kulturne veze“, *Annales, Anali za istrske in mediteranske študije*, Koper, 27 (1), str. 41–53.
- Tepavčević 2017: Miodarka Tepavčević, „Doprinos Stefana Mitrova Ljubiše crnogorskom književno-kulturnom razvoju u drugoj polovini XIX vijeka“, u: D. Bogojević (ur.), *Književnost i jezik u funkciji promovisanja univerzalnih vrijednosti i identitetskih komponenti crnogorskog društva*, Filološki fakultet, Nikšić 2017, str. 43–58.
- Tepavčević 2019: Miodarka Tepavčević, „Tvoračka samosvijest Stefana Mitrova Ljubiše (tragom umjetnosti riječi)“, u: R. Ivanović (ur.), *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše u svom vremenu i danas*, CANU, Podgorica, 8–9, XI 2018, Podgorica, str. 357–377.
- Tepavčević 2019: Miodarka Tepavčević, „Jedno poglavlje crnogorsko-italijanskih jezičkih, književnih i kulturnih veza: Stefan Mitrov Ljubiša“, *Studi slavistici, Revista dell'Associazione Italiana degli Slavistici (A. I. S.)*, Firenze University Press, XVI, 2, str. 17–36.
- Tepavčević M, Tepavčević I. 2022: Miodarka Tepavčević, Ivan Tepavčević, „Život i djelo Stefana Mitrova Ljubiše u austrijskoj Dalmaciji od 1822.

do 1878“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 64, str. 173–210.

Трофимкина, О. И. 1977: Олга И. Трофимкина, *О некоторых художественных приемах С. М. Любичи*, ANUBiH, knj. XXXIV, 6, Sarajevo, стр. 413–423.

Vilovski 1908: T. Vilovski Stefanović, *Stjepan Mitrov Ljubiša, Utisci i uspomene*, Bokeška štamparija, Kotor.

Vukmanović 2002: Jovan Vukmanović, *Paštrovići, antropogeografsko-etnološka ispitivanja*, CID, Podgorica.

Vuković 1980: Novo Vuković, *Pripovijedanje kao opsesija, (Studija o Ljubišinom djelu Pričanja Vuka Dojčevića)*, Obod, Cetinje.

Miodarka TERAVČEVIĆ

THE SIGNIFICANCE AND ROLE OF STEFAN MITROV LJUBIŠA IN
MONTENEGRIN LITERARY-HISTORICAL DEVELOPMENT: ON THE
OCCASION OF THE 200TH ANNIVERSARY OF HIS BIRTH
(STEFAN MITROV LJUBIŠA'S IZVIRIJEČ)

Summary

In this paper the author deals with the place, role, significance and contribution of Stefan Mitrov Ljubiša to Montenegrin literary and cultural development in the second half of the 19th century. The aim of this paper is, on the basis of archive material and relevant literature, to respond to the following research questions: In what sort of social and political context did Stefan Ljubiša operate? What was Ljubiša's activity up until he entered politics, and what was it after then? What was his role and place in the historical development of language and literature, and culture in general, as well as his connection to the Montenegrin people, history, tradition and culture?

The answers to these questions should reveal new details, give a contribution to understanding of the complex socio-political, cultural-historical relations and the activity of Stefan Mitrov Ljubiša in the 19th century. His ambiguous work, by its complex structure, the universality of its themes, the complexity of its form and the semantic layering of the language, even today raises essential questions of humanity and the world, induce reflection and diverse interpretations. All these are reasons for his relevance in the past, present and future, but also for his uniqueness, not only in Montenegrin, but also in South Slavic, art and literature, as well as in political and cultural history.

Key words: Stefan Mitrov Ljubiša, Montenegro, XIX century, literary-cultural connections.

Milena BURIĆ
Filološki fakultet
Univerzitet Crne Gore

SINTAKSIČKA SINONIMIKA GLAGOLSKIH OBLIKA ZA OZNAČAVANJE PROŠLIH RADNJI U „PRIČANJIMA VUKA DOJČEVIĆA“

U radu se razmatra naporedna upotreba glagolskih oblika za označavanje prošlih radnji u jeziku Stefana Mitrova Ljubiše. Na osnovu sintaksičko-semantičke analize primjera ekscerpiranih iz „Pričanja Vuka Dojčevića“, te komparacijom sa stanjem u savremenom književnom jeziku i govoru pišćevog zavijača, dolazi se do zaključka da se na planu sintakse glagola jezik odabranog djela znatno razlikuje od savremenog glagolskog sistema, koji je simplifikovan naročito u urbanim sredinama. U proučavanom djelu paralelno egzistiraju, kao potpuni ili nepotpuni sintaksički sinonimi u odgovarajućim semantičkim okolnostima, perfekat, krnji perfekat i pluskvamperfekat. Konstatuje se visoka frekvencija narativnog prezenta, ali i preteritalnih oblika koji su u savremenom jeziku u povlačenju, aorista i imperfekta. Takođe se zaključuje da prisustvo modusa, imperativa i potencijala, upotrijebljenih sa temporalnim značenjem – pripovijedanju daje posebno stilsko obilježje.

Ključne riječi: sinonimika, sintaksički sinonimi, glagolska vremena, prošle radnje, perfekat, narativni prezent, aorist, imperfekat, stilski obilježja

1. Književnoteorijske i lingvističke definicije sinonima polaze od termina grčke gramatike (συνώνυμος = istog imena) rezervisanog za riječi jednakog, odnosno istog značenja, koje se ipak razlikuju semantičkim ili drugim nijansama (Rečnik književnih termina 1986, 729; Simeon 1969, 378–381). Slično nalazimo kod Danka Šipke da je sinonimija, po najgrubljoj definiciji, „relacija između dvije lekseme različitog korijena, a identičnog ili približno jednakog sadržaja“ (Šipka 1998, 44). Dejvid Kristal u svom rječniku modernih lingvističkih termina koncept

sinonimije takođe vezuje za leksičko značenje tvrdeći da su „sinonimi leksičke stavke koje imaju isto značenje, a odnos među njima naziva se sinonimija“ (Kristal 1998, 333). Naglašava ipak da se o sinonimiji može govoriti samo pod uslovom da su leksičke jedinice semantički bliske u određenom kontekstu, kada opredjeljenje za jednu ili drugu „ne utiče na značenje rečenice u celini“ (Kristal 1998, 333). Dakle, s jedne strane tvrdi se da je sinonimija kontekstualno uslovljena, tj. da je istovremeno fiksirana za leksički i sintaksički plan, a s druge strane postojanje mogućnosti izbora, tj. opredjeljenja za jedan od sinonima, indicira neke stilске fenomene. Tako, prema pojedinim proučavaocima stila, sinonimi, kao jedan od tipova nefigurativne leksike, pripadaju domenu izučavanja semantostilistike (Vuković 2000, 81). Prema drugima, tj. onima koji smatraju da se o stilu može govoriti kada postoji mogućnost odbira, „tj. ako postoji više od jedne jezičke jedinice koja se u određenom kontekstu može upotrijebiti“ – sinonimija se izdvaja kao centralni predmet ne samo semantostilističkih već stilističkih proučavanja svih jezičkih nivoa (Katnić-Bakaršić 1999, 9). Savremene stilističke teorije zastupaju tvrdnju „da potpunih sinonima u jeziku nema i da svaki unosi promjene na značenjskom ili upotrebnom nivou, a naročito često na stilističkom“ (Katnić-Bakaršić 1999, 10). Za proučavaoce sinonimije nesporno je da je ova pojava isključena na stilističkom planu (Stevanović 1988, 125), i s tim smo u potpunosti saglasni.

1.1. Prije nego što se osvrnemo na tipologiju sinonimije, recimo i to da je sam termin, makar u lingvistici, višeznačan. Njime se ne podrazumijeva samo pojava sinonima, odnosno jednakosti značenja dviju riječi već i ono što se označava terminom sinonimika, koji je takođe dvoznačan. Sinonimika podrazumijeva dio leksikologije čiji su predmet proučavanja sinonimi, ali i zbir, ukupnost sinonima u nekom jeziku, dijalektu, opusu ili pojedinačnom djelu nekog autora (Simeon 1969, 381). Stoga su sinonimija i sinonimika terminološki ekvivalenti, te ćemo ih u radu naporedo upotrebljavati u posljednjem pomenutom značenju primijenjenom na sintaksički nivo: ukupnost i međusobna zamjenjivost glagolskih oblika kojima se referiše na prošle radnje.

Kriterijum porijekla riječi, koji je značajan kod leksičke sinonimije (Šipka 1998, 44), irelevantan je za sintaksičku, no tipologija i jedne i druge izvedena je na sličan način. Prema terminologiji za koju se opredjeljuju leksikolozi, postoji apsolutna i partikularna sinonimija. Prva podrazumijeva istoznačnost, a drugu karakteriše bliskoznačnost referentnih jezičkih jedinica (Šipka 1998, 45).

Marina Katnić-Bakaršić napominje da su za stilistička istraživanja gotovo beznačajni slučajevi apsolutne ili, kako je ona naziva, systemske sinonimije koja podrazumijeva podudaranje osnovnih značenja riječi, te da su daleko relevantniji slučajevi one druge, koju ona naziva kontekstualnom sinonimijom, „kod koje se uspostavlja bliskost osnovnog značenja neke forme sa sekundarnim značenjem druge forme iste kategorije“ (Katnić-Bakaršić 1999, 88). Kontekstualnom sinonimijom obuhvaćena je i transpozicija glagolskih oblika, ili, da navedemo primjer kojim pomenuta autorka ilustruje ovu pojavu, upotreba prezenta za opisivanje događaja iz prošlosti, čemu ćemo se u ovom radu posvetiti nešto kasnije.

U sintaksi se operiše terminima potpuna i nepotpuna sinonimija (Stevanović 1988, 113–127; Popović 1964, 73–74). Stevanović – čija definicija sinonima je vrlo uopštena i po kojoj su „sinonimi oblički različna, a po celokupnoj značenjskoj vrednosti identična jezička sredstva (reči, sintagme, rečenice i rečenične skupine)“ – smatra da podjela na potpune i nepotpune sinonime važi i u oblasti leksike (Stevanović 1988, 114–115). Po riječima ovog autora, potpuna sintaksička sinonimnost „pretpostavlja apsolutnu ekvivalentnost sintaksičke vrednosti datih sinonima“ i vodi potiskivanju jednog sinonima od strane drugog, dok nepotpuna značenjska podudarnost „obezbeđuje naporedno postojanje sinonima“ (Stevanović 1988, 121), te sa aspekta lingvistike i stilistike predstavlja zanimljivije područje proučavanja.

1.2. Kako je već rečeno, sintaksička sinonimika vremenskih i načinskih glagolskih oblika podrazumijeva njihovu upotrebu s istim značenjem i funkcijom u rečenici. U istočnoslovenskim i najvećem broju zapadnoslovenskih jezika sintaksička sinonimija glagolskih oblika za označavanje prošlih radnji dovela je do simplifikacije sistema glagolskih vremena, odnosno do svođenja na dominantnu upotrebu jednog oblika (Stevanović 1988, 117–118, 127). U našem sistemu preteritalnih oblika, zahvaljujući njihovoj nepotpunoj značenjskoj podudarnosti, došlo je samo do djelimičnog uprošćavanja, te naporedna upotreba glagolskih oblika (i vremenskih i načinskih) koji referišu na prošle radnje i procese, još uvijek predstavlja svojevrsno jezičko bogatstvo. Ono piscima, naročito starijima, tj. onima koji pripadaju 19. vijeku a potiču iz krajeva u kojima se čuvala semantička nijansiranost preterita, služi kao moćno stilsko sredstvo, jer „mogućnost izbora izuzetno je važan resurs za sve kreativne upotrebe jezika (umjetnost riječi, na primjer)“ (Šipka 1998, 45). Zato polazimo od hipoteze da se u „Pričanjima Vuka Dojčevića“, Ljubišinom

djelu prvi put objavljenom krajem sedamdesetih godina 19. vijeka, prošle radnje i zbivanja označavaju ne samo preteritalnim već i drugim vremenskim, kao i načinskim glagolskim oblicima, te da je upotreba pojedinih stilski markirana. Naš cilj je detekcija i egzemplifikacija supstitucije glagolskih oblika upotrijebljenih za označavanje prošlih radnji, kao i eksplanacija njihovih sintaksičkih značenja i stilskih obilježja.

2. Jezik Stefana Mitrova Ljubiše znatno se razlikuje od savremenog književnog jezika iz kojeg, posebno u pojedinim funkcionalnim stilovima, iščezavaju imperfekat, pluskvamperfekat, pa i aorist (Ostojić 2005, 154). Ljubiša je, kao što je poznato, stvarao u drugoj polovini 19. vijeka, „a to je vrijeme u nauci o razvitku književnog jezika obilježeno kao prelazna epoha“ (Ostojić 1985, 71). Autoritet Vuka Karadžića, njegova jezička reforma, kao i poetski izraz narodnih umotvorina, utiču na jezik pisaca postvukovskog perioda, a naročito dobar prijem imaju na tlu Crne Gore (Ostojić 1985, 56). Uz to, Ljubiša je iz rodni Paštrovića ponio osjećanje za najsuptilnije semantičke distinkcije preteritalnih vremena, kao i za ostale mogućnosti izražavanja prošlih radnji. Smatrajući da „jezik narodnih pjesama, anegdota, poslovice i originalnog narodnog govora sa svojom izražajnom svježinom treba da postane uzorom literarnog jezika“ (Ostojić 1985, 73), on se u „Pričanjima Vuka Dojčevića“ opredjeljuje za teme iz naroda i podražava jezik usmenog pripovijedanja. U govoru pripovjedača (Vuka Dojčevića) i govoru likova, za označavanje prošlih radnji upotrijebljeni su gotovo svi glagolski oblici.

2.1. Pođimo od perfekta. U definicijama ovog glagolskog oblika naglašavaju se dvije komponente njegovog značenja: procesualnost i rezultatnost (Stevanović 1969, 586). Vrijeme vršenja ili izvršenja njim označenog procesa je neodređeno, a rezultat, samim tim što nastaje vršenjem ili izvršenjem radnje, vremenski je određen. Upravo ova, da kažemo dualna priroda, omogućava mu da, kako jednom prilikom reče Stanojčić, „u određenim sintaksičkim i stilskim uslovima, sadrži značenja svih ostalih preteritalnih vremena“ (Stanojčić 1967, 228).

Tendencija ka uopštavanju perfekta za označavanje svih prošlih radnji odavno je prisutna, naročito u gradskim sredinama, kako je primijetio Stevanović još krajem šezdesetih godina prošlog vijeka (Stevanović 1967, 47). I u novije vrijeme utvrđeno je da postepeno nestaju imperfekat, aorist i pluskvamperfekat, te da ih u pripovijedanju zamjenjuju „ekonomičniji oblici i vremenski oblici sa širim spektrom upotrebe“ (Ostojić 2005, 154), a to su prezent i, naročito, perfekat.

2.1.1. Perfekat, krnji i puni, uobičajeno su sredstvo predstavljanja prošlih radnji u Ljubišinom djelu, što je već primijećeno i oprimjereno u opsežnom i sveobuhvatnom djelu o jeziku ovog pisca (Tepavčević 2010, 487–490). Perfekat, ipak, ne istiskuje iz upotrebe ostale oblike, već se javlja naporedo s njima kada za to postoje uslovi. Tako se od glagola svršenog vida javlja kao sintaksička opozicija pluskvamperfektu:

Odvojim nekoliko starca koji *su se primakli* ždrijelu vječnoga doma (142). No se zaran vidjelo da me bog *nije* za knjigu *stvorio* (20). Pošto smo napunili brod novcima, što *smo digli* sa Senjske rijeke do kraj Paštovića ... krenemo pravo put Mletaka (231).

Kaživahu stari ljudi ... kako *su Mlečići donijeli* ta top iz Gornje Italije (146). A i od onijeh što *sam čuo*, izostavio sam sve što mi se sviđalo sīćašno i suhoparno (18).

Pošto se vrijeme vršenja radnje u podvučenim primjerima ne određuje prema vremenu govorenja već „prema nekom drugom vremenskom momentu“, perfekat je ovdje upotrijebljen u relativnom značenju (Ostojić 2005, 142). Budući da je njime označena prošla radnja koja prethodi nekoj drugoj prošloj radnji – što je osnovno značenje pluskvamperfekta – on u svim primjerima može biti zamijenjen pluskvamperfektom bez ikakve semantičke razlike, npr.: Odvojim nekoliko starca koji *su se bili primakli* ždrijelu vječnoga doma.

2.1.2. Umjesto pluskvamperfekta Ljubiša upotrebljava i krnji perfekat glagola perfektivnog vida:

Ivka *upamtila* što se dogodilo psima, konju i volu, pak nije čekala da joj muž reče „ovo je drugom“ (156). Drugi *se popeli* u veliku kubu, da paze približa li se vojska, pak mahanjem i ubrusima navješćivahu kobni glas ustravljennoj hrpi (212). Jedan Arnaut...*nabio* na glavu crveni fes omotan bijelijem sarukom, *objesio* dugu pušku o rame, *zadio* nož bjelokorac i dvije arbanaške kubure u pas, – sjedne na travu spored one dvije ženske glave (87). Top *utonuo* u pješčinu i *zarđao* sa slana mora (141). S Visa poh doma, da vidim je li mi ko od svojte živ: – roditelji *preminuli*, sestre *poudavane*, a braća *raspršala se* ko tamo ko amo, trbuhom za kruhom (28). Ženske strane, golorepe, a u ognju *pobijesnile*, već se od čoecka ne libe ni sram kriju (74).

Treba imati u vidu da krnji relativni perfekat i pluskvamperfekat nijesu uvijek alternativni znaci. Kada je u značenju krnjeg perfekta više izražena pridjevska, a manje glagolska komponenta (što je slučaj kod medijalnih glagola), onda je adekvatnija upotreba krnjeg perfekta, kao u posljednja tri primjera. Pridjevsko značenje je naročito naglašeno upotrebom trpnog pridjeva *poudavane* (v. pretposljednji primjer). Ipak, u posljednjem primjeru *pobijesnile* može značiti *izraziti bijes aktivnim manifestacijama*, a takvo značenje dopustilo bi supstituciju krnjeg perfekta pluskvamperfektom. Ovdje, dakle, važi Stevanovićeva konstatacija da se u primjerima koji pretežnije označavaju stanje nastalo nakon izvršenja procesa, jače ogleda pridjevsko značenje, te je u njima uobičajen krnji perfekat. Primjeri, pak, u kojima se naglašava proces izvršenja radnje, zahtijevaju upotrebu pluskvamperfekta ili punog perfekta. Konačno, tamo gdje su podjednako prisutne obje značenjske komponente, krnji perfekat i pluskvamperfekat su potpune sintaksičke opozicije (Stevanović 1988, 138).

Moramo ipak primijetiti da je zbog sažetosti i živosti koju unosi u pripovijedanje, krnji perfekat stilski efektivniji od pluskvamperfekta, što znači da se ni ovog puta ne može govoriti o stilskoj, već isključivo o semantičko-sintaksičkoj sinonimiji.

2.1.3. Dok je u savremenom književnom jeziku pluskvamperfekat zamijenjen ekonomičnijim oblikom, tj. relativnim perfektom, u djelu čuvenog Budvanina on se redovno upotrebljava od glagola svršenog vida, i to češće složen od imperfekta nego od perfekta pomoćnog glagola, što je konstatovano i u ranijoj literaturi o ovom pitanju (Stevanović 1967, 124):

Mati mi je bila prepunila dom porodom (20). Bilo se zavadilo bratstvo brćeoskog manastira (178). Vrag me uči da uložim u igru onaj jedini dukat što mi bjaše vođa darovao (23). Mrnari na galiji ... bjahu pronašli neku slijepu igru (23). Bjah se dobro razjario na one gospine riječi, no ne htjeh dati svoju za žensku pamet (188). Tu bjah sabrao zaran nešto hrane, i čamah ka u tamnici (27). Ostave tvrđu u mene na pohrani, jer im bjah držao pri vjenčanju svijeće na ramenima (114).

Samo je u posljednjem primjeru posvjedočen glagol imperfektivnog vida i to u figurativnom izrazu (*bjah držao svijeće*=bio sam kum), ali je trajanje radnje ograničeno lokativnom sintagmom (*pri vjenčanju*).

U pogledu zastupljenosti referentnog složenog preterita, jezik Ljubušinog djela nije u saglasju s govorom Paštrovića u kojem on ima nižu

frekvenciju nego što je to slučaj s većinom crnogorskih govora (Tepavčević 2010, 491; Jovanović 2005, 394).

2.2. Imperfekta je u „Pričanjima Vuka Dojčevića“ u širokoj upotrebi, i po tome se jezik Ljubišnog djela podudara s jezikom narodnih umotvorina i Vukovim prevodom Novoga zavjeta (Stevanović 1969, 630). No, po toj crti se razlikuje od jezika savremenih pisaca koji prate govorne trendove najvećih kulturnih centara, a kojima je strana upotreba ovog vremena. Njegovo iščezavanje potpomognuto je time što se ne upotrebljava u indikativu, tj. vrijeme vršenja njim označene radnje ne određuje se „prema vremenu govorenja govornog lica“ (Ostojić 2005, 141–142). Savremena istraživanja govora Paštrovića utvrdila su da je i u njima ovaj glagolski oblik u povlačenju (Tepavčević 2010, 484), što se može objasniti glavnim uzrocima, da tako kažemo, „gašenja“ dijalekata. To su: težnja seoskog stanovništva da se i u jezičkom pogledu približi stanovništvu grada, kako primjećuje Milka Ivić (Ivić 1996, 70), i, naravno, nikad snažniji uticaj jezika medija i društvenih mreža.

Kod Ljubiše se, kao i inače, imperfektom označava radnja koja se u prošlosti vršila naporedo s nekom drugom prošlom radnjom, što može biti signalizirano kakvom vremenskom priloškom odredbom, preteritalnim vremenom ili širim kontekstom:

Dok ih *bjaše* malo, *uvijahu se* i *obećavahu*... (76). *Bjaše* knez gorostasani, krupan, a visok za čoeke i po (49). Oni što po sreći prekuže...jedva se *vucijahu* (73). Vladika *čepukaše* gore i dolje po odaji (238). Jedne godine po Božiću sretoh na naš pazar pred Kotorom neku vladiku, koja sjedijaše na ugasnoj pustošini (185). Zatvorismo ga u jednoj klijeti, lijepo pri samoj sudnici, i tu ga *hranjasmu* i izmjenice *polazasmu*, da mu zatvor ne dotuži (122). Kadgod *čah postaviti* suh dukat, kako bih jednom izgubio, da ne odbijem mnrare od igre (24).

Posljednji primjer pokazuje da izrazito modalnu imperfekatsku konstrukciju od imperfekta glagola *htjeti* i infinitiva glavnog glagola (Stevanović 1969, 638), pisac upotrebljava u relativnom kvalifikativnom značenju (pored modalnog, što nije tema našeg rada), tj. njome označava ponavljanje radnje u prošlosti. Istu semantiku mogli bi imati potencijal ili perfekta: kadgod *bih postavljao* suh dukat ili kadgod *sam postavljao* suh dukat, koji bi u ovom slučaju bili sinonimni pomenutoj konstrukciji.

2.2.1. U nauci o jeziku smatra se da potpuna sintaksička sinonimika postoji na relaciji imperfekat – pripovjedački ili narativni prezent nesvršenih glagola. Ono što je zajedničko za ova dva oblika i čime je obezbijeđena zamjenjivost je semantička komponenta istovremenosti, naprednosti, s jedne strane. S druge, prezent se u pripovijedanju vrlo često transponuje u prošlost, tj. upotrebljava se za označavanje vremenskog odnosa koji se označava nekim drugim oblikom (Piper–Klajn 2013, 388), te na ovaj način preuzima ulogu imperfekta, čime se takođe objašnjava gubljenje ovog posljednjeg (Stevanović 1967, 110). Neki lingvisti im pripisuju i stilsku sinonimiju (Stevanović 1988, 135), sa čim nijesmo saglasni. Naime, Ljubiša se svjesno opredjeljuje za imperfekat da bi radnje označene njime učinio, kako to kaže Jovan Vuković, očiglednijim, a pripovijedanje življim i dinamičnijim (Vuković 1967, 24).

Kao semantičko-sintaksičke opozicije imperfektu, budvanski pisac vrlo rijetko koristi prezent i perfekat glagola nesvršenog vida:

Momak omaknuo bez traga, a Limo *leži* krvav i polumrtav pod stubama među pokradenijem sanducima (98). A po onoj dolini *odjekuje* ka iz pećine jauk i lelek, da ti srce para (73). Po ulicama *leže* bonici u prijekrst kao premićene lješine (73).

Imali Klimenti pametna i osvijesna gospodara, koji ih *je* mudro *upravljao* i valjano kod starije gospode *branio* (188). *Vijećala* gospoda danju i noću kako da uklone golemu zarazu ... (102). *Bila* Humčanima međa u sporu sa susjednim selom (165). Za skrinjom *hodilo* sveštenstvo u zlatnim odorama (193).

Iako perfekat označava radnju koja se vršila u neodređeno vrijeme u prošlosti pa je uz njega potreban kakav jezički znak, odnosno odredba da bi bio ekvivalentan imperfektu, može se reći da samo teorijski predstavlja nepotpun sinonim imperfektu i narativnom prezentu nesvršenih glagola. To upravo pokazuje stanje u savremenom jeziku u kom perfekat preuzima službu imperfekta i istiskuje ga iz upotrebe, između ostalog i zbog toga što se ovaj drugi upotrebljava samo u relativu (Ostojić 2005, 146). Poznato je da članovi jezičkog sistema „drže svoje mesto, a to je ono koje nije 'popunjeno' susednim članovima“ (Simić 2001, 46). Budući da se imperfekat nikada ne upotrebljava u indikativu, „njegovo mesto“ lako „popunjavaju“ sintaksički mu sinonimni preteritalni oblici, i to

oni čije se “mjesto” ne dovodi u pitanje (prezent i perfekat), koji su stabilni, koji imaju više sintaksičkih značenja, tj. koji su kadri da se transponuju u vrijeme izvan svog primarnog sadržaja.

U prilog istinitosti tvrdnje da je Ljubiša iz rodnoga kraja ponio istančan osjećaj za značenje imperfekta navodimo činjenicu da ga on nikada ne upotrebljava za radnje koje su u prošlosti trajale, vršile se za određeni vremenski period. Tada se on služi perfektom, bilo da je vremenska kvantifikacija iskazana temporalnom rečenicom, bilo determinativnom sintagmom:

Koliko sam govorio, Limo je glavom mahao i očima prevrćao, kao da mi zahvaljuje (101). *Po sata bljuvao je* tmuše i mrčave ... (38). *Svijem sam putom djeljao* britvicom jednu ljusku jelovu (33).

2.2.2. U ovoj službi notirali smo i aorist nesvršenih glagola, kojim se obično označava vršenje radnje za utvrđeni vremenski razmak u prošlosti (Stevanović 1969, 612): *Petnaest godina boravismo* na Malti mirno i pošteno (28).

U lingvistici je značenje aorista nesvršenih glagola katkad poistovjećivano sa značenjem imperfekta, iako su oni alternanti samo u slučaju kada imperfekat ima značenje koje mu svojom definicijom pripisuje Vuk Karadžić, tj. kada „pokazuje da je djelo glagola još trajalo kada je nešto drugo nastalo“ (Stevanović 1969, 629). U tom pogledu veoma je ilustrativan primjer iz Ljubišinih jezika u kojem bi jednako običan bio i aorist i imperfekat, a na osnovu pisane, odnosno štampane forme glagola ne može se ni znati o kojem se vremenu radi jer su akcenat i dužina jedini semantičko-diferencijalni znak: *Nadah se* da je beg zaboravio, kad evo ga jedno jutro s vođom, zovnu me i reče ... (33).

2.3. Za razliku od savremenih pisaca koji „većinom radije koriste perfekat“ (Piper-Klajn 2013, 397), u crnogorskim govorima, a time i u govoru Paštrovića, aorist perfektivnih glagola veoma je prisutan u pripovijedanju svake vrste. Višestruko je stilski markiran: pripovijedanje čini življim i ekspresivnijim, njime se obično kazuju radnje doživljene umjetnički (u mašti) ili u stvarnosti (Stevanović 1967, 88–90), zahvalno je sredstvo za dinamično iznošenje hronološkog slijeda događaja (Tepavčević 2010, 481). Kod Ljubiše, kao i u jeziku narodnih umotvorina i starijih crnogorskih pisaca gdje je mnogo puta potvrđen (Bigović-Glušica 1997, 280; Nenezić 2010, 351; Ostojić 1976, 239), relativni aorist svršenih

glagola označava izvršenje ili svršetak radnje u određenom trenutku prošlosti:

Najprvi turski top *prebi* gnjate jednome mi rođaku nazlobrzoviću (25). Jedva živ i zdrav *pobjegoh* iz toga pakla (74). Sutradan *spregnuh* vola u jaram, da ga obidem u jednoj prljazi, a on ti *zaprije* prije izvora (55). I zbilja jedno veče *smalaksa* neka baba čekalica, *pade* u nesvijest kao s gore... (224) U jednome od tiju nesretnjih bojeva *ubi* šestanska puška kneza Tuđemilima (49).

2.3.1. Kao potpuni sintaksički sinonim aoristu, Ljubiša upotrebljava prezent glagola svršenog vida. To je – da ponovimo ono što je konstatovano za istu upotrebu ovog glagolskog oblika nesvršenog vida – tzv. pripovjedački ili narativni prezent koji se u novijoj literaturi naziva i prenosni ili transponovani zato što se njim označene radnje transponuju u prošlost (Piper–Klajn 2013, 388, 396):

Žid *pristane* na ponudu svojega prijatelja i *otputuju* k Carigradu u najljepše doba godine (229). O Đurđevu dnevnu *okupe se* Tuđemili na zbor, da nareku kneza (49). Baba mu *prebroji* deset mletačkih perpera (56). Pred veče *obore* Turci vrata svetog Romana, i tlačeći stogove mrtvijeh, *provale* u grad ka gladni vukovi (26). U mali rok *navale* od svukud prosioci, kad čuli za prćiju (66). Sud *se zabrine* i *izađe* iz čiste pameti misleći kako bi neredu doskočio (102). Treći dan *umru* lupeži i kupac od iste muke (72). Oboje *ostave* na igumana i mene da prekinemo razmiricu (100).

Sa sintaksičko-semantičke strane ništa se ne bi promijenilo kada bi se u navedenim primjerima našao aorist: Žid *pristade* na ponudu svojega prijatelja i *otputovaše* k Carigradu u najljepše doba godine, itd.

U slučajevima nizanja rečenica nailazimo na naizmjeničnu upotrebu aorista i prezenta, a katkad se bez akcenta ne može ni utvrditi o kojem od ova dva oblika se radi, jer su homografi (v. niže posljednji primjer):

U tomu *dode* Ivanbeg, ter *prekinemo* razgovor, a ja *izadoh* (112). Isti dan kad mu *stiže* od dužda pismo da je zbačen s vlasti i dostojanstva, lupeži mu *razbiju* kuću i *odnesu* sve do košulje, a Mande *umre* napriječac (116). Ja, željan mrsa...*uljegnem* u ćeliju, *udrobim* suha hljeba u varevinu, *po-gostim se* i *posrkam* je, dok *vidjeh* kutlu dno (21). Kad *čusmo* nas tri što

se u Klimentima sprema, *uminemo* ih i *dodemo* u gospodara (122). Kad *čuh* da se objavio u Primorju naši daskale, *ošišam* dvadeset ovaca i *udavim* tri čele (58).

Iguman joj *baci* preko glave petrahilj i *očita* molitvu (101).

Valja imati na umu da percepcija stilskih obilježja pojedinih vremenski upotrijebljenih glagolskih oblika zavisi od individualnog jezičkog osjećanja recipijenta, koje je uslovljeno nizom faktora: dijalekatskim porijeklom, afinitetom za jezičko-stilsko nijansiranje, stepenom i vrstom obrazovanja. Mada je za današnje jezičko osjećanje ekspresivnost aorista evidentna, nesporna je i tvrdnja da “razlike u pripovedanju između oblika aorista i prezenta perfektivnih glagola može biti u stilu, samo u jačoj frekvenciji jednog oblika kod jednih pisaca ili u jednim sredinama” (Stevanović 1988, 131).

2.3.2. U narodnim govorima i u jeziku starijih pisaca u pomenutom značenju razvijena je upotreba imperativa perfektivnih glagola (Nenezić 2010, 363, Bigović-Glušica 1997, 290), koji je, kako je to već konstatovano, vrlo frekventan u Ljubišinom djelu (Tepavčević 2010, 497), što je potvrđeno i tokom našeg istraživanja „Pričanja Vuka Dojčevića“:

Ja *se*, nesrećan, *zabij* u nešto ovsu pod krmu, vrh same vođine klijeti, i tu *se zguči* i *potaji* kao spuž u kori (25). Omakne joj se klupko iz ruke, *pani*, *pokoturaj se* i *razmotaj* niz oni glatki tavan do kraj poda (31). Sklonim Bogdana na moju, ter *pođi* u popa, da glavimo vjenčanje (113). Nekad *osvani* orošena (ne bilo primijenjeno) kao list ljubice u proljetno jutro (58). *Naberi* štira, tušta čučega, srpulje i burazine; *ulovi* malog ugora ka šioce i *stavi* ga u cijev od trske, a cijev *napuni* gliba iz blata, da ne bi počem gad od suhote crkao (22). Kad *nestani* novac, *nastani* bojac (24).

Posljednji primjer gnomskog imperativa referiše na konkretnu situaciju, te bi se umjesto njega takođe mogli upotrijebiti relativni aorist ili narativni prezent. Iako su ova tri glagolska oblika u navedenim primjerima potpuni sintaksički sinonimi, oni se stilski razlikuju (Stevanović 1988, 143). Imperativ kojim se označavaju radnje vršene ili izvršene u prošlosti u literaturi se naziva istorijski, pripovjedački ili narativni (Piper–Klajn 2013, 405), a ovakva njegova upotreba je sekundarna, odnosno nekategorijska jer je on načinski a ne vremenski glagolski oblik (Ostojčić 2005, 151–152). Sa stanovišta savremenog čitaoca, ovako upotrijebljen imperativ naročito je ekspresivan jer je stran većini funkcionalnih stilova, a

literarnom tekstu daje dodatnu folklornu i arhaičnu crtu. Prema mišljenju pojedinih savremenih lingvista, ova vrsta upotrebe imperativa „predstavlja gramatički arhaizam“ (Piper–Klajn 2013, 407).

2.3.3. Kao nepotpun sintaksički sinonim pripovjedačkom aoristu svršenih glagola može se upotrijebiti perfekat (s pomoćnim glagolom ili bez njega), ako je praćen temporalnim determinacijom, što je u ispitivanom djelu potvrđeno krnjim oblikom:

Jedan dan u Petrove posti *pomuzli* čobani stoku kozju i ovčju, pak *donijeli* igumnu pun kotao u ćeliju, da smiče skorup (20). Kad *došli* doma, smili se momku cura, ter je osmi dan zaruči (112).

2.4. Pripovjedački futur I karakteristika je ne samo jezika starijih pisaca već i savremenog književnog, ali je prisutan i u drugim funkcionalnim stilovima: razgovornom i publicističkom (Stevanović 1967, 133). Kod Ljubiše se njime označavaju prošle radnje koje su buduće u odnosu na neku prošlu radnju (Piper – Klajn 2013, 401):

Malo pred što *će* dužda *iznijeti* iz carskijeh dvorova u zlatnoj nosiljki ... zapali se brod nasred žaplja, s prva dva kraja, pa usred srijede (38). Kad se razdanilo i već gotovo da uljegne božja leturđija, *vidjeti će* neko od djakova tlake po snijegu... *Dohvatiće ti* gospodar oružje, *obuti* čizme i *pokliknuti* perjanike, da on čas idu s njim zvjeredu u potoč (41–42). A on *će ti* u to *zakašljati* nategom (238).

Posljednjim primjerom posvjedočena je upotreba futura I s nešto drugačijim značenjem. Njime se, naime, upućuje na radnju koju je izvršilo prisutno lice. Slično se ovaj oblik koristi u pripovijedanju kada se neko lice želi najaviti, uvesti u dijalog (Piper–Klajn 2013, 401). Recimo i to da je u pretposljednem primjeru samo formalno izostavljen pomoćni glagol, jer je već sadržan u obliku futura koji prethodi označenim infinitivima (*dohvatiće, obuti, pokliknuti*).

Umjesto futura bi se mogli upotrijebiti narativni aorist, prezent ili perfekat, ali, čini se da upravo futur pripovijedanju daje posebnu crtu neposredne doživljenosti radnje od strane naratora. Vjerujemo da ova-kvoj percepciji doprinosi i upotreba etičkog dativa zamjenice 2. lica jednine (v. *ti* u posljednja dva primjera), koji iako bez sintaksičke funkcije, tj. kao kategorija pragmatičkog nivoa i karakteristika razgovornog stila, intenzivira utisak o vjerodostojnosti pripovijedanih događaja.

2.5. Za označavanje radnji koje su se u prošlosti ponavljale budvanski pisac koristi potencijal (koji tu nije u svojoj primarnoj, tj. načinskoj, već sekundarnoj, vremenskoj ulozi), i, neuporedivo rjeđe, imperativ (v. niže dva pretposljednja primjera) i prezent (v. posljednji primjer):

Svako veče kad doždene svinje kući, gospodar *bi* jednu i po jednu *prebrojio*...Svako jutro prije svijeta, *stali bi* veprovi po buništu ševrdati i razlijegati da se na pašu pušte. Cura *bi se* na tu pobuku *prenula, obula i umila* (85). Kad *bi sudili* ili *upravljali* crkovnijem dobrima ili seoskom zajednicom, *sjedjeli bi* svak na svome kamenu (165). Dosta *bi* puta same iz prsta *poposale* čitavu priču o komu ili o čemu, pa je *kazi* drugarici na tajno (63). Miris onijeh poslastica *udario bi* po onoj tijesnoj ulici kao da prolaziš kroz perivoj ruža i ljubica. Ivanbeg *bi se* u mimogred često *zaustavljao* i *obazirao* na one slatkarije, da ih ljepše razgleda, a ja se u to sitan *nasrkaj* onijem mirisom (31).

Kad *se* braća *dijele*, najstarijega *dopane* starinsko ognjište, a najmlađega očino oružje (165).

U selektovanim primjerima oba modusa su upotrijebljena nekategorijski, tj. sa temporalnim značenjem, ali se njima ovdje, kao i prezentom u posljednjem primjeru, označavaju radnje koje su se u prošlosti ponavljale po navici ili običaju, te svi imaju i kvalifikativno značenje (Ostojić 2005, 152, 153).

3. Intencija Stefana Mitrova Ljubiše da, bez ogrešenja o istinu, prikaže narodni život i običaje, realizovana je uz afirmaciju narodnog jezika. Jezik njegovog djela koje smo odabrali za proučavanje blizak je kako govoru Paštrovića, tako i Vukovoj jezičkoj normi, odnosno jeziku narodnih umotvorina. U domenu sintakse glagolskih oblika ta saglasja se ogledaju:

- u sintaksičkoj sinonimici pluskvamperfekta, relativnog perfekta i krnjeg perfekta, pri čemu je posljednji stilski markiran;
- u davanju prednosti imperfektu nad narativnim prezentom nesvršenih glagola, koji mu je potpun sintaksički sinonim;
- u visokoj frekvenciji aorista svršenih glagola i pripovjedačkog imperativa koji su stilski efektniji od nešto zastupljenijeg prezenta perfektivnih glagola u istoj funkciji;
- u prisustvu pripovjedačkog futura;
- u upotrebi modusa (češće potencijala nego imperativa) sa temporalnim kvalifikativnim značenjem.

Kod budvanskog pisca je upotreba glagolskih oblika za prošle radnje mnogo raznovrsnija od njihove upotrebe u savremenom književnom jeziku u kojem potpuno povlačenje pojedinih vodi pojednostavljenju glagolskog sistema, ali i stilskom osiromašenju.

Bez imalo bojazni da ćemo ostaviti utisak pretjerivanja, zaključujemo: kada bi se nekim čudom desilo da s lica Zemlje nestane sve što je lingvistika zabilježila o sintaksičko-semantičkim karakteristikama glagolskih oblika našeg jezika, na osnovu Ljubišinog pripovijedanja mogla bi se rekonstruisati sva njihova, pa i ona najsuptilnija sintaksička značenja, funkcije, sinonimske relacije i stilski valeri. Njegovo djelo, i na planu sintakse glagola, predstavlja neponovljivu manifestaciju jezičko-stilskog obilja.

Literatura:

- S. M. Ljubiša, *Pričanja Vuka Dojčevića*, Beograd, 1955.
Antica Antoš, *Osnove lingvističke stilistike*, Zagreb, 1972;
Rajka Bigović-Glušica, *Jezik Marka Miljanova*, Podgorica, 1997;
Jovan Vuković, *Sintaksa glagola*, Sarajevo, 1967;
Novo Vuković, *Putevi stilističke ideje*, Podgorica–Nikšić, 2000;
Milka Ivić, *Pravci u lingvistici*, Beograd 1996;
Miodrag Jovanović, *Govor Paštrovića*, Podgorica, 2005;
Marina Katnić-Bakaršić, *Lingvistička stilistika*, 1999 (elektronsko izdanje);
Dejvid Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Beograd, 1998;
Sonja Nenezić, *Jezik Nikole I Petrovića*, Podgorica, 2010;
Branislav Ostojić, *O crnogorskom književnojezičkom izrazu*, Titograd, 1985;
Branislav Ostojić, *Jezik Petra I Petrovića*, Titograd, 1976;
Branislav Ostojić, *Kratka pregledna gramatika srpskog jezika i pravopis*, Podgorica, 2005;
Predrag Piper–Ivan Klajn, *Normativna gramatika srpskog jezika*, Novi Sad, 2013;
Ljubomir Popović, *Padežna sinonimika u jeziku Vuka Stef. Karadžića*, Naš jezik XIV, Beograd, 1964;
Rečnik književnih termina, Beograd, 1986;
Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva II*, Zagreb, 1969;
Radoje Simić, *Opšta lingvistika*, Beograd, 2001;
Živojin Stanojić, *Jezik i stil Iva Andrića*, Beograd, 1967;
Mihailo Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski jezik II*, Beograd, 1969;
Mihailo Stevanović, *Funkcije i značenja glagolskih vremena*, Beograd, 1967;
Mihailo Stevanović, *Studije i rasprave o jeziku*, Nikšić, 1988;

Miodarka Tepavčević, *Jezik Stefana Mitrova Ljubiše*, Podgorica, 2010.
Danko Šipka, *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad, 1998;

Milena BURIC

SYNTAX SYNONYMS OF VERB FORMS FOR MARKING PAST
ACTIONS IN "STORIES TOLD BY VUK DOJČEVIĆ"

Summary

The paper examines the usage of the forms of past tense in the language of Stefan Mitrov Ljubiša. Based on the syntactic-semantic analysis of the examples excerpted from "The Stories Told by Vuk Dojčević", and having compared it with the situation in the contemporary literary language and the speech of the writer's homeland, the author concludes that, in terms of verb syntax, the language of the selected work is significantly different from the contemporary one, which is rather simplified, especially in urban areas. The author has identified the presence of the relative perfect, the truncated perfect and plus quamperfect – existing in parallel, as complete or incomplete syntactic synonyms. There is a high frequency of the narrative present, but also forms that are in retreat in the modern language – the imperfect and aorist, and the presence of modes, imperatives and potentials, used with temporal meaning – which give the narration a specific stylistic mark.

Keywords: synonymy, syntactic synonyms, verb tenses, past actions, perfect, narrative present, stylistic features.

Ана М. ЗЕЧЕВИЋ
СМШ „Јосип Славенски“ Београд

ДРАМСКИ И МУЗИЧКИ МОТИВИ У
НАРАТИВНОЈ ПРОЗИ
СТЕФАНА МИТРОВА ЉУБИШЕ
(Приповијести црногорске и приморске)

Поетолошко-театролошком студијом ауторка наставља да трага за концепцијским решењима које је С. М. Љубиша применио у наративној прози, пре свега у *Приповијестима црногорским и приморским*. Студија је подељена на три дела: 1. *Први*: „Увод“ посвећен је врстама наративне прозе у делима Стефана Митрова Љубише, сачињеној од кратких кратких прича, кратких прича, новела, развијених приповетки, неразвијених приповетки, неразвијених и развијених повести. 2. *Други*: „Конструкциона схема Љубишених приповедака“ – у питању су четири Љубишине приповетке. Он је изабрао адекватни композициони прстен, који подразумева класичне етапе драмске радње: експозицију, развојни део – заплет, конфликт, кулминацију, перипетију и расплет. 3. *Трећи*: „Конструкциона схема Љубишине приповести *Горде, или како Црногорка љуби*“ приказује Љубишу као врсног драматурга који је у све етапе драмске радње успешно уткао ток свакодневни традиционално-морални кодекс.

У закључној речи ауторка је истакла то да је тежећи ка синтетичкој концепцији, Љубиша поставио снажни композициони прстен у свакој наративној врсти. Сукобљени су принципи зла и добра, насиља и доброте, мржње и самилости, злочина и опроста, при чему његове јунаке кресе позитивне особине.

Кључне речи: Стефан Митров Љубиша, драмски мотиви, музички мотиви, драма, приповетка, приповест, наративна проза, компаративна естетика.

1. Увод

У наративној прози Стефана Митрова Љубише (1822–1878), сачињеној од кратких кратких прича, кратких прича, новела, развијених приповетки, неразвијених приповетки, неразвијених и развијених повести, пронашли смо многобројне конструкционе елементе који су у вези са *драмом* као литерарним родом. Теме којима се писац бави, ликови који на првом месту дијалогизирају, као и њихово међусобно деловање, указују на пишчеве узор, почев од старе грчке трагедије све до опуса писца средњовековног европског поднебља.¹ По традиционалној и генолошкој класификацији, *драма* је књижевни род који обично има фабуларни карактер – управо то је једна од присутних одлика Љубишине наративне прозе.

С друге стране посматрано, у Љубишиним *Приповијестима црногорским и приморским*, које чине *новела*, *приповет*, две *повести*, три *кратке кратке приче* и четири *приповетке*, условно речено, као врстама драмског стваралаштва, примећујемо различите драматуршке поступке приликом осмишљавања и обликовања књижевног текста. У том смислу посматрано, првенствено се мисли на повезаност драмских карактера, односно, на *драмске мотиве* који их усмеравају на одређено деловање. У питању су различити мотиви, као што су: мотиви мржње, љубави, страха, зависти, похлепе, добротe, патриотизма или неубичајени и веома ефектни *драмски мотиви осветљавања прошлости* или *предсказивања будућности*. У Љубишиним *Приповијестима* пронашли смо мањи број *музичких мотива* – они имају превасходно улогу драмских кулиса, део су неког обреда (славља, свадбе, смрти и сличних догађаја) и немају посебно истакнуту улогу у покретању драмског тока.²

Током писања ове студије користили смо углавном Љубишина *Сабрана дјела (Критичко издање)* које чине: књ. 1 – *Приповијести црногорске и приморске*, приредио Ђуза Радовић (стр. 213); књ. 2 – *Причања Вука Дојчевића*, приредио Ново Вуковић (стр. 277), књ. 3 – *Бој на Вису. Преводи. Чланци. Говори*, приредио Радослав Ротковић (стр. 327). Књигу 4 – *Писма* (стр. 220) приредио је Р. Ротковић, док је *Књигу 5 – Био-библиографија. Прилози* (стр. 207) приредио

¹ О овоме веома интересантно пише Миленко Исаиловић у књизи *Креативна драматургија (Увод у филозофију позоришне уметности)*, том II, „Прометеј“, Нови Сад 2000.

² О драматургији прочитати у књизи Јосипа Кулунџића: *Примери из технике драме (предавања Јосипа Кулунџића)*, Skripta internacional i Akademija umetnosti, Beograd 1996.

Мирослав Лукетић. На овом месту желимо да истакнемо да прво издање: *Prpovijesti crnogorske i primorske* (Дубровник, 1875) садржи путопис „Бока Которска“ и наративну прозу: „Скочидјевојка“, „Шћепан Мали“, „Продаја патријаре Бркића“, „Поп Андоровић, нови Обилић“, „Крађа и прекрађа звона“ и „Проклети кам“. Закључујемо да се у првом издању (1878) не налазе „Суд добрих људи“, „Кањош Мацедоновић“ и „Горде, или како Црногорка љуби“, док се сви наслови налазе у издању из 1988. године, осим путописа „Бока Которска“ (који и не припада наративној прози) – ми смо у студији користили управо издање из 1988. године.³

Много корисних информација и тумачења Љубишиних тема, подтема, као и језичких апорема обрадио је академик Радомир В. Ивановић у монографијама и бројним радовима посвећеним С. М. Љубиши. Он је своју прву монографију о Љубиши – *Самописи и казалице Стефана Митрова Љубише* (Нови Сад, 2000, стр. 192) прештампао у оквиру *Сабраних дјела* у седам књига (Бијело Поље – Нови Сад, 2003, стр. 300), насловљену као – *Стефан Митров Љубиша (Књига 2)*, а потом све расположиве студије и огледе на ову тему објавио у обухватној монографији – *Казалице Стефана Митрова Љубише* (ЦАНУ, Подгорица, 2018, стр. 328), осим студије „Свако причање има своје законе“ (Компаративно проучавање *Причања Вука Дојчевића и Примјера чојства и јунаштва*), објављеној у Гласнику Одјељења умјетности ЦАНУ, Подгорица, 2021, бр. 32, год. 221, стр. 19-35.

Љубишине *Приповијести црногорске и приморске* садрже једнаест наративних целина различитих дужина, формалне разнородности, као и разноврсног драмског набоја, што их жанровски разврстава у различите драмске форме. Како је у уводној студији – „Казивања Стјепана Митрова Љубише“ написао Ђуза Радовић, приређивач издања: „Љубишина приповетка сва је у догађајима, не у догађању, не у трајањима и у разливањима неког збивања. Његов свет личи на језеро чијим обалама стално грувају таласи. Он не допушта, као што раде други приповедачи, да се талас збивања стиша, да се слегне и разлисти у жуборењу и ископни у тананим пенама у

³ У књизи V - *Био-библиографија. Прилози*, на страни 30, у библиографској јединици 3 је написано: Стјепан, а у оригиналу пише Шћепан, што је искварен облик од Шћепан. На истом месту налазе се подаци о првом, латиничном издању *Приповијести*, које је штампала *Naklada tiskarne Dragutina Pretnera*, 1875. – str. 274 + 3; 20 cm, као и списак прозе у овој књизи.

осећању и мисли читаочевој, да се разлије и сточи психологијом и физиономијом једне личности, да се макар мало и макар само на махове смире и просуше његове приповедачке обале. Па ипак он нигде у својим *приповијестима* не остаје у догађају. Он увек излази из њега и од њега прави ако не једну филозофију, а оно један морал⁴.

У монографији о С. М. Љубиши (2018) Р. В. Ивановић је прецизно генолошки дефинисао наративну прозу из књиге – *Приповијести црногорске и приморске (1875): кратке кратке приче* су: „Крађа“, „Безимена“ и „Грабеж дјевојачки“ („Суд добрих људи“); *новела* је „Крађа и прекрађа звона“; *приповетке* су: „Шћепан Мали“, „Продаја патријаре Бркића“, „Кањош Мацеџиновић“, „Поп Андоровић, нови Обилић“, „Горде“ је *приповест*, док је – „Скочидјевојка“ *повест у ужем*, а „Проклети кâм“ *повест у ширем* контексту узето. Генолошки прецизно аутор је дефинисао и 37 фрагментарних проза објављених у – *Причањима Вука Дојчевића (1878): кратких кратких прича* има 15, *кратких прича* 19, *новеле* 2 и једна *приповетка*.⁵

У наставку студије ћемо приказати, на неколико примера, Љубишине драматуршке и стваралачке приступе и поступке. Као илустрацију најједноставније Љубишине драматуршке конструкције, *кратке кратке приче*, искористићемо „Суд добрих људи“ (у поднаслову: „Грабеж дјевојачки“). У почетном драмском импулсу приповедач описује спорни догађај (отимање младе девојке) око којег се везује цела драмска радња приче у једно кохерентно компоновано драмско чвориште. У поступку драматизације, писац је помоћу два тзв. *јавна говора* представио *драмски конфликт*. Измирење оца и зета, као и прослава венчања младих представља срећан исход у *расплету драмске радње*.

Новела (итал. *novella*, франц. *nouvelle*, рус. *новелла*, енгл. *short-story*, нем. *novelle*) је „кратко епско дело у прози настало од приповедања“.⁶ Једина новела у Љубишиним *Приповијестима* је „Крађа

⁴ Ђуза Радовић, уводна студија „Казивања Стјепана Митрова Љубише“ у књизи *Приповијести црногорске и приморске (Књига 1), Сабрана дјела (Критичко издање)*, ЦАНУ – НИО „Универзитетска ријеч“ – Историјски архив Будва, Титоград, 1988, стр. 13.

⁵ До *кратких кратких прича* „Крађа“ и „Безимена“, нисмо успели да дођемо. Тодор Стефановић Вилоски, Љубишин биограф, тврди да је Љубиша хтео да напише 100 прича, али је само 37 написао и њих објавио у *Причањима Вука Дојчевића*.

⁶ *Rečnik književnih rodova i vrsta*; редакција Gžegoš Gazda, Sloviwa Tinecka Makovska, „Službeni glasnik“ 2015, стр. 689.

и прекрађа звона“. Датира из 1874. године, а о временском периоду у којем се одвија прича сведочи и поднаслов: „Приповијест поборска нашијех доба“ (стр. 128). Описана је година 1844, када је једне зоре младић из Побора јавио сеоском кнезу да је неко украо звоно са цркве Светог Јована. Дакле, сходно структури новеле као књижевне врсте, драмска радња почиње описом већ одвијеног *драмског конфликта* – крађе звона. Писац је убрзао одвијање драмске радње тако што је увео драмски лик путника-намерника са драматуршком улогом *наратора*. У техници писања новеле примењују се многи поступци којима се уводе „фабуларно атрактивни елементи“, а то су овде: *драмски заплет и конфликт* - услед различитих мишљења сељана, потом, *елемент фантазмагоричног*, тј. онај у којем се сељани који се моле и славе Светог Јована сукобљавају са сељанима који се моле Светој Петки... *Драмску перипетију* у новели представља драматуршки поступак *промене ситуације* - у овој новели то је збор, док је у ноћи прекрађе звона разрађена *драмска кулминација*. У *драмском расплету*, кнежева поворка у Поборима слави повратак звона, које је потом дуго и гласно звонило „Приморју, на велико знамење“⁷ (стр. 132). Приповедач *новелу* завршава поуком: „Ко шта чини, то и дочека“ (стр. 133), потврђујући још једном кармичку догму да се зло злим враћа, односно добро добрим. Ово је, уједно и уобичајен завршетак у *класичној новели*, у којој се *поента* јавља као „динамички врх дела који проистиче из катастрофе као закључка“ (*Речник књижевних родова и врста*, стр. 589).

Четири *приповетке* - „Шћепан Мали“, „Продаја патријаре Бркића“, „Кањош Мацедонових“ и „Поп Андровић, нови Обилић“ имају различиту драматуршку схему. Најсличнију оној из старе грчке трагедије има приповетка „Продаја Патријаре Бркића“ у којој је драмска радња саопштена у једном „чину“: *уводни део драмске радње – заплет – конфликт - кулминација – расплет са наравоучењем*. Приповедач вешто описује врлине и мане свих јунака, разрађујући *драмске мотиве части, лукавства и преваре*, у ужем смислу, и *драмске теме* чојства и јунаштва, у ширем смислу посматрано.

Сличну драматуршку схему налазимо и у приповеци „Кањош Мацедонових“. Главни драмски лик, Паштровић Кањош, је носилац

⁷ Видети књигу етномузиколога, др Злате Марјановић: *Приморју на велико знамење* (Београд – Петровац на Мору 2016).

племенитих идеја, док су његови противници, који воде *антагонистичку игру* у драмском току, они драмски карактери кроз које су обрађени *драмски мотиви страха и преваре*. Са свима њима, а на челу са Фурланом, спроведена је *драмска кулминација* – обрачун у Венецији. Након описаног двобоја и Кањошеве победе над Фурланом, приповедач *расплиће драмску радњу* - кроз дијалог венецијанског дужда и поносног Паштровића који одбија све почести. У *драмском финалу* се појављују и *музички мотиви*, песма народа који слави Кањошеву победу и ослобођење, превасходно у функцији драмских кулиса. Овакво финале такође подсећа на финале у старој грчкој трагедији, у којој је хор био *колективни драмски лик* са улогом драмских кулиса и неретко, са улогом судије који саопштава поуку.

С друге стране, у приповеци „Шћепан Мали“ на макроструктурном плану, спроведена је нешто разуђенија драматуршка схема: *уводни део драмске радње - заплет – конфликт - реминисценција (антиклимакс), заплет - конфликт - кулминација - расплет драмске радње (антиклимакс)*. У *уводном делу* драмске радње веома сликовито представљен Шћепанов лик и описане су његове особине и мане. У *централном делу* приповетке, драмска радња је заплетена лажним представљањем и том приликом се Шћепан издигао од „љекара и лијечника“, преко врача - до цара. У *драмској кулминацији* представљено је Шћепаново свечано обраћање народу на народном збору (тзв. *јавни говор*), који га на крају, прихвата као владара и црквеног поглавара. Овде су обрађени и *музички мотиви*, кроз појаву гуслара који изводе херојске песме. Атипичан је завршетак приповетке, јер је спроведен неочекивани *драмски антиклимакс* – „случајна“ Шћепанова смрт када га је бријао слуга Грк. Писац је овај неславни завршетак Шћепановог живота описао као недоказан чин убиства, уз двосмислену хвалу покојног Шћепана, јер се држао пословице „О мртвима све најлепше“. За разлику од Љубише који је писао афирмативно о Шћепану Малом, владика Петар Други Петровић Његош је у драми *Лажни цар Шћепан Мали* о њему писао сасвим негативно. Разлог томе је седмогодишња владавина Шћепана Малог, због које је делимично прекинута владавина династије Петровић Његош (1766-1773).

Другачије је организована приповетка – „Поп Андравић, нови Обилић“ – сачињена од четири дела, четири епизоде, које асоцирају на четири чина у драми или четири става у музичкој свити – сви

повезани заједничком темом и идејом. Приповетка почиње *ремини-сценцијом* на прошле немиле догађаје између два суседна племена. До *драмског заплета* долази на скупу на којем оба представника путем *јавног говора* презентују: један – говор мржње, а други – говор самилости. Судије пресуђују, те се племена разрачунавају према пресуди и мире. Друга „епизода“ се одвија у Скадру. Приповедач драмско тежиште пребацује из црногорске у турску земљу, на двор Махмут-паше.

Ту се заплићу различити драмски мотиви, пре свега *мржње и освете*, а што је приказано кроз бригу паше због помирења Спичана и Паштровића. До *драмског конфликта* долази када пашине слуге убијају једног младића из Мирчетине пратње, као упозорење. На овом месту се јављају и *музички мотиви* – *тужбалице и покајнице*, као део народног обреда тужења, али и са функцијом драмских кулиса. Поп Андравић прича детаље из историје владарске породице Црнојевић, о издаји и потурчењу Станка Црнојевића. Тиме, с једне стране, Љубиша прави *драмски антиклимакс*, а с друге стране, припрема даљи *драмски заплет и кулминацију*. У трећем делу – „Крв“ описана је верност саплеменика попу Андравићу. *Драмска кулминација* је у сцени помирења Шћепца и Вука, односно Спичана и Паштровића, у ширем контексту. У последњем делу спроведена је *драмска перипетија* – састанак на којем поп Андравић убија пашу, а пашине слуге – њега и његову својту. Иако је то *расплет драмске радње*, писац на сâмом крају напомиње да је турска војска наставила да пустоши приморски народ, те остаје утисак „три тачке“ – да ће се прича једном наставити...

Према раније поменутој генолошкој подели акад. Р. Ивановића Љубишиних књижевних врста и жанрова, у књизи *Приповијести црногорске и приморске*, „Скочидјевојка“ је *повест у ужем смислу*. Реч „повест“ је изведена од руског синонима и преводи се са „историја“. Међутим, у науци о књижевности се повест дефинише као обимно прозно дело које описује догађај у којем учествује више ликова; то је прича о одређеним људима у одређеном времену. У књижевности се *повест* често поистовећује и са: жаргонским причањем, причањем, казивањем, препричавањем, краћом приповетком и другим терминима.

Стефан Митров Љубиша је у поднаслову повести „Скочидјевојка“ написао да је то „Приповијест паштровска измаком петнаестога вијека“. Сиже спаја љубавну и социјалну тематику. Разлике

у пореклу и сталежу овде одлучују о судбинама, а људске особине и пориви, као што су мржња, завист, љубав и понос, покрећу деловање драмских карактера. Драмски сиже је креиран по узору на романтичарску трагедију, у којој девојка гине да би спасила своју девојачку част. И данас један петровачки топоним именом „Скочидјевојка“ подсећа на ову сторију.

С друге стране, „Проклети кâм“ је *повест у ширем* контексту узето, њоме се писац највише приближио форми романа. Поједине епизоде припадају критици савременог живота, а поједине – фантастичној прози. Писац инкорпорира и разне легенде, народна предања и приче о неземаљским појавама, те је тако обогатен почетни текст, створен је над-текст и над-смисао свеукупне поетске идеје дела. Фантазмагоричност ове повести је драма сама по себи. О томе акад. Р. Ивановић, између осталог пише:

„Љубишина фантастична проза *Проклети кâм* (1875) саткана је, од два основна тока: 1. догађајних и асоцијативних низова посвећених фантастици (који доминирају главама – I „Вјештица и поклон“ и IV „Тенац“) и 2. истоврсних низова посвећених историјској тематици и мотивици с краја XV вијека), као и критици савремених друштвених прилика у Аустроугарској (у другој половини XIX века), који доминирају другом, трећом и петом главом, и који припадају „критичком реализму“ (II „Которски суд средовјечни“, III „Исповијест“ и V „Превлака“). Статистички посматрано, од укупно 40 страница прозе фантастици је посвећено 14, а приказу историјских збивања и критичким опсервацијама 26 страница (мада у појединим главама долази до интерференције фантастике и реалистике у маниру поетског реализма, која акценат увијек ставља на *реалност*, па се дешава да се и фантастика представља само као дио реалног свијета, јер се ради о дословном преношењу *народних вјеровања у одређеном тренутку*)“.⁸

Пред крај живота, 1877. године С. М. Љубиша објављује наративну прозу „Горде, или како Црногорка љуби“ која обрађује теме живота примораца у XVIII веку. Године 1877. и 1878. у „Бечкој

⁸ Радомир В. Ивановић, *Казалице Стефана Митрова Љубише*, Црногорска академија наука и умјетности, Посебна издања (Монографије и студије), књига 144, Одјељење хуманистичких наука, књига 19, Подгорица 2018, стр. 31.

зори“ излазе и *Причања Вука Дојчевића*, дело недовршено, због пре-ране пишчеве смрти. Ова фрагментарна проза се разликује од осталих наративних форми по мноштву фолклорних елемената, обредних ситуација и народног хумора.

2. Конструкциона схема Љубишених приповедака

а) „Шћепан Мали“

Већина читалаца прозних дела жели да се упозна са главним драмским ликом. У Љубишиној приповеци такође се поставља питање: ко је био Шћепан Мали? – На крају приповетке писац тврди да се поуздано не зна његово порекло, али да „по казивању Махина, најприличније је да је био лијечник из хрватске границе презименом Рајичевић“ (Књ. 1, стр. 55).

Човек је оно што чини – себи, другима, он је оно што је у очима других. У кратком прилогу „Цез: метафора грађења бесконачног“ филозоф и писац Масимо Дона закључује:

„Људско биће никад није задовољно својом околином. Човек не насељава свет, већ га чини погодним за живот. То је одувек тако, откад манипулише природним производима да би се заштитио од временских непогода и опасности које долазе споља.

Човек од света чини место за живот. Он, дакле, гради и своје пребивалиште. И у тој перспективи људско биће никад не гради само да би завршио дело; напротив, оно стреми нечему што се вечно може дограђивати, изнова одређивати...“⁹

Шћепан је и те како стреми бољем животу и постепено га осмишљавао.

Стога се може подржати мисао Јосипа Кулунџића да је Љубиша, као писац и драматург приповетке о Шћепану Малом, ишао „од емоције до емоције“¹⁰ - из епизоде у епизоду. Љубиша такође развија у главном лику, Шћепану Малом, више драмских мотива који га покрећу да чини како добре тако и лоше поступке и који га приказују у различитом светлу, из драмске ситуације у ситуацију.

⁹ Masimo Dona, *Filozofija muzike* („Геопоетика“, Београд, 2008, 154).

¹⁰ Јосип Кулунџић, *Примери из технике драме* (Предавања Јосипа Кулунџића), Београд, 1996, стр. 136.

На сâмом почетку приповетке, уочи Божића 1766. године, Шћепан, са надимком „Мали“, у Махинама налетео је на Вука Вулова Вранету Лапчића. Представио се као „лијечник“, те га је Вук замолио да излечи болесну ногу његовој баби. Шћепанов успех се на далеко прочуо, те су почели да долазе са свих страна у Вукову кућу и да моле за лекарску помоћ. - На овом месту драмске радње је проток људи које Шћепан Мали лечи, приказан драматуршком методом *сажимања* – има се утисак као да је у питању убрзани *филмски кадар* који сублимира целу сцену (у књизи стр. 37). С једне стране, Шћепан је постао лекар, реномирани исцелитељ. С друге стране, народ му даје и ванљудске моћи - сматрају га за врача (Књ. 1, стр. 37):

„Никакав занат није кориснији међу простадијом и незналицама као што је врача. Гдје пук вјерује у урок и машту, у сугреб и чару, у вукодлаке, вјештице, тенце и мОре, ту се смијеша лијечење с гатањем, народ тражи ко боље рожденик отвара и наводи узроке, трајање и лијек немоћи“. Шћепан Мали је и те како разумео ово народно лаковерје, обишао је већину Црне Горе, упознао народ и приказао све своје вештине као „лијечник“, „љекар“ и „врач“. Његовим титулама и занимањима није дошао крај. Напротив, Шћепан одлучује да се представи као нестали руски цари Петар Трећи, јер је је царска титула оно што поштује цео народ:

„За љекаром и лијечником врве немоћни, а за царем би здрави“ – јер, болесник тражи помоћ доктора не би ли му вратио оно што не може да се купи - здавље, док здрави имају времена и снаге да се баве царским пословима и да моле за земаљска, материјална добра, односно за бољи живот.

Пуче глас по приморју да се појавио руски цар у Махинама. Што је мања истина – све је убедљивија. Још ако је изрекне цар, она постаје истина. Између фаме и историје постоје тајне кореспонденције. Оно што је пало на памет главном јунаку, Шћепану Малом је толико фантастично да ником не би пало на памет да није истина. Што је већа лаж, већи је уметнички домет. Што се више лаж понавља, то ће пре постати истина. То наглашава и приповедач:

„Као што бива вазда у сличнијем пригодама, тако се збило и онда; свако казива ствар не како је чуо, неко како му је милије; многи додају снитве, пресказивања, чудеса, а ко хоће друге да надмудри, каже како се он давна сјетио да је то Велики Господар, тек што га је првом видио, али да се бојао говорити“ (Књ. 1, стр. 41). Почели

су обилазити „руског цара“ придошлице са целог приморја – од Дубровника до Бара, увек са даровима и пажњом. Све је то стигло до млетачког општинског чиновника Марка Антонија Бубића који је, примивши писмо провидура Ренијера, послао у Махине своје уходе да виде шта се дешава и шта чини тај „лекар и лијечник“. Уходе нису могле ни да приђу цару, те су измислиле фантастичне приче о Шћепановој моћи, богатству и угледу. Ренијер јави млетачким властима, а сâм се преселио у Херцег Нови, на границу, како би лакше побегао од њиховог гнева. Све четири црногорске нахије такође су спремиле богате дарове и послале их Шћепану Малом.

И у манастирима су почели да зазиру од новог руског цара. Калуђер Теодосије Мрковић¹¹, задужен за световне ствари два подмаинска манастира је своје сумње директно је саопштио оцу Сави који је и даље наивно помишљао како је могуће да је Шћепан одбегли руски цар. Безуспешно моли оца Саву да се призове памети, да не изазива гнев руске царевине и да спаси док још може земљу коју су му Црнојевићи оставили у аманет. У описаном примеру, кроз речи калуђера Мрковића, разрађен је *драмски мотив похлепе* као Шћепанове карактеристике. Мотив *лукавости* је такође разрађен у Шћепановом лику, као и у драмским карактерима његових саучесника. Ипак, неколико махинских главара је отишло код Шћепана и договорило се са њим да за Малу Госпојину прошетају Цетињем и прогласе га за народног цара.

Приповедач је мајсторски описао овај приказ: на тргу је организована светковина на коју је дошао народ из свих суседних земаља. Љубиша на овом месту користи *музичке мотиве* у сврху драматизације укупне сцене - да би изазвао патриотизам и природни анимозитет једног, угроженог народа у односу на други, окупаторски: доведени су гуслари да певају о српском јунаштву, о пропасти српског народа и државе, и о сличним темама којима се подиже народна свест. Организовано је бацање камена са рамена и сличне витешке и народне игре. Црногорске старешине одоше по Шћепана, он стаде пред народ да одговара на њихова питања. Лукави Шћепан није говорио много и трудио се да звучи као странац. Окарактерисао је ситуацију у Русији као опасну, јер тамо је власт преузела

¹¹ У спеву *Шћепан Мали* Петра II (1851), на стр. 12, у „Попису лица“ пише да се калуђер звао Теодосије Мркојевић. У „Предговору“ спеву, у белешци на стр. 9 дат је facsimile писан Теодосијевом руком, са именом: ОодОсѿа Мерковичъ.

„жена пуштеница“ (Књ. 1, стр. 43), те да он није могао остати у таквој средини.

Драматизујући ову сцену у приповеци, Љубиша спретно умеће Кањошево обраћање народу у виду тзв. *јавног говора*, којим убеђује масу да је Црна Гора његов спас, да је народ чист и праведан, и да је управо он месија који ће решити све њихове проблеме. Одржао је и кратак *говор победника* – изабраника народа у којем је обећао заштиту свих и правду суда и затражио да сви поштују цркву јерусалимску којој је и он припадао и служио (бар је тако рекао, а што је писац Љубиша подвукао као сумњиво). *Драмски мотиви сумње и преваре* разрађени су кроз Љубишино запажање да Шћепан није знао да пише азбуком, да пречесто помиње Јерусалим и да му је Валтазар Богишић прошле јесени показао нека Шћепанова писма упућена дубровачкој господи, која потврђују сумње да није православац него католик.¹² Довољно да се посади сумња.¹³

У наставку драмске радње развијен је *драмски конфликт* између калуђера Теодосија и лажног цара и његових присталица, протопопа и других. Ипак, отац Сава је, у манастиру Стањевићи, мудро решио да завладичи сестрића, Арсенија Пламенца, да позове Шћепана на завладичење и тако помири цркву и новог цара. Три године је царевао из Махина Шћепан Мали и за то време су се Млеци осетили угроженима. Онекуд се се појавило и писмо из Цариграда, од руског посланика Обрјесова, који је потврдио да је руски цар Петар Трећи умро још 1762. године у цвету младости. *Драмска кулминација* описује сцену у којој је Шћепан прочитао писмо владике Саве, те смушен и растројен повикао народу да одлучи да ли жели њега или „црну капу“. Суд скочи и побије владици силну стоку, а месо

¹² Десетак тих писама Богишић је објавио у Алманаху ЈАЗУ.

¹³ Видети занимљиву студију акад. Р. В. Ивановића – „Књижевни мит о Шћепану Малом у дјелима Стјепана Зановића, Петра Другог Петровића Његоша и Стефана Митрова Љубише“ (Допринос књижевном развоју), у књизи *Казалице Стефана Митрова Љубише*, Подгорица, 2018, стр. 153-181. Ивановић на стр. 173 помиње В. Богишића и његово истраживање Љубишине преписке. Упутно је прочитати и књигу Стјепана Зановића, објављену на француском језику у Паризу 1784. године: *ШЋЕПАН МАЛИ то јест Etienne Petit или Stefano Picolo лажни Петар III руски цар који се појави у Великој Књажевини Црној Гори, смјештеној између Егејског мора, Турске Албаније и Јадранског мора 1767, 1768. и 1769. године*.

У усменом разговору, обављеном почетком априла 2022. године у Београду, Зоран Рашовић, најбољи познавалац дела Валтазара Богишића код нас, рекао нам је да је пронашао још 6 Богишићевих необјављених писама, од којих је једно на италијанском језику, на чему му срдачно захваљујемо.

подели народу. Ово је био знак да је Шћепан коначно победио владу Саву.

У наставку писац прави *драмски антиклимакс*: уводећи *реминисценцију* на претходну власт: Љубиша укратко описује доба када је патријарх Бркић дошао на разједињену земљу, те је владавином на Цетињу увео ред и мир међу Црногорце.

У наставку, писац поново заплиће радњу водећи је ка *конфлику* – војном сукобу. У последњем сижејном „таласу“ приповетке приказана је смрт лажног цара Шћепана Малог. Када је Турска објавила рат Русији 1768. године, на скупштини у Спичу, Војновић је позвао грчки и српски народ у рат против Турака „за крст часни и лијепу слободу, обећавајући златна брда и долине ако надјачају“ (Књ. 1, стр. 52). Теодосије Мрковић је оштро одбио ту идеју, јер је свестан слабости српске и грчке војске и свих околних који су учествовали у претходним ратним походима. Пред крај скупштине, стигао је Шћепан Мали са око триста Дупљана и грађана Цетиња. Руски кнез Долгорук га је оптужио за лажно представљање, а затим га ухапсио и затворио у тамницу. Међутим, поп Андрија Ђурашковић је убедио кнеза да поштеди Шћепана, јер ће без њега народ потпуно заблудети, да ће православна вера нестати у корист ислама. Долгорук је послушао, пустио Шћепана, поклатио му официјерско одело, капу и мач и поставио га за господара црногорског, да одржава ред. Црногорци, подстакнути овим гестом, добили су огромну снагу, те су напали и победили суседне Турке и донели многе главе - трофеје на Цетиње. Тиме је, бар наизгед, расплетена мрежа завере и конфликта између Шћепана, Млетака и Турака.

На крају приповетке писац спроводи *драмски антиклимакс*: описује позитивно Шћепанову владавину, пише да је живео скромно у манастиру, учествовао у дипломатским мисијама, градио пут с Ријеке у Црмницу. Надгледајући радове око изградње тог пута, згазио је скривену мину, повредио се, ослепео на једно око и охрамио на једну ногу. Године 1771. примио је у службу Грка који га је лечио, превијао му ране, купао га, бријао и помагао у кућним активностима. За три године је тај слуга, Станко Паљикарда, стекао велико поверење Шћепана Малог. Једног јутра, у манастирској ћелији, замолио је, по обичају, слугу Станка да га обрије, а овај му је током бријања пресекао вратне жиле, украо из куће све вредно, сео на Шћепановог коња и побегао у Скадар, где га је дочекао и даривао ондашњи паша. У бисагама је понео главу Шћепана Малог. *Идеја*

приповетке је мит о лажном лекару, врачу, цару и владару. С друге стране посматрано, *тема приповетке*, посвећена Шћепану Малом, описом његове смрти добија формалну и садржајну заокруженост, иако читалац остаје изненађен оваквим изненадним крајем. *Драмска фабула* приповетке темељи се на документованој историјској грађи о свему ономе што је Шћепан био и радио, те је из тих капацитета његове трансформирајуће личности настао сиже, односно начин организације елемената – посебних тема и мотива који чине и покрећу драмску радњу.

б) „Продаја патријаре Бркића“

У Љубишином наративном омнибусу приповетка „Продаја патријаре Бркића“ има све карактеристике једне *басне*: описује драмске ликове, заједнички циљ, и на крају, у коначном драмском расплету, лукавством се долази од праведног исхода и својеврсног наравоучанија. *Идеју* приповетке представља несаломљиво поштење и родољубље српског народа, док је *тема* разрађена кроз догађаје у вези са патријаром Бркићем.¹⁴ Писац је већ у претходној приповеци увео драмски лик патријарха Василија Бркића, дајући му значајну улогу у одигравању појединих етапа драмске радње. У овој приповеци он додаје поднаслов – „Приповијест за времена Малог Шћепана“ чиме повезује два драмска лика – патријарха Василија Бркића и Шћепана Малог. У приповеци „Шћепан Мали“ Љубиша чак и препричава једну епизоду из живота патријаре, чиме нас још више уводи у лик, значај, сâмим тим и његов драмски потенцијал, који ће у овој епизоди потпуно доћи до изражаја.

У *уводном делу драмске радње*, сусретом Груја Милошева Грађанина и Луке Стојанова Бубића из Брајића, читалац доста може да сазна о историјским дешавањима, односима између племена са Млещима и Турцима, о потурчивању и покатоличавању. Приповедач испитује и извиђа протекле и тако припрема наредне драмске догађаје, пре свих *конфликте* и *сукобе*¹⁵: Лукина прича се односи на крунисање Шћепана, као и на прилике на Цетињу, Грујова – да му се већ петнаест дана у кући налази руски патријарх, одбегао од

¹⁴ О *идеји* и *теми* уметничког дела интересантно пише Милан Дамјановић у књизи *Речник књижевних термина*, „Нолит“, Београд, 1985.

¹⁵ Упутно је прочитати књигу Хуга Клајна, *Основни проблеми режије* (Београд, 1995), одељак „Сукоби“, стр. 65-71.

Турака, стар и изнемогао. Овом поставком чињеница писац је представио будуће актере, догађаје, и драмске ликове због којих ће се одређени догађаји десити.

Драматург вешто преплиће *драмске мотиве: лукавство, похлепу и грижу савести*, и тиме уноси осећај неизвесности у драмски ток. Поменути драмски мотиви су разрађени кроз план Луке и побратима Грује да Груја одведе патријарха Млецима и прода га за 300 дуката, затим кроз деловање нових драмских ликова: Грујову жену, попадију, попа Њешку, и све сељане који су сазнали о догађају са патријархом. Грујо постаје део мањег, „споредног драмског сукоба“¹⁶, но ипак успева да се спаси, јер се са попом договара да поп саопшти патријарху шта га је снашло и да му патријарх по попу пошаље опрост.

На овом месту писац се у лику Грује бави значајном моралном дилемом: да ли узети новац или остати чист? Да ли издати свог саплеменика и приклонити се противничкој страни. Да ли због новца издати православног свештеника и тако помоћи иноверницима? Љубиша се, дакле, бави процесом хуманизације и дехуманизације, при чему побеђује процес хуманизације - патријархални човек је победио западног човека, православље је победило ислам.

У наставку драмске радње Љубиша приказује низ народних обичаја и обреда који су, судећи по свему, некада постојали и имали смисао у тумачењу појава добра и зла (овде су то показатељи догађаја око Грујове „издаје“ – продаје патријарха), који су у функцији *драмског мотива откривања будућег*: „Већ знају и за колико, и колико му је ортака, и како му је на сан дошао Златоуст и научио га да се покаје, а жена му исту ноћ избила змију крилатицу, а јаје излегло рогата миша, а запојала кокошка као кокот, а овци му изникао реп као коњу“ (Књ. 1, стр. 65). Окупљено село је схватило да Грујо ипак није узео новац и да је све замешатељство Луке, па су смислили план – лажну продају лажног патријарха. Овде је приказан „главни сукоб“¹⁷: Лука и његове присталице су једва преживели батине и сутрадан отишли код намесника Бубића да му све испричају. Тиме је расплетена драмска радња ове приповетке, а приповедач на крају даје и *наравоученије* произашло из целог догађаја: „Лука научи да

¹⁶ Ibid., стр. 65.

¹⁷ Ibid.

не тргује у свеце, а Бубић и Млечић да Срби не продају ни издају госта“ (Књ. 1, стр. 67).

в) „Кањош Мацедоновић“

Приповетка „Кањош Мацедоновић“, а у поднаслову – „Прича паштровска из петнаестог вијека“ је једна од најпознатијих паштровских традиционалних сторија. Она се најчешће и адаптира у позоришни комад и поставља на сцену: то је једина компонована опера. У питању је опера „Паштровски витез“ Миховила Логара, настала 1974. године према либрету Михаила Ражнатовића.¹⁸ У приповеци главну идеју представља слобода. Љубиша је описао тежак положај Паштровића у петнаестом веку, односе са Млечима који су им наметнули тешке социјалне услове, као и борбу паштровског витеза Кањоша за социјално и економско унапређење у ужем смислу и људске слободе Паштровића, у ширем смислу посматрано. Тема приповетке бави се конкретним проблемом, појавом Фурлана који малтретира Дуждеву породицу и дворане, као и догађајима којима је проблем решен, а у којима је главни драмски јунак Кањош Мацедоновић.¹⁹

На почетку драмске радње описано је традиционално окупљање Паштровића на Дробном пијеску, на којем се паштровски трговац Кањош одлучује да отпутује поново у Венецију, изађе на мегдан

¹⁸ До сада смо приредили и штампали само клавирски извод опере *Паштровски витез: музичка игра у три чина* (Спомен-дом „Режевићи - Институт за музикологију и етномузикологију Црне Горе, Режевићи – Подгорица 2000), док је рукопис – партитура опере још увек непубликована. Такође смо о поменутој Логаревој опери писали у књизи *Склад речи и тона* (Вршац, 2016), *Све постаје ријеч у ријечи да живи* (Београд - Петровац на Мору, 2019), многобројним тематским зборницима и другим публикацијама.

Посебну и веома занимљиву тему расправе представља драматизација приповетке „Кањош Мацедоновић“. Најзанимљивије креације у тој области остварила је позната режисерка Вида Огњеновић. У њеној режији истичемо представу „Кањош Мацедоновић“ – продукцији Народног позоришта и у Београду у копродукцији са ЈУ Град театром Будва, 2011. године. Поменута представа је изведена прво 8. јула у Старом граду у Будви, потом истог месеца у Смедереву на „Тврђава театру“ у Малом граду, као и у октобру исте године у Народног позоришту у Београду. Поменимо и редитељски подухват Дејана Цицмиловића, који је по делу Вида Огњеновић поставио „Кањоша Мацедоновића“ 2017. године у гимназији „Лаза Костић“ у Новом Саду, у организацији Удружења Црногораца Новог Сада.

На крају истичемо потребу да се непубликована партитура опере *Паштровски витез* М. Логара, писана по приповеци „Кањош Мацедоновић“, штампа in extenso и да се изведе живо, а препорука је да је режива В. Огњеновић.

¹⁹ Упутно је видети књигу Љубише Ђокића (приређивача), *Основи драматургије*, Београд, 1989.

насилнику Фурлану и тако спаси дуждеву кћи. *Драмски мотив борбе* писац је вешто инкорпорирао у сиже приповетке, и то борбе каква је описана у Хомеровом делу – двобој двојице јунака којим се решавају међународни спорови.

Кањоша су у дуждевом двору јетко дочекала три мудраца и доделила му пратиоца да га доведе до острва на којем је боравио Фурлан. Храбри Кањош је остао сâм са својим мислима. Монологом је писац обрадио *драмски мотив смрти* - прво осликавањем Кањошевих песимистичних мисли да може овде да „лудо погине”. Затим су обрађени *драмски мотиви стрепње и смрти* помоћу првог дијалога Кањоша и Фурлана, приликом којег Кањош, из свог заклона, самоуверено прети победом Фурлану, директно му говорећи да је он, Фурлан „своју чашу испио” (Књ. 1, стр. 74). Фурлан га је лукаво позвао у шатор да ручају, а Кањош га је грубо одбио и насрнуо на њега мачем. *Драмска кулминација* је садржана у слици борбе мачевима. Фурлан је јачи и одбија све. Но, Кањош је мудрији: окренуо је Фурлана ка сунцу и у моменту када је противник био заслепљен, нанео му је мачем смртоносну рану. Кањош је скинуо Фурлану прстен, сео је у његов чамац и довезао се до млетачке обале. А тамо...цео град га чека и слави. *Драмски мотив победе* Љубиша је обрадио у масовној сцени у којој окупљени Млеци свечано чекају победника и славе, а млетачке жене певају. О томе Љубиша даје следећи коментар: „На девет јада док је себи пут прокрчио и на конак приспио, а оне жене за њим у пратњу појањем и весељем” (стр. 74). Иако су музика и плес невербалне уметности (или делимично невербалне), оне „своју величину често носе у томе што их је незахвално речима препричати – оне се крећу у сфери вишезначног и ирационалног”.²⁰ Њихова суштина је у радости коју та музичка или плесна представа пружа у директном контакту са гледаоцима – било присутнима у драмском току било са реципијентима драмског дела.

У овој приповеци је више него игде Љубиша користио *музичке мотиве* како би описао атмосферу драмског тока. Прво помињање музике је у моменту Кањошевог повратка са мегдана. Музика је у функцији драмских кулиса. Затим писац пише о општој еуфорији међу грађанством, када се проширио глас о Кањошевој победи:

²⁰ Данко Стојић, *Тајна драмских уметности - Есеји о позоришту и филму* („Прометеј“, Нови Сад, 2019). Есеј „Прастара дилема: форма – садржина“ обухвата странице 18-22, док је цитат преузет са стр. 20-21.

„Зазвоне звона и свијем црквама; позатварају дућане прије мрака; ударе свирале и бубњи, расвијетле град да се види ко усред подна, а народ врви одсвукуд на чопоре к великој цркви да Богу захвали и завјете прилаже, што се град ослободио тако страшне бијезде” (Књ. 1, стр. 74). *Музика звона, свирале и бубњеви*, сви они су гласоноше Кањошеве победе и ослобођења града од Фурлановог терора. Овај драмски моменат садржи латентно тзв. *звуковну песму*, која инструменталном музиком и слављеничком буком описује празничну еуфорију и славље.²¹

Кањош одбија дуждеве дукате, одбија да венча дуждеву кћер јединицу (јер се у Паштровићима жене женама из племена Паштровићи и тако им чувају част и род), само захтева да Млеци испоштују давно потписан споразум о трговини и да њихова обала буде ослобођена царина и пореза, што дужд прихвата.

Овде би био природни завршетак у неком класичном филму са срећним крајем. Но, Љубиша ипак ставља, условно речено, три тачке напоменом, да су се Млеци врло брзо оглушили на договор о поштовању у трговини и вратили све на старо, па још и цитира народну пословицу: „Како су чинили, тако су и обрштили” – овде је евидентна појава *драмског мотива назирања будућности*, којим се назире пропаст Млетачке републике 1797. године.

По мишљењу историчара, Средњи век се завршава крајем XVI, а Нови век почиње од 1600. године као век великих географских, научних и уметничких открића, сматра познати италијански белеатрист и семиолог Умберто Еко. Народна проза „Кањош Мацедоновић“, као што је већ речено је не само најчешће него и најуспелије анализирана Љубишина проза (узмимо као пример прилоге Нова Вуковића), тако да није чудо што је она проглашена литерарно најуспелијом његовом прозом. Досадашњим проучавањем, по нашем мишљењу, овде је запостављен још један битан елемент сукоба: 1. сукоб Истока (Кањош – Паштровићи) и Запада (дужд – Млеци), потом - 2. сукоб грађанског (Фурлан) и руралног (Кањош), при чему је евидентно да у овој наративној прози тријумфују јунаци Новог века над јунацима европског Средњег века.

²¹ Термин „Звуковна песма“ пронашли смо код аутора М. Е. /Mihael Erhof/ у *Leksikonu savremene kulture (Teme i teorije, običaji i institucije od 1945. do danas)*, стр. 770-771 (двостубачно). Приредио Ралф Шнел, Београд, 2008. Упутно је видети наш рад „Звуковна песма (Звоно Лазе Костића у музичком руху)“, *Летопис Матице српске*; Год. 48, књ. 115, св. 1, Нови Сад, 2022, стр. 592-601.

г) „*Поп Андравић, нови Обилић*“

У поднаслову ове приповетке С. М. Љубиша је записао: „Приповијест паштровска друге половине осамнаестог вијека“. Уз то, на почетку записује, као својеврсни *мото*, текст народне пословице: „Боље му се с јунаком побити, неголи с рђом целивати“. Већ из овог цитата може се нешто наслутити, што значи да је писац помоћу *драмског мотива наслућивања будућег* указао на могући садржај приповетке. Подељена је на четири дела и на почетку сваког је записана народна пословица.²²

Приповетка почиње реминисценцијом на ранији *драмски конфликт* између Паштровића и Спичана, и то кроз опис немилог догађаја 1784. године у којем је заклано дете из Паштровића. Приповедач уводи реципијента у општу атмосферу и расположење између суседних племена и полако заплиће драмску радњу. На Петровдан су се окупили укупно двадесет и четири миротвораца из оба племена, на неутралној територији, у Црмници, да образују братско *коло* мудраца и да се помире. Говорници су поп Андравић и Мирчета Никлан, а писац разрађује два различита вида *јавног говора*: говор мржње (поп у свом говору јетко оптужује суседе) и – говор самилости (Спичанин позива све људе на хуманост према убогим). Андравић је навео све преступе суседа Спичана: да спичански чобани гоне говеда у њихове ливаде, пуштају овце у планине, козе у лозе, да спичанске жене косе у њиховим њивама. Испричао је и о људским жртвама међу којима је последњи настадао невини дечак. Тиме је завршио своје обраћање судијама. Дошао је ред на Мирчету да говорио у име Спичана. Позвао се на историјску поделу земљишта приликом потписивања споразума између Стефана Црнојевића и Франа Боланија, чиме би турска власт профитирала са више земље.

Момент када судија саопштава своју пресуду представља у овој приповеци *место са издигнутим значењем*, до којег се долази драмском градицијом. Он је пресудио у следећим ставкама – 1. да се пребију три мртве спичанске главе за три паштровске; 2. да се за

²² У фрагментарној прози *Причања Вука Дојчевића* Љубиша је објавио 37 фрагментарних проза. Наратолошки образац да се пословица стави у наслову и иста таква на крају, он је нашао баш у овој приповеци, тако да се може пратити генрирање књижевног текста. То је структурално занимљив поступак, те ћемо му посветити посебну пажњу, анализирајући Љубишину фрагментарну прозу.

смрт невиног паштровског дечака убица сâм са пушком жртвује; 3. да се плати одштета Спичанину који је повредио око у сукобу. 4. Граница да буде тамо где одреде Паштровићи, а да се Спичани не буне. Призор изазива код реципијента наснажнија осећања неизвесности, стрепње и страха: 1. Човек из скупине, убица детета, на коленима долази до Јанка и предаје му свој живот и живот беба у колевкама, да би намирио крвну освету. 2. Мајке беба вичу и моле да оштећени прими ту жртву. 3. Јанко прашта убици крвни грех и не убија децу. 4. Поштећени убица је пружио Јанку 120 дуката, цену крви и повреде ока; Јанко их је примио, пребројао да сви виде да је добио прави износ, а затим дукате вратио, као дар „Богу и светоме Јовану“. 5. После ручка је одабрано 12 Паштровића да кумују деци која су била намењена да се жртвују, а 24 Паштровића да се побратиме са Спичанима. Тако је завршена „вражда“ између Паштровића и Спичана и заувек су успостављени побратимство, кумство и међусобни мир.

У описаној сцени је поп Андровић саопштио толики број информација из паштровског обичајног права, да се ова фрагментарна проза може наратолошки и у извесној мери дефинисати као етнолошка проза.

Наредни део приповетке пружа утисак нове „епизоде“ приповетке – „Покајање“ и ту долази до *драмског заплета* у којем учествује један од главних драмских карактера, Мирчета. Љубиша цитира народну пословицу којом такође унапред даје својеврсну поуку: „Како ко никне, тако и обикне“. Јаз између Махмут-паше и Паштровића приказан је кроз борбени дијалог паше и Мирчета и убиство једног Мирчетовог пратиоца (*драмски мотив смрти*), а народни обичаји – кроз обреде на сахрани убијеног саплеменика: окупила се силна родбина и по обичају су чупали праменове косе и гребали се по лицу. Чуле су се и „тужбалице и покајнице, по двије и двије чепукаре по пољани, те наричу и плачу, а неке пођу да полазе по коју стару гробницу, да се јаве свом мрцу“ (Књ. 1, стр. 117). Упркос сумњама которског званичника, поп Андровић је остао при чврстим ставовима да је зла крв између суседа нестала и да сада сви живе много боље него пре. Следи кратка историјско-породична прича, као *реминисценција* догађаја које нисмо нигде прочитали или претходно чули, а коју прича поп Андровић о владању и издаји у породици Црнојевић. На ову причу се которски провидник ухватио, бацио сумњу на част Мирчете Спичанина, а наставио да подилази и

велича паштровску част - овде се развија *драмски мотив сумње* односно, води се *антагонистичка игра* између которске власти и свих осталих, желећи да се заваде Паштровићи и Спичани. Када је поп отишао кући, Бојовић и провидур су разговарали како би попу требало стати на пут – или га убити или га компромитовати. Овде се приповедач - драматург бавио *драмским мотивом назирања будућег* (јер, на крају свега, поп Андравић заиста бива убијен).

У трећем делу - „Крв“, Љубиша на почетку цитира народну пословицу: „На кога су мнози, на тога су рози“.²³ Он развија морални аспект, у том моменту, главног драмског лика - Вука, и описује његов карактер и темперамент. Драматург Хуго Клајн пише да „Тежње и склоности углавном одређују правац и садржај поступака, способности – начин, брзину, вештину њиховог извођења“.²⁴ Такође истиче да „човека без темперамента у научном смислу у ствари нема, као што нема ни човека без карактера“.²⁵ Ову констатацију Клајна можемо превести у књижевно-драмско рухо, те закључити да одређене психофизичке одлике и разлике у начину и степену узбудљивости и реаговања човека, доприносе динаминизацији драмске радње и општем доживљају реципијента. Управо се у овој етапи драмске радње то примећује: драмски лик Вукац Х. је убио сина Шћепца Х, због несташице воде, а народни суд га је отерао са породицом Арбанасима. Упркос изгнанству, упркос даровима које су му нудили у изгнанству, он је показао висок степен моралности, одбивши да окаља образ и изда попа Андравића и саплеменике.

Следи *драмска кулминација* у којој је писац такође открио принципе обичајног права који се тичу крвне освете: Вук се вратио у Паштровиће, легао је на праг саплеменика чијег је сина убио и ту заспао испуњен од пута. Ујутро га је затекла мајка жртве, позвала мужа и наредила да га сместа убије и тако освети сина. Међутим, он му понуди ракију и хлеба, но крвник одбије. На овом месту сусрећемо се са тзв. *поетиком даривања* која се односи на *опрост као дар*. Приповедач је драматуршки динамизовао приказ, поделивши га на „емотивне етапе“: 1. Шћепец је придигнуо Вука – симболично

²³ Лариса Раздобудко-Човић је написала две посвећене Љубишином делу. То су: *Стилски ефекти Стефана Митрова Љубише* (Нови Сад, 2005) и *Љубишина 'бисерница'* (Будва, 2003). Она је сакупила четири стотине пословица из Љубишине наративне прозе, а онда их је компаратистички проучавала и поредила са 400 пословица из руске књижевности.

²⁴ Хуго Клајн, *Основни проблеми режије*, *op. cit.*, стр. 80.

²⁵ *Ibid.*, стр. 81.

га је дигао из зла; заједно су зајახали коње и похитали на Дробни пијесак. 2. На скупштини је Шћепац објавио да је *опростио* Вуку и примио га за кума, чиме је заувек уздигао изнад других њега и његову породицу. Драмски мотиви *племенитости и части се* преплећу у овој сцени. 3. С једне стране, сви славе Шћепчеву одлуку да се помири са Вуком. С друге стране, пре повратка у Скадар, Вука је, пошто је испричао каква опасност прети попу Андравићу из Скадра, поп даривао и на тај начин га је наградио за поштење, високи степен моралности и патриотизма.

У књизи *Ogled o daru: облик и смисао у архаичним друштвима* (Нови Сад, 2018), посебно у 6. одељку – „Sociologija i antropologija (II)“ Марсел Мос се бави феноменом дара и даривања као огледалом различитих моралних и друштвених норми.²⁶ Он истражује социолошке и антрополошке корене, у којима проналази мноштво научних дисциплина које могу да се изучавају сâме за себе или да се прожимају. Било да се даривање огледа у добротинству, праштању или је у питању даривање природе, њиме се узвраћа и увећава доброта. О томе акад. Радомир В. Ивановић, сасвим основано тврди, да сви дарови, па и дарови Природе, „имају митско, религиозно и магијско лице, односно да су сви ти дарови 'обдарени живом' и да доприносе 'стапању осећања и личности', односно да 'размењивање дарова рађа обиље'“²⁷ Ивановић разматра феномен дуга и дара као опроста, почев од правних система античког доба преко средњег века у којем су морални кодови постали део неписаног правног законика, па све до данас. Анализирајући Његошеву мудроносну прозу, он наводи многобројне синониме и хомониме појма дар, у народним пословицама према којима Његош показује склоност. То су: ударје, благодарје, подарок, милодарје, погубни дар, мито, залог, завјет и други. Ивановић закључује да је даривање метафизичко богатство које се враћа и кружи (добро се добрим враћа – јаже на-

²⁶ Видети прилог Радомира В. Ивановића „Дарови и дугови (Есејистика Блажа Конеског као облик моделовања стварности и уметности), рук. стр. 26.

²⁷ Радомир В. Ивановић, оглед „Даривање као активни принцип Његошевог етоса“ у: *Од Његоша до Лалића* (Нови Сад, 1992). У овом прилогу Ивановић детаљно проучава Мосове ставове и закључке, те још дубље проникава у научне сфере *поетике даривања*, са посебном пажњом усмереном на Његошево стваралаштво у којем поетика даривања представља начин мишљења са посебно издигнутим поетичко-естетичким значењем. Цитат је преузет из поменутог огледа, са стране 16.

родна пословица), те није чудно што је и Његош користио симболику круга у сопственој поезици даривања.²⁸ Љубиша је у својој наративној прози драматуршки веома снажно истакао народне обичаје и морално-правне норме Паштровића, те потврдио да је *поетика опроста као дара* дубоко укореењена у паштровски морални код.

У последњем, 4. делу – „Паша преко Паштровића“ записана је пословица: „Ни у мору мјере, ни у пушки вјере“. Десило се како су Паштровићи и претпоставили да ће бити – Турци су напали нејаку Црну Гору, Црногорци су заборавили спорове и ујединили се у одбрани „крста и слободе“. На Видовдан је турска војска прешла преко Брајића до Паштровића и успут је све попљачкала, попалила и учинила погром над православним становништвом. Поп Андоровић је кренуо на преговоре са Махмут-пашом, како би избегао даље крвопролиће. *Драмска кулминација* описује погибију попа Андоровића и његових присталица.

Иако је поп Андоровић у овој приповеци главни, насловни драмски лик, он није *квантитативно* најзаступљенији у спровођењу драмске радње. Мирчета се чешће појављује и учествује у више њених етапа. Поп Андоровић је драмски карактер који носи снажну симболику и има посебно *квалитативно* својство, те није неопходно његово непосредно присуство да би се указало на то.

3. Конструкциона схема Љубишине приповести „Горде, или како Црногорка љуби“

Приповест, приповедање (франц. *recit, histoire, narration*; рус. *рассказ*; енг. *tale, narrative, story*; нем. *Erzählung* – *нарација*) је епска врста у прози чија је карактеристика да позиција субјекта приповедања доминира над предметом приче. Наглашена је субјективна представа догађаја и сагледавање њихових последица.²⁹ Сходно томе, *драмска радња* ове приповести бави се историјским догађајима у којима Црна Гора покушава да се ослободи турског зулума, као и злом судбином једне солидне, добростојеће породице из Сеоца у Црмничкој нахији, а при обали Скадарског језера, која се задесила у тим догађајима. У *уводном делу драмске радње* писац упознаје

²⁸ Ibidem, стр. 18 и 232.

²⁹ О овоме много интересантног може да се прочита у књизи *Rečnik književnih rodova i vrsta*; оп. cit., у одељку „Приповедање“. Стр. 815–818.

реципијента са породицом старог Спасоја Лекића, удовца који старост проводи са сином, снајом и ћерком јединицом. Драмска радња се *заплиће* када се чиновник Шенпфлуг, приликом баравка у њиховом дому, заљубљује у Лекићеву ћер Горду. Његови покушаји да наговори породицу да му дају Горду за жену су у почетку неуспешни.³⁰

Овде се Љубиша показује као врстан драматург, будући да драмски мотив *љубав* супротставља традиционалним моралним кодексима у којима се брачно нису мешали православци и католици. Такође се провлачи и *драмски мотив патриотизма и издаје*, пошто је реч о томе да се Црногорка уда за Латина. Тек када је разговору са Гординим оцем монах истакао да би брак Горде и поручника био брак Истока и Запада, „брак четворокрајна стијена кршћанској слободи у невјерним странама свијета“ (стр. 179), што би појачало снаге у борби против Турака, отац Спасоја је попустио и дозволио да се млади вере, „па сви скупа проведу весело дан, пјевањем, колом и гулама, а красно црмничко вино и прибранија риба језера китили пирни сто“. Из последњег цитата видимо да је писац *музичким мотивима* дочарао веридбу: певање и коло су елементи са претежно лирском нотом, док су гусле намњене епским темама и мотивима, те претпостављамо да су се на прослави уз њих певале јуначке, родољубиве песме, поготово што је славље претходило путовању и политичким преговорима са Махмут-пашом.³¹

Драмска кулминација је садржана у догађају одиграном по повратку преговарача са Скадра - кад је пао мрак, једна турска чета их је напала, поубијала и опљачкала. Спасоје је једва преживео тако што је скочио у језеро и отпливао. У *драмској перипетији* учествује женски део Спасојеве породице: снаја – удовица и ћерка која је изгубила вереника. Како није пронађено верениково тело, Горда, са

³⁰ Писац обрађује тему нарушавања обичајног права – удадбу за Латина, чиме је угрожен физички опстанак, рођење детета у свом племену. Валтазар Богишић у књизи *Општи имовински законик за Црну Гору* (Цетиње, 1888) бави се управо овом темом. Он је цео Законик направио на основу обичајног права црногорских и арбанашких племена. Такође је упутно видети књигу Зорана П. Рашовића: *Црногорска служба Валтазара Богишића. (Не)завршени законски пројекти* (Црногорска академија наука и умјетности, књ. 133, бр. 37, Подгорица, 2017), као и зборник радова – *Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору* (ЦАНУ, бр. 13, Подгорица, 2018).

³¹ На овом месту је важно истаћи да је италијански композитор Дионизије де Сарно – Сан Ђорђо (1856–1937) компоновао оперу „Горде“ („Како Црногорка љуби“), но нотни запис опере до данас нисмо успели да пронађемо.

другарицом Зорком пође ту ноћ тајно барком да тражи тело по језеру. Зорка у чамцу пева песму о погинулом Јову (стр. 183), а којом *наслућује будућност* – смрт младог поручника. Овим драматуршким поступком Љубиша је веома убедљиво осмислио и пружио читаоцу „унутарњи“, латентни смисао текста – трагично осећање живота.³² Пророчка снага њене песме је велика, она асоцијацира на злу коб и тако се динамизује драмска радња. Једна трагична ситуација производи другу трагичну ситуацију. Трагедија има своје степене, а поетика трагедије тражи да буде све трагичније и трагичније.³³

Управо у етапи драмске перипетије је приказан трагичан крај љубави: пронашавши мртвог вереника, Горда несрећно умире, заглављена од конопца којим је вукла његово тело. У *драмском расплету и смиривању драмске радње* туга, љубав и друге душевне категорије подређене су донекле родољубивим. Стари отац даје кратак емоционални исказ у којем се садржи читава *драмска фабула* дела – он тужно прихвата божију вољу са надом, да је тешка судбина овог пара довољна жртва за вечиту слободу отаџбине и целог хришћанства на истоку. Сахранио их је заједно и помирљиво рекао да ће тако да буду заједно на „оном свијету“, када већ нису могли на овом.

4. Закључак

Анализирајући Љубишину наративну прозу, дошли смо до закључка да је писац, с једне стране посматрано, тежио оживљавању поносне историје свог поднебља и традиционалних и моралних кодекса, док је с друге стране био веома наклоњен уметничкој обради усменог народног стваралаштва као предлошка свог опуса. Већ кроз класификацију прича у *Приповијестима црногорским и*

³² Читав XX век се бави трагедијом на основу снова, предсказања, слутњи и сличних метафизичких стања. О овоме се може пронаћи у монографији акад. Радомира В. Ивановића – *Снови и судбине у наративној прози Михаила Шолохова* (ЦАНУ, Подгорица, 2012); потом видети књигу Ф. Ничеа – *Рођење трагедије из духа музике* Лајпциг, 1872), као и књигу Јулије Кристеве – *Црно сунце: депресија и меланхолија* (Нови Сад, 1994). Упутно је прочитати и књигу Мигуела де Унамуноа – *О трагичном осећању живота* (1912).

³³ О поетици трагедије пише Богдан Косановић у: *Трагично у делу Шолохова* (докторска дисертација). У поменутој књизи налази се прилог акад. Радомира В. Ивановића „Зло као етичка апорија у *Тихом Дону*“, где обрађује три извора зла: митски, природни и друштвени, као и три врсте зла: планетарно, друштвено и индивидуално.

приморским учача се њихова различита дужина и разнолика концепција, што увелико указује на чињеницу да је Љубиша познавао књижевне врсте и жанрове (што и није тако чудно, с обзиром на то да је био изузетно образован и начитан, те познавао западноевропску књижевност), као и поступке драматизације књижевног дела.

Сумирући само најважније драматрушке поступке у Љубишиним *Приповијестима*, можемо закључити да пишчеве наративне целине представљају успешан спој приповедне прозе и драме. Писац је вешто користио принципе и законитости драматургије у креирању краћих књижевних форми, чиме их је сижејно обогатио, а формално динамизовао.

Тежећи ка синтетичкој концепцији, Љубиша је поставио снажни композициони прстен у свакој наративној врсти, а који пре свега, подразумева класичне етапе драмске радње: експозицију, развојни део – заплет, конфликт, кулминацију, перипетију и расплет. Уз то писац-драматург је сиже сваке *приповијести* обогатио низом података и детаља из историјског периода којим се прича бави. Уношење портрета Шћепана Малог, патријарха Бркића, Кањоша Мацедоновића, попа Андровића пружа широк спектар информација о историјским приликама у којима се дешава драмски заплет. Низом детаља из живота народа Црне Горе и Паштровића писац је истакао фолклор и обичаје уткане у њихов свакодневни традиционално-морални кодекс. У том погледу посматрано, Љубишине јунаке првенствено красе позитивне људске особине – част, јунаштво, поштење, свест и савест о моралу, као и високи степен пожртвовања. При томе, Љубиша непрекидно супротставља категорије добра и зла у ширем смислу посматрано, а у појединачним етапама драмске радње – сукобљени су принципи зла и добра, насиља и доброте, мржње и самилости, злочина и опроста, што донекле подсећа на библијску мудрост „Ко тебе каменом, ти њега хлебом“...

Стога није чудно што је Стефан М. Љубиша написао након *Приповијести црногорских и приморских* нову, фрагментарну прозу – *Причања Вука Дојчевића*, у којој је народној пословици дао улогу водеће мудрости и њеним инкорпорирањем на почетку сваке целине, композиционо и драмски заокружио циклус. Тиме се Љубиша показао као писац изван свог времена, односно стваралац који пише мимо правила по којима су се писци тог времена развијали. Он је аутор који се бави традицијом, али је ту традицију трансформисао у до тада не тако често заступљене књижевне врсте и жанрове у

Паштровићима и Црног Гори, користећи технику „сказа“ или „живог говора“ која је тако обилато и плодотворно коришћена и отелотворена у делу Николаја С. Љескова.

Литература:

- Богишић Валтазар, *Општи имовински законик за Црну Гору*, Цетиње, 1888.
- Vuković Novo, *Pripovijetke Stefana Mitrova Ljubiše*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1985.
- Dona Masimo, *Filozofija muzike*, „Георетика“, Beograd, 2008.
- Ђокић Љубиша (прир.), *Основи драматургије*, Београд, 1989.
- Ивановић Радомир В., *Од Његоша до Лалића*, Нови Сад, 1992.
- Ивановић Радомир В., *Снови и судбине у наративној прози Михаила Шолохова*, ЦАНУ, Подгорица, 2012.
- Ивановић Радомир В., *Казалице Стефана Митрова Љубише*, Црногорска академија наука и умјетности, Посебна издања (Монографије и студије), књига 144, Одјељење хуманистичких наука, књига 19, Подгорица 2018.
- Ивановић Радомир В., *Самописи и казалице Стефана Митрова Љубише*, Нови Сад, 2000.
- Ивановић Радомир В., студија „Свако причање има своје законе“ (Компаративно проучавање *Причања Вука Дојчевића* и *Примјера чојства и јунаштва*), у: Гласник Одјељења умјетности ЦАНУ, Подгорица, 2021, бр. 32, год. 221.
- Ивановић Радомир В., „Дарови и дугови (Есејистика Блажа Конеског као облик моделовања стварности и уметности), рук. стр. 26.
- Исаиловић Миленко, *Креативна драматургија (Увод у филозофију позоришне уметности)*, том II, „Прометеј“, Нови Сад, 2000.
- Клајн Хуго, *Основни проблеми режије*, Београд, 1995.
- Косановић Богдан, *Трагично у делу Шолохова* (докторска дисертација), Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад, 1988.
- Кристева Јулија, *Црно сунце: депресија и меланхолија*, Нови Сад, 1994.
- Кулунџић Јосип, *Примери из технике драме (предавања Јосипа Кулунџића)*, Skripta internacional i Akademija umetnosti, Beograd, 1996.
- Логар Миховил, *Паштровски витез: музичка игра у три чина*, клавирски извод опере; Спомен-дом „Режевићи - Институт за музикологију и етномузикологију Црне Горе, Режевићи – Подгорица 2000.
- Марјановић Злата, *Приморју на велико знамење*, Београд – Петровац на Мору, 2016.
- Ниче Фридрих, *Рођење трагедије из духа музике*, Лајпциг, 1872.

ДРАМСКИ И МУЗИЧКИ МОТИВИ У НАРАТИВНОЈ ПРОЗИ...

- Радовић Ђуза, уводна студија „Казивања Стјепана Митрова Љубише“ у: *Приповијести црногорске и приморске (Књига 1), Сабрана дјела (Критичко издање)*, ЦАНУ – НИО „Универзитетска ријеч“ – Историјски архив Будва, Титоград, 1988, стр. 13.
- Раздобудко – Човић Лариса, *Стилски ефекти Стефана Митрова Љубише*, Нови Сад, 2005.
- Лариса Раздобудко – Човић, *Љубишина 'бисерница'* - Будва, 2003.
- Рашовић Зоран П., *Црногорска служба Валтазара Божишића. (Не)завршени законски пројекти*, Црногорска академија наука и умјетности, књ. 133, бр. 37, Подгорица, 2017.
- Стојић Данко, *Тајна драмских уметности - Есеји о позоришту и филму*, „Прометеј“, Нови Сад, 2019.
- Унамуно Мигуел де, *О трагичном осећању живота* (1. издање из 1912, или новије издање: „Алгоритам“, Београд, 2017).
- Зборник радова – *Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору*, ЦАНУ, бр. 13, Подгорица, 2018.
- Leksikon savremene kulture (Теме и теорије, обичаји и институције од 1945. до данас)*, двостубачно. Приредио Ралф Шнел, Београд, 2008.
- Речник књижевних термина*, „Нолит“, Београд, 1985.
- Реџник књижевних родова и врста*; редакција Gžegoš Gazda, Sloviwa Тинецка Маковска, „Službeni glasnik“ 2015.
- Ст. М. Љубиша, Сабрана дјела (Критичко издање)*, 1-5, ЦАНУ, НИО „Универзитетска ријеч“, Историјски архив Будва, Титоград, 1988.
- Сабрана дјела Стефана Митрова Љубише (Критичко издање)*, у седам књига, ЈУ Народна библиотека Будве – Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ Београд, Будва – Београд 2022.

Ana M. ZECEVIC

*DRAMATIC AND MUSICAL MOTIVES IN THE PROSE STORY OF STEFAN
MITROV LJUBIŠA*

(Pripovijesti crnogorske i primorske)

Summary

With his poetic and theatrical research, the author continues to search for conceptual solutions that S. M. Ljubiša used in narrative prose, primarily in *Pripovijesti crnogorske i primorske*. Ljubiša established a strong compositional ring in each type of storytelling, which includes, first of all, the classic stages of a dramatic action: exposition, development part - plot, conflict, climax, ups and downs and denouement. In addition, the writer-playwright enriched the action of each story with a series of data and details about the historical period in question. With the help of a series of details from the lives of the inhabitants of Montenegro and Paštrović, the writer singled out folklore and customs woven into their everyday traditional moral code. In this regard, the heroes of Ljubiša are decorated primarily with positive human qualities - honor, heroism, honesty, consciousness and awareness of morality, as well as a high degree of self-sacrifice and other virtues. At the same time, Ljubiša constantly contrasts the categories of good and evil in a broader sense, and in certain scenes of the drama, the principles of evil and good, violence and kindness, hatred and compassion, crime and forgiveness clash.

Keywords: Stefan Mitrov Ljubiša, драмски мотиви, музички мотиви, the drama, приповетка, приповест, наративна проза, компаративна естетика.

Др Бранка ДРАГОСАВАЦ
Правни факултет – Библиотека
Универзитет у Београду

БИБЛИОГРАФИЈА СТЕФАНА МИТРОВА ЉУБИШЕ: НОВИ ДОМЕТИ

Први библиографски подаци о Стефану Митрову Љубиши објављени су 1878. године. До данас је штампан већи број селективних и неколико исцрпних библиографија његових радова и оних који се баве рецепцијом његових текстова. Будући да је последња целокупна изашла 1988, а да се 2022. навршило две стотине година од његовог рођења, овај рад има за циљ, да уз претходно навођење свих досадашњих, образложи неопходност израде нове, потпуне библиографије С. М. Љубише изађене по савременим међународним стандардима за опис појединачних врста грађе.

Кључне речи: Стефан Митров Љубиша (1822–1878), библиографска истраживања, персоналне библиографије.

„Библиографска истраживања и израда библиографија некада су представљали кључ свих наука (*omnium scientiarum clavis*), док се данас, у времену постојања савремених електронских средстава, често поставља питање оправданости њиховог објављивања, нарочито када је познато да све веће библиотеке у свету имају уређене електронске каталоге доступне онлајн“.¹ Ипак, чињеница је да је став академске, научне заједнице да су библиографије и данас неопходни извори информација, било да су у електронском или кла-

¹ Кључ кривичних наука / Бранка Драгосавац. - Доступно и на: http://citaliste.rs/casopis/br32/dragosavac_branka.pdf. - Приказ књиге: Игор Вуковић и Вања Ероп, Селективна библиографија наставника и сарадника Катедре за кривично право Правног факултета Универзитета у Београду (од оснивања до данас), Београд, 2014. // Читалиште (Штампано изд.). - Год. 17, бр. 32 (мај 2018), стр. 105–106.

сичном облику. Разлози за њихову оправданост су сваковрсни: ниједан озбиљан научни рад није потпун без библиографије, оне су помоћна литература приликом прикупљања података о радовима појединачних аутора или на утврђену тему, употребљавају је како почетници, тако и искусни истраживачи и др.

Стефан Митров Љубиша (1822–1878) био је црногорски политичар и посланик, преводилац и књижевник. Књижевним радом почео је да се бави 1845. године етнографском студијом *Општество паиштровско у Окружју которском*. Један је од најуспешнијих преводилаца са италијанског језика (Ариосто, Хорације, Данте) и први је приредио и коментарима образложио прво латинично издање *Горског вијенца* (1868). Као поштовалац рада Вука Стефановића Карацића и под његовим утицајем прикупљао је легенде и приче родног краја које је на хумористичан начин приповедао и објављивао од 1875. Прва његова дела *Приповијести црногорске и приморске* (1875) и *Причања Вука Дојчевића* (1877) наишла су на веома добар одзив читалаца. Његово најуспелије дело уз *Причања Вука Дојчевића* свакако је *Кањош Мацедоновић*, иако су сва била предмет истраживања различитих научних дисциплина, и она изазивају несмањена интересовања стручне и научне јавности до данашњих дана.

Кратки библиографски подаци о Стефану Митрову Љубиши први пут објављени су у листу *Јавор*, 1878. године, поводом обавештавања о смрти писца². Након кратке биографске белешке, у којој је се сазнаје да је до 21 године био неписмен и да се сам научио читати и писати и то са великим успехом те је 1843. постао општински тајник у Будви, наводе се његови први преводи Ариоста и Хорација 1862. године објављени у *Народном листу* и Дантеа из *Забавника дубровачког*. Од оригиналних дела Љубишиних наведени су „приповест Лажни цар Шћепан Мали (...) Кањош Мацедоновић, Поп Андоровић, Продаја патриара Бркића; Крађа и прекрађа звона (...) Проклети кам ... Скочидјевојка ... Горде, или како Црногорка љуби“.³

² Стефан Митров Љубиша : [читуља] // Јавор : лист за забаву и поуку. – 47 (19. новембар 1878), стр. 1490–1491. – Доступно на: http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/Periodika/SD_CE2D0CBD3BD7FB6A7BB908799516AB0B/1878/b047?fullscreen#page/7/mode/1up

³ Исто.

Прве опсежне библиографске податке о Љубиши сабрао је и објавио, 1953. године, Живорад П. Јовановић у два наврата и то уз *Приповијести* „Био-библиографске податке“⁴, а „Додатак библиографији“ у *Историји нове српске књижевности*⁵ Јована Скерлића. Потпуне библиографске податке Јовановић објављује током 1955. у часопису *Стварање*.⁶ Допуну ове библиографије направио је Радослав Ротковић након двадесет година и она је прештампана у истом часопису 1974.⁷

Изузимајући спорадичне објављене библиографске податке уз дела Стефана Митрова Љубише, али не умањујући њихов значај, исцрпну библиографију у оквиру издавачког подухвата *Критичког издања* израдио је 1988. године Мирослав Лукетић.⁸ Она садржи 1006 библиографских јединица и подељена је на два поглавља: Дјела Стефана Митрова Љубише и Литература о Љубиши. У оквиру првог грађа је подељена на три потпоглавља: 1. Љубишина књижевна дјела, 2. Љубишина дјела политичке и публицистичке садржине, 3. Писма и поруке, а у оквиру другог на: 4. Монографије, посебна издања; 5. прилози о књижевном дјелу објављени у периодици; 6. Прилози о Љубишином језику; 7. Прилози о Љубиши као политичком и јавном раднику; 8. Радови биографског карактера. Некролози; 9. Драматизације и сценска извођења Љубишиних дјела; 10. Поезија и проза посвећена Љубиши; 11. Прославе Љубишиних јубилеја. Споменици и 12. Библиографски радови о Љубиши. Оно што

⁴ Био-библиографски подаци / Живорад П. Јовановић // Приповијести / Стјепан Митров Љубиша ; [избор и предговор Ђузе Радовића]. - Београд : Ново поколење, 1953. – Стр. 301–312.

⁵ Додатак библиографији / Живорад П. Јовановић // Историја нове српске књижевности / Јован Скерлић. - Потпуно и илустровано 3. изд. - Београд : Рад, 1953. – Стр. 502.

⁶ Био-библиографска грађа о Стефану Митрову Љубиши / Живорад П. Јовановић // Стварање. – Год. 10, св. 1 (1955), стр. 54–62.

Додатак Био-библиографији о Стефану Митрову Љубиши / Живорад П. Јовановић // Стварање. – Год. 10, св. 2 (1955), стр. 120.

⁷ Био-библиографска грађа о Стефану Митрову Љубиши / Живорад П. Јовановић // Стварање. – Год. 19, св. 12 (1974), стр. 1615–1623.

Прештампан текст из 1955. године са тумачењима и исправкама Радослава Ротковића. - Садржи: I Хронологију; II Библиографију; III Литературу и допуне.

Допуне библиографске грађе о Стефану Митрову Љубиши / Радослав Ротковић // Стварање. – Год. 19, св. 12 (1974), стр. 1624–1628.

Садржи податке за период од 1955. до 1974. године, као и допуне претходни период који је обрађен код Ж. П. Јовановића.

⁸ Био-библиографија ; Прилози / приредио Мирослав Лукетић. - Титоград : Црногорска академија наука и умјетности ; [Никшић] : Универзитетска ријеч ; Будва : Историјски архив, 1988. 204 стр.

БИБЛИОГРАФИЈА СТЕФАНА МИТРОВА ЉУБИШЕ: НОВИ ДОМЕТИ

је на први поглед уочљиво са оваквим распоредом грађе јесте да је други део *Литература о Љубиши* готово три пута обимнија од првог дела, што је податак који довољно говори о интересовању за његово стваралаштво. Експанзија радова о његовим делима у разноврсним научним дисциплинама приметна је тек у годинама након Другог светског рата, а нарочито шездесетих година 20. века од када се његова дела налазе у обавезној школској лектури виших разреда основне школе.

Ове године навршавају се две стотине година од рођења ове знамените личности и овај јубилеј обележен је штампањем *Сабраних дјела Стефана Митрова Љубише* у пет књига, издавача „Народне библиотеке Будва“, „Ободско слово“ и „Штампара Макарија“ из Будве, Подгорице и Београда. Оно што овом подухвату недостаје свакако је исцрпна библиографија Стефана Митрова Љубише, јер је према досадашњим истраживањима од последње библиографије, уз неколико поновљених издања Љубишиних наслова, штампано више од 30 самосталних издања о његовом делу – монографије, магистарске тезе, докторске дисертације, одржано неколико научних и стручних скупова и објављено на десетине радова о његовом стваралаштву. Према последњим истраживањима за ове три и по деценије, од последње целокупне библиографије, од 1988. до данас, објављено је приближно пет стотина радова, што практично значи да је то допринос који је за половину јединица обимнији од претходне. То доводи до закључка да интересовање за његов рад не јењава, напротив ови подаци говоре да је оно подједнако као и након првих објављених текстова. Овај број могао би да буде и већи ако се узме у обзир део радова које је Стефан Митров Љубиша објавио на италијанском језику и под различитим псеудонимима, о чему је писао Радослав Ротковић, чиме би библиографија била употпуњена са још 50 или 70 јединица.

Ове, 2022. године, на *Скupu библиографа у спомен на др Георгија Михаиловића* колега М. Миловић је у оквиру излагања о персоналним библиографијама у Црној Гори, реферисао да је до данас објављено 14 библиографија С. М. Љубише, које су израдили Живорад П. Јовановић, Радослав Ротковић, Мирјана Брковић, Мирослав Лукетић, Бранка Драгосавац, које су највећим делом биле селективне рађене у зависности од потреба приређивача и намене дела.

Највећи број објављених библиографија Стефана Митрова Љубише рађен је парцијално, изузимајући последњу објављену 1988. године и без поштовања библиографских правила, те би ову, најновију требало израдити поштујући у потпуности ИСБД стандарде за опис појединачних врста грађе. Ово је важно због инкорпорирања у међународне базе, међународне пописе и слично.

Нову библиографију требало би поделити на два дела:

1. Део – Радови Стефана Митрова Љубише

А) Монографске публикације

Б) Радови у серијским и зборничким издањима

2. Део – Радови о Стефану Митрову Љубиши. И употпуњена пратећим информативним апаратом.

Будући да је библиографија организам који расте и у складу са најавама обележавања овог значајног јубилеја може се очекивати да ће допринос ове најновије библиографије бити и већи од онога што смо на почетку претпоставили.

Литература:

Драгосавац, Бранка: Кључ кривичних наука. – Приказ књиге: Игор Вуковић и Вања Ерор, Селективна библиографија наставника и сарадника Катедре за кривично право Правног факултета Универзитета у Београду (од оснивања до данас), Београд, 2014. // Читалиште (Штампано изд.). - Год. 17, бр. 32 (мај 2018), стр. 105-106. - Доступно и на:

http://citaliste.rs/casopis/br32/dragosavac_branka.pdf

Јовановић, Живорад П.: Био-библиографска грађа о Стефану Митрову Љубиши // Стварање. – Год. 10, св. 1 (1955), стр. 54-62.

Јовановић, Живорад П.: Био-библиографска грађа о Стефану Митрову Љубиши // Стварање. – Год. 19, св. 12 (1974), стр. 1615-1623.

Јовановић, Живорад П.: Био-библиографски подаци // Приповијести / Стјепан Митров Љубиша ; [избор и предговор Ђузе Радовића]. - Београд : Ново поколење, 1953. стр. 301-312.

Јовановић, Живорад П.: Додатак библиографији // Историја нове српске књижевности / Јован Скерлић. - Потпуно и илустровано 3. изд. - Београд : Рад, 1953. – Стр. 502.

Јовановић, Живорад П.: Додатак Био-библиографији о Стефану Митрову Љубиши // Стварање. – Год. 10, св. 2 (1955), стр. 120.

Лукетић, Мирослав, прир.: Био-библиографија ; Прилози. - Титоград : Црногорска академија наука и умјетности ; [Никшић] : Универзитетска ријеч ; Будва : Историјски архив, 1988. - 204 стр.

БИБЛИОГРАФИЈА СТЕФАНА МИТРОВА ЉУБИШЕ: НОВИ ДОМЕТИ

Стефан Митров Љубиша : [читуља] // Јавор : лист за забаву и поуку. – 47 (19. новембар 1878), стр. 1490-1491. – Доступно на: http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/Periodika/SD_CE2D0CBD3BD7FB6A7BB908799516AB0B/1878/b047?fullscreen#page/7/mode/1up

Branka DRAGOSAVAC

THE BIBLIOGRAPHY OF STEFAN MITROV LJUBIŠA NEW ACHIEVEMENTS

Summary

The first bibliographic information about Stefan Mitrov Ljubiša was published in 1878. To date, a large number of selective and several exhaustive bibliographies of his works and those dealing with the reception of his texts have been printed. Since the last complete one was published in 1988, and 2022 marks the two hundredth anniversary of his birth, this work aims to explain the necessity of creating a new, complete bibliography of S. M. Ljubiše issued according to modern international standards for the description of individual types of construction.

Key words: Stefan Mitrov Ljubiša (1822–1878), bibliographical research, personal bibliographies

**RADOVI SA OKRUGLOG STOLA O
JEVREMU BRKOVIĆU**

Akademik Šerbo RASTODER
Filozofski fakultet Nikšić
Univerzitet Crne Gore

INTELEKTUALCI I RATOVI U OKRUŽENJU
DEVEDESETIH GODINA XX VIJEKA, IZMEĐU
GUSALA I ROCK AND ROLLA
„JUNAŠTVO JE NE IĆI U RAT“,
POSVETA AKADEMIKU JEVREMU BRKOVIĆU

Autor se u ovom radu bavi crnogorskim društveno-političkim i istorijskim prilikama u periodu devedestih godina XX vijeka u okolnostima raspada SFR Jugoslavije u građanskom ratu. Posebnu pažnju autor rada posvećuje racijama angažovanih intelektualaca i njihovim polemikama, a prije svega ulozi i angažmanu književnika Jevrema Brkovića u antiratnoj politici i borbi za samostalnost Crne Gore. Autor prikazuje političke okolnosti i razvoj društva pod uticajem djelovanja različitih uticaja iz zemlje i inostranstva. Ukupna polemika vođena među intelektualcima bila je samo druga strana polemike političara. S tim što je politika na polemike intelektualaca gledala kao na razgovor "nedoraslih". Ona mišljenja koja su bila disonantna u odnosu na politiku, bila su podvrgnuta ciničnom izrugivanju, koje je trebalo da ukaže gdje je moć. Tada je pamet smatrana izlišnom. Ipak, djelovanjem intelektualaca stvarala se „Druga Crna Gora“ čemu je veliki doprinos svojim angažmanom dao Jevrem Brković.

Ključne riječi: ratovi devedesetih, intelektualci, Jevrem Brković, antiratni pokret, crnogorsko društvo.

Šta je to intelektualac? Pitanje koje se često postavlja u suštini definiše više nivoa problematike skopčane sa razumijevanjem ovoga pojma. Pitanje nije stvar etimologije jer ćete u objašnjenjima relevantnih rječnika i enciklopedija vrlo lako doći do odgovora da termin "*intelektualac* potiče od latinske reči *intellectus* i *glagola intellegere* u značenju

razumeti. Kod nas se ovaj pojam koristi kako bi označio osobu sa visoko razvijenim intelektom, analitičkim mišljenjem. Čovek koji o svemu razmišlja na visoko umnom nivou. To je pre svega obrazovan čovek koji rasuđivanje potkrepljuje činjenicama, naučno ili iskustveno dokazanim.¹ Prema tome, nije to problem ni socijalne stratifikacije društva, jer intelektualce ne opredjeljuje zanimanje nego ponašanje i uticaj.² To onda znači da bi se uočio intelektualni angažman koji nekog definiše kao "intelektualca" on mora biti javan, vidljiv i mora rezultirati nekom (re)akcijom. To se definiše kao "angažovan intelektualac"? Šta je to angažovan intelektualac? Onaj koji ima svoje mišljenje? Onda je svaki intelektualac angažovan, ako je slobodan. A biti slobodan znači stalnu potrebu i sposobnost preispitivanja – sebe i drugih. Pošto se ustalilo mišljenje da je angažovan intelektualac samo onaj koji je protiv vlasti, čini se velika nepravda prema velikom broju onih koji su "angažovani" ali se to ne vidi dovoljno, jer su uz vlast. Takvi kreiraju stvarnost i sistem.³

Međutim, ako prihvatimo stanovište Đura Šušnjića, koji intelektualce dijeli na one "koji žive od ideja" i one "koji žive za ideju", onda nije teško shvatiti intelektualni angažman. Da li se onda može biti intelektualac a da si u društvu "nevidljiv"? Da li je linija razdvajanja angažovanog i neangažovanog intelektualca samo u tome što su ovi prvi "vidljivi"?

¹ Vidi: Rječnik stranih riječi i izraza; U najširem smislu intelektualac predstavlja osobu koja se od ostalih ističe obrazovanjem, inteligencijom i intelektualnim sposobnostima, dok u užem smislu intelektualac predstavlja osobu koja vrši određeni intelektualni rad, čime uživa ugled i autoritet.

² Zanimljivo mišljenje o tome, iznio je prof. dr Ilija Vujošević na savjetovanju "Univerzitet u tranziciji" održanom u Podgorici 22–23. septembra 1997. Odgovarajući na pitanje: Da li je profesor univerziteta samim sobom i intelektualac? Vujošević tvrdi: "Ovo pitanje je danas, u vremenu velikih nesreća i zločina, postalo utoliko značajno što se i politike sa krajnje tragičnim učincima obavezno "pokrivaju" stavovima intelektualaca, odnosno onih ljudi koji se smatraju elitom i savješću svakog društva. Poznato je da su sociološki odgovori na pitanje – ko je uopšte intelektualac – uglavnom neuspješni jer je individualitet intelektualaca nemoguće podvesti pod određene socijalne grupe. Ovdje ne zadovoljava ni definicija da su intelektualci svi oni koji su završili visoke škole, ili da su to ljudi koji se bave intelektualnim zanimanjima i sl.

Između brojnih definicija pojma o intelektualcu, meni je najprihvatljivija ona koja intelektualce smatra "umnim, kreativnim i obrazovanim (a ja bih dodao - i nepotkupljivim) ljudima koji izlaze iz svog domena radi opšteg dobra". Za mene je ova definicija aktivna i vrlo selektivna, možda prestroga, ali rado bih saslušao i vaš izbor definicije ovog pojma. Sartre se, recimo, poslužio primjerom poznatog historijskog čina kruga intelektualaca kome je pripadao i Ajnštajn. "Ne mogu se nazvati intelektualcima, pisao je Sartre, naučnici koji rade na cijepanju atoma da bi usavršili oružje za atomski rat. To su, naprosto, naučnici. Ali, kada se ti isti naučnici, zastrašeni destruktivnom snagom oružja čije proizvođenje oni omogućavaju, ujedine i potpišu manifest kojim upozoravaju čovječanstvo na opasnost od upotrebe atomske bombe, oni tada postaju intelektualci".

³ Rastoder Šerbo, Naša sadašnjost je uglavnom iznevjerena prošlost, ART Vijesti, 23 februar 2019, 4–5.

Odnosno, da li je uopšte moguće biti intelektualac a ne *biografija* ? Veoma često je u polemikama prisutan eho ličnih sujeta, ambicija i potrebe omalovažavanja neistomišljenika. Takva *"kultura polemike"* ("Gospodine akademiče, avetinjo jedna"⁴) veoma često potiskuje njen sadržaj, no i pored toga, možemo analizirati ključna pitanja oko kojih se polemisalo početkom devedesetih.

Zanimljivo je, da se u konkretnoj publikaciji počelo sa "muzikom"⁵ možda i zbog toga što je autor učesnik, no vrlo brzo nakon pohoda na Dubrovnik otvorilo se pitanje *"ratnog plijena"* generala sa ratišta⁶. Vrlo brzo je otvoreno pitanje uloge novinara u tzv *"patriotskom i "ratnohušakom" novinarstvu*⁷, i politike kulturnih institucija od kojih su neke bile *"nedostupne stvaraocima koji se nacionalno deklarirali kao Crnogorci"*, dok su vrata *"negatorima Crne Gore i svega crnogorskog i brojnim stvaraocima iz Beograda to bila unosna tezga i prilika da besplatno ljetuju u Budvi"*⁸. Pitanje uloge crkve, autokefalnosti i uopšte političkog angažmana sveštenih lica je bilo jedno od najzastupljenijih u polemikama⁹ kao i "omiljene" teme iz istorije¹⁰. Polemike među istomišljenicima i pripadnicima istog ili sličnog političkog aktivizma su takođe bile prisutne,¹¹

⁴ Veseljko Koprivica, *Polemike, Gospodine akademiče, avetinjo jedna*, Podgorica 2006.

⁵ Ibid, 5–20, *Moćni dekan i nemoćni profesori muzike*, Jelena-Manja Radulović-Marko Rogošić-Aleksa Asanović-Vukašin Vlahović-Veseljko Koprivica; *Planinska muzika*, 57-65, Igor Perazić-Nebojša Petrović.

⁶ Ibid, 20–24, *"Pežo"sa dubrovačkog ratišta*, Šeki Radončić-Radomir Damjanović-Predrag Pejović.

⁷ Ibid, 24–33, *Novinari o novinarima*, Budo Simonović-Rajko Cerović; *Političari, novinari i hipoteke prošlosti*, 128–138, „Liberalni savez-Dragoljub Vuković-Danilo Burzan- Ljubiša Mitrović; *Lokatori, rovovi i kape*, 144–162, Branko Vojičić, Budimir Simonović, Spomenka Pušonjić; *Urednik, novinar i najbolji direktor*, 375–386, Porodica Bešović-Branimir Bojanić-Danilo Burzan.

⁸ Ibid, *Hvalospjevi bibliotekarke iz Bihaća*, 33–40, Branislava Lješević-Veseljko Koprivica-Vojislav Vulanović.

⁹ Ibid, *Falsifikati Amfilohijeve crkve*, 40–57, Mladen Mićović-Petar Kankaraš-Blagota Mitrić-Nenad Popović; *Srpski pop ičevski Crnogorci*, 162–177, Dragan Stanišić-Rajko Cerović-Čevljani; *Laž Amfilohijevog đakona*, 254–265, Jovan Plamenac-Veseljko Koprivica –Novak Adžić-Veljko Vujačić.

¹⁰ Ibid, *Krsto Zrnov u resavskoj radionici*, 65–70, Sreten Zeković- Milivoje Popović; *Akademici, četnici i avetinje*, 210-237, Živko M. Andrijašević-Zoran Lakić-Marko Vešović; *Duel istoričara*, 288–315, Novak Adžić-Živko Andrijašević; *Ko je ubio Krsta Zrnova Popovića*, Mališa Marović-Novak Adžić.

¹¹ Ibid, *Svađa liberala*, 70-80, Slavko Perović- Jadranko Orlandić-Aleksandar Saša Aleksić; *Tajno upustvo vlasti i liberalni malter*, 177–196; *Polemički trougao univerzitetskih profesora*, 394–408, Miodrag Perović-Svetozar Jovičević-Branko Radulović.

dok se pitanja prava manjina otvaraju relativno kasno¹² u odnosu na prethodna. Pitanja tajnih službi¹³ i polemike među književnicima¹⁴ su stalno otvarana uz manje ili više značajna pitanja društva. Redukcija uloge intelektualaca u odnosu na pitanje "rata ili mira" motivisano je i potrebom izbjegavanja sociološke apsolutizacije u kojoj "manjina" tek *post festum* (dakle u istoriji) dobija na važnosti zavisno od pravca razvoja društva. Na primjer: značaj i interes za ideju suverenosti u Crnoj Gori je porastao održavanjem i rezultatom referenduma maja 2006. Zalaganje za "mir" dobija na smislu tek nakon svođenja bilansa rata. Hodanje po sadašnjosti glavom okrenutom unatrag, ima smisla samo ako u sadašnjosti, s kojom možete biti (ne)zadovoljni, prepoznajete rukopis bliže ili dalje prošlosti. Otuda se ne radi o različitom shvatanju onoga "što je bilo" nego o odnosu prema onome "što jeste". Zato su svi "junaci" istorije naši "savremenici" onoliko koliko je naša sadašnjost rezultat prošlosti. Vrijeme tranzicije po pravilu u traganju za optimalnom sadašnjošću pretura po prošlosti u iluziji da je njeno ponavljanje moguće. Još od vremena Heraklita se zna "da se u istu rijeku ne može dva puta ući" te se analogno tome teško može izaći iz korita rijeke kojoj se zna izvor i ušće. Biti na poziciji sa koje se posmatraju skretničari na obalama te rijeke je daleko manje zahtjevno, od napora skretničara da usmjere tok rijeke u pravcu koji žele.

U takvom ambijentu u Crnoj Gori sve negdje do sredine 1990. dominira ideologija "narodne volje" i populizma kombinovanog sa socijalnom demagogijom koja je "radni narod" iz vremena socijalizma transformisala u "nacionalne volontere" ideologija uokvirenih u "Memorandum" SANU i politike nastale pod okriljem raspadajućeg SKJ. Ionako skromni intelektualni kapaciteti Crne Gore situirani u državnim institucijama (Univerzitet, Akademija, instituti) uglavnom su zaplovili dominantnom ideološkom matricom, pa čak u pojedinim situacijama, poput

¹² Ibid, *Akademici, ogovarači, zarezi*, 80–128, Džemal Perović-Nik Gašaj-Harun Hadžić-Ferhat Dinoša-Avdul Kurpejović-Šefket Krcić-Rifat Vesković-Zuvdija Hodžić-Šerbo Rastoder-Draško Đuranović-Suljo Mustafić; *Intelektualci, vlast i Bošnjaci*, 237–247, Šerbo Rastoder-Rajko Cerović.

¹³ Ibid, *Tajne službe i čaure, 196-206*, Vladimir Keković-Jevrem Brković-Dragan Rosandić.

¹⁴ Ibid, *Ravno polje crnogorske književnosti, 206–210*, Milić Popović-Bogić Rakočević-Aleksandar Bečanović; *Napad i odbrana Brkovića*, Boris Jovanović Kastel-Aleksandar Bečanović-Andrej Nikolaidis; *Dopisivanje biografija*, 265–288, Marko Vešović-Novak Kilibarda; *Uspostavljanje dijagnoze*, 315–325, Marko Vešović-Todor Baković; *Anatomija jednog frizera*, Marko Vešović-Jevrem Brković; *Međupartijska književna svađa zbog nagrade*, Predrag Popović-Dragan Koprivica-Balša Brković.

"prevrata 1988/89" bili udarna pesnica i postali kadrovska baza te politike.¹⁵

Crnogorsko društvo nenaviknuto na raznoglasje i pluralizam, svako drugačije mišljenje od zvaničnog je tumačilo kao "jeres", a u uslovima međunacionalnih trvenja, obavezno dobijalo atribut "izdaje" što po pravilu nije doživljavano kao izraz političkog mišljenja, već mnogo češće je tumačeno kao mjera ostrakizma i prezrenja koje "daje pravo" svakom da se "obračuna" sa takvima. "Verbalni obračuni" su folklorni dio tih sukoba u kojem su sve strane bile zadovoljne, ako bi se završilo na tome. Jedinu korist od tih "obračuna" društvo je imalo u tome što se stalno širilo novo "područje" kako bi oni bili mogući ili bar približno ravnopravni,

¹⁵ U integralnom izlaganju na skupu "Univerzitet u tranziciji" održanom 22–23. septembra 1997. u Podgorici, prof. Vujošević je razmatrajući ulogu univerziteta u ovim događajima naglasio: "Za prethodnu tvrdnju o uključnosti Univerziteta u događaje krajem 80-tih ponudiću samo nekoliko argumenta:

Prvo, Momir Bulatović je, u ime političke (partijske) volje Univerziteta, podnio onaj presudni ultimatum ondašnjem crnogorskom rukovodstvu i njegovom profesoru Miljanu Radoviću: "Potrebno je još samo da vi napustite političku scenu". On i Ljubiša Stanković (ondašnji asistenti) su u euforiji populističkog oduševljenja, kao mladi bogovi sa Univerziteta ponijeli svu slavu rušenja "starog režima". Istini za volju, i veliki broj naših kolega – profesora bio je zahvalan bogu što nam ih je podario kao spas, a neki od tih profesora su, uprkos svojih odmaklih godina, postali, kako im je to na jednoj tribini Studentskog foruma u lice rekao prof. Dušan Petranović – "najbolji asistenti svojih propalih asistenata". Znamo i kako je asistent Bulatović otjerao svog profesora Miljana Radovića, ne samo s političke scene, nego i sa Univerziteta na kome je ovaj bio ranije i rektor, pa i iz Crne Gore. Ja ne branim Miljana Radovića kao političara, nego kao profesora i čovjeka! No, to dosta govori o nama i o fakultetu na kome je takav politički progon profesora bio kolektivno podržan. Vjerovaću da bi tako nešto danas bilo nemoguće. Nadu za to daje i potonji protest stotinak profesora oko slučaja na Pravnom fakultetu. S druge strane, u kasnijoj podjeli fotelja Univerzitetu (odnosno ljudima sa njega) pripao je zasluženi dio. Tačnije sve čelne funkcije: funkcije predsjednika države i predsjednika partije drže ponovo ljudi sa Univerziteta, kao i sve ostale glavne funkcije: predsjednika Vlade, Skupštine, Ustavnog suda. I, da ne zaboravim, i mjesto šefa policije koje je, koliko ja znam, prvi put kod nas dodijeljeno čovjeku sa Univerziteta, vremešnom asistentu Ekonomskog fakulteta koji je kasnije neviđeno avanzovao do portfelja saveznog ministra vojnog. Da se ne pitamo što je kasnije radio i gdje se sada "zlopati" ondašnji rektor. I da ne idemo dalje, zaključak je jasan: Univerzitet je bio veoma prisutan (akciono i kadrovski) u tim, nesumnjivo, istorijskim procesima. Trebaće objasniti samo jedan fenomen: odakle tolika sklonost ljudi sa univerziteta da se profesionalizuju u politici i državnoj administraciji? Kao što dobro znamo, nakon januara 89. društvena scena Crne Gore i Jugoslavije bila je veoma burna, turbulentna, čak tragična. To je za institucije ovog tipa i za prave intelektualce vrijeme iskušenja i ponovnog dokazivanja, ili kako je to govorio Andrić: "Dolaze vremena kada valja svaku belegu potvrditi, sve ispite polagati iznova i sve mere i račune proveriti, kada se mnoga mudrost pokazuje laka i nemoćna, a mnoga osećanja slaba i varljiva". Kako je na ovo istorijsko iskušenje reagovao naš oficijelni Univerzitet? Promijenio je ime, donio odluku o depolitizaciji i pomirio se sa tim da krajem 1991. srazmjerno najveći broj studenata i nastavnika ovog univerziteta u odnosu na druge univerzitete iz zemlje bude ratno mobilisan. "

tako što su nastajali novi mediji (štampani i elektronski) i "nove" alternativne institucije i NGO, koji su omogućavali raznoglasje.

Istovremeno uvećanjem broja emisionih centara nije se uvećavalo raznoglasje ideja već se povećavala frekventnost i intezitet političkih sukoba. Jer, nije bilo rasprava o retoričkim ili fundamentalnim pitanjima društva koliko je to bila (re)akcija u odnosu na konkretnu političku poruku. Zato u takvim "verbalnim obračunima" postoje samo "strane" i one su zasijenile "učesnike". Publika više nema ulogu "slušalaca" nego "navijača", čiji broj određuje "snagu argumenta". Zato je "borba za navijače" (čitaj sljedbenike) "argumente obesmišljavala" pozivom na broj "sljedbenika". No, u svakom slučaju u takvom ambijentu se rađaju obrisi "**Druge Crne Gore.**"¹⁶ Već tada je ugledni komunistički kadrovik i pokretač brojnih alternativnih ideja, osoba poznata iz komunizma po tome to je dao ostavku na položaj onda kada nije morao, Marko Špadijer, u zenitu jugoslovenske krize tvrdio: "*Da bi Crna Gora opstala, crnogorski interes mora imati prioritet ispred svih drugih interesa, a to znači i ispred srpskog, hrvatskog, albanskog i ispred svih ostalih. Za druge republike je to notorna stvar, ali kod nas to treba uvijek i nanovo dokazivati*"..... *Niko ne može zamjeriti da se Crna Gora nije naratovala, da se nije nagladovala, da nije ginula za svoje i tuđe ideale*¹⁷, tvrdio je Špadijer otvarajući ključna pitanja perspektive u uslovima kada se već počelo razmišljati o dvočlanoj federaciji kao supstitutu nestajuće Jugoslavije. S druge strane snažno intelektualno protežiranje srpstva motivisalo je značajan broj intelektualaca da se oglasi povodom aktuelnih dešavanja krajem 1990. godine. Jovan N. Striković u traganju za odgovorom: "*gdje smo i što smo danas?*" tvrdi da su "*Srbi odavno u Evropi*" i da se ni za šta ne može "*optužiti narod koji hoće da zaštiti sebe od terora i uništavanja. Na našu svijest pada teška krivica. Dozvolili smo sve bestijalnosti ustaških genocidnih akcija. Naš narod umio je da umire za slobodu, ali ne da živi u miru*"¹⁸

Konstituisanje mišljenja o "*ugroženom srpskom narodu kojem prijeti genocid od povampirenog ustaškog režima*" iza kojeg stoji "*katolički kler*" i odbijanje posredovanja Evrope, koja je "*pristrasna*" jer ne vidi da

¹⁶ Izraz nastao kao pandan izrazu "Druga Srbija" koji je obuhvatao sve one koji nijesu podržavali tada zvaničnu politiku Srbije, odnosno Slobodana Miloševića.

¹⁷ Vidi: Gubitak duše ili ostrvo nade, Monitor 15. mart 1991; Nebojša Nikčević, Antiratni pokret u Crnoj Gori 91–92, Matica crnogorska, Podgorica 2012, 8–9.

¹⁸ Vidi: Pobjeda 10. 09. 1990. *Srbi su odavno u Evropi.*

su Srbi "tragičan narod koji dobija u ratu a gubi u miru" je u suštini bila intelektualna matrica za pripremu nadolazećeg sukoba u Hrvatskoj i odgovor na njene inicijative ka osamostaljenju.¹⁹ U tom kontekstu simbol "antisrpsstva kao prokletstva" je sve više vezivan za kapelu na Lovćenu koja će postajati bitna tačka polemika crnogorske intelektualne javnosti²⁰. U raspravu je "uključen" i Vladimir Dedijer, koji je tih dana preminuo, objavljivanjem njegovog mišljenja o Mauzoleju na Lovćenu.²¹ "Rasprava vođena u javnom prostoru prenijela se i u najvišu naučnu instituciju u Crnoj Gori: Crnogorsku akademiju nauka i umjetnosti (CANU) gdje su akademici 1. 12. 1991 na svojoj redovnoj godišnjoj skupštini započeli "polemiku" o "aktuelnoj političkoj situaciji", koja je nekima ličila na "polemički rat". Na kritičke intonirane opaske prema JNA i njejoj ulozi i ponašanju, akademika Boška Gluščevića²² i Pavla Mijovića, reagovao je akademik Milosav Babović tvrdnjom: "Da su na čelu Crne

¹⁹ Ibid., Rastoder, Adžić, Moderna istorija, II 689–773.

²⁰ Pobjeda, 8. 12. 1990. *Antisrpsstvo kao prokletstvo* (Komnen Bećirović).

²¹ Vidi: Monitor, 6. XII 1990, Uz vijest o smrti, Dedijer o Mauzoleju, Monitor je objavio Dedijerov tekst od 15. avgusta 1970. kada je bila aktuelna polemika oko njegove izgradnje: "Primetio sam u svetskoj štampi, posebno francuskoj, italijanskoj, britanskoj, da se vodi organizovana kampanja protiv podizanja Njegoševog mauzoleja na Lovćenu, po projektu i izradi vajara Ivana Meštrovića. Tu se tvrdi da vlasti ruše pesnikovu zadužbinu na Lovćenu i vrše kulturni genocid. Pobuđen ovakvim napisima, u želji da utvrdim istorijsku istinu, ispitao sam istoriju podizanja Njegoševih kapele na Lovćenu sredinom prošlog veka, njenog delimičnog rušenja 1916. godine, kao njenog konačnog rušenja 1925. godine i podizanja nove kapele iste godine po nalogu i u ime kralja Aleksandra Karađorđevića. Takođe sam lično, na dan 15 avgusta 1970. godine, boravio na Cetinju i izlazio na vrh Lovćena, kako bih se uverio u istinitost "Pošto tvrdi da čitava kampanja počiva na dezinformacijama, Dedijer zaključuje: "Hijerarhija Srpske pravoslavne crkve ne vodi akciju za očuvanje Njegoševih zaostavština, nego sve sile napreže da spase građevinu kralja Aleksandra Karađorđevića, jer ona predstavlja višestruki simbol: Prvo, Aleksandrova zadužbina je oličenje uništenja državnosti Crne Gore posle 1919. godine. Umesto da se nova zajednica bratskih naroda stvara na osnovama, jednakosti poštovanja volje naroda, Crna Gora je 1918. silom uterana u novu državu i obespravljena. Drugo, Aleksandrova kapelica je oličenje prevage dinastije Karađorđevića nad dinastijom Petrovića. I treće, ta kapelica je ujedno symbol uništenja nezavisnosti Crnogorsko-primorske mitropolije, koju je ona očuvala kroz vekove, da bi posle 1918. godine zajedno sa drugima nezavisnim srpskim crkvama bila podvrgnuta srbijanskoj pravoslavnoj crkvi. Tužno je gledati kako pojedini intelektualci iz Jugoslavije zadojeni nahijskim svađama i balkanskim atavizmima, netačno obavestavaju prva imena svetske kulture o sudbini Njegoševih kapele..."

²² Pobjeda, 1. 12. 1990. *Polemički rat*; Boško Gluščević, "JNA nas je razočarala kao posljednji stub jugoslovenstva". Na to je Babović rekao: "Nedopustivo je da Boško Gluščević kaže za oficire JNA u prvim borbenim redovima da nemaju blage veze. Gluščević je trideset godina sjedio u Brozovim kabinetima i naučio glatke fraze koje ništa ne znače. On priča o genetičkom inženjerstvu, a ljude kolju i ubijaju sjekirama. Kakav je to moral? Da su na čelu Crne Gore bili Pavle Mijović i Boško Gluščević njena istorija bi bila istorija sandžačkog sultanata i Austro-ugarske carevine "

Gore bili Pavle Mijović i Boško Gluščević njena istorija bi bila istorija sandžačkog sultanata i Austro-ugarske carevine". Akademik Babović je kasnije u "Pobjedi" razrađivao svoja shvatanja u čijem središtu je misao: "neću da se žrtva zagrla sa dželatom" te "Jugoslavija nije ideal već nužnost. Sada bolnije nego 1918. jer nemamo iluzija o bratstvu i jedinstvu. Krleža u svoj dnevnik nije zapisao ni redak kako su ustaše klale Srbe u Glinskoj crkvi i Jasenovcu. Čosić je bio progonjeni pisac što se prvi usudio da optuži antisrpsku politiku na Kosovu."²³ Akademik Radonja Vešović je, pak na sjednici u CANU tvrdio da: "Ne treba zaboraviti da je ćutanje na neki način proizvelo fašizam. Ćutanje je zato danas velika opasnost". Akademik Vlado Strugar je čitav problem sagledavao u kontekstu: "Sukoba svjetskih sila socijalizma i kapitalizma, odnosno komunizma i zapadno-evropske demokratije i inače bez naše pomoći, doveo bi nas ovdje, gdje smo" dok je akademik Milisav Babović ponavljao da "Hrvati i Slovenci nikada nijesu iskreno prihvatili jugoslovenstvo" i da slično tome danas postupaju "Ante Marković i Stjepan Mesić kada se zalazu za nastavak Haške konferencije, ali bez Srbije", dok je Mito Savićević ubijeden da "sve zlo potiče od separatizma Slovenije i Hrvatske" i da je "odnos prema JNA lakmus papir prema svim problemima Jugoslavije" i u tom kontekstu spomenuo intervju u "Monitoru" i "NIN-u" Pavla Mijovića i Boška Gluščevića. Treba reći da postoje genocid u Hrvatskoj i spoljni pritisci na Jugoslaviju – tvrdio je Savićević, kojem je Boško Gluščević pojašnjavao da se ne radi o napadu na JNA ali da je: "zatrepašćen slabim komandovanjem i lošom procjenom situacije u Sloveniji i drugdje". Akademika Dragutina Vukotića zanimala je ekonomska cijena rata ("Do sada je ovaj nesrećni rat koštao sedamnaest milijardi dolara"). Akademik Petar Vlahović je govorio o "dispertziji našeg naroda", (meni je svejedno da li ćemo ih zvati Srbi ili Crnogorci)" te o tome na šta sve "nijesmo reagovali" i o tome kako mu pišu saradnici drugih nacionalnosti koji odbijaju dalju saradnju jer nije reagovao u "odbranu Hrvatske od srpskih četnika, fašističke Jugoslavije i Jugoslovenske narodne armije". Na cjelokupnu polemiku u CANU, osvrnuo se u autorском tekstu akademik Momir Đurović: "Završila se ovih dana jedna od ceremonija u crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti. Tom prilikom više smo slušali o velikanu Vuku Karadžiću i besmislenoj političkoj situaciji nego o onome što je bio jedan od vitalnih ciljeva CANU u posljednjih godinu dana ... Lični neuspjesi desetina kandidata pretvorili su se

²³ Vidi: Pobjeda, 4. 05. 1991. *Neću da se žrtva zagrla sa dželatom.*

u društvenu harizmu. U eri kad civilizacije obilježavaju prirodne i tehničke nauke u Crnoj Gori je sa najuglednijeg intelektualnog nivoa, čak i institucionalno ustanovljeno da ova sredina nije za život u ovom vremenu", pisao je akademik Đurović, očigledno povrijeđen činjenicom da veliki dio predloženih kandidata sa prirodnih i tehničkih nauka nije prošao za izbor u akademike. Zato je tekst završio porukom: "Bilo kako bilo jedino je nesporno da u ovim politički maglovitim danima i ratnom vremenu mnogi zaposleni na Prirodno-matematičkom i Tehničkim fakultetima Univerziteta u Crnoj Gori svakodnevno, intezivno i nesmetano i dalje komuniciraju sa svjetskom naučnom zajednicom. U tom procesu je mnoge ona davno prepoznala, za razliku od ove naše domaće."²⁴ No, ipak pravu "buru" izazvao je akademik Pavle Mijović iznoseći dva zahtjeva pred Skupštinu CANU: Prvi, u kojem zahtijeva da Crna Gora izađe iz bratoubilačkog rata i drugi, da akademija uvede moratorijum na svoje aktivnosti.²⁵ Akademici su jednoglasno odbili ove prijedloge. No, iako izgledalo da je usamljen u svojim zalaganjima protiv rata, naročito posredstvom PEN centra, akademik Mijović ipak nije bio bez isto-mišljenika u CANU. Naime, u vrijeme najžešćih napada na Dubrovnik, CANU se obratio akademik Vojislav Stanić, pismom, koje nije bilo objelodanjeno: "Neizdrživi pritisak na savjest natjerao me da napišem ovo pismo zbog događaja oko Dubrovnika, koji je juče bombardovan. Taj slavni grad, koji se više, od ma kog drugog, može podičiti kontinuitetom kulture i civilizovanog života – u surovom vjekovnom okruženju, najezda najmoćnijih siledžija svijeta – danas doživljava najgore dane u cijeloj svojoj istoriji. Taj grad, koji je ponos cijelog slovenstva danas se uništava iz razloga koji ne mogu nikako opravdati. To uzbuđuje, kako nam je poznato, cio kulturni svijet, a izazvalo je i plemenitu reakciju i velikog broja uglednih članova SANU. Kako je to slučaj koji se najviše odnosi na odgovornost i savjest Crne Gore, mislim da bi ćutanje Crnogorske akademije bilo nešto nedopustivo i ja bih bio do krajnosti razočaran na našu akademiju, ako bi se o ovo oglušila."²⁶ Pismo je bilo upućeno Predsjedništvu i članovima Akademije i na njega niko nije reagovao. Moguće i zbog toga što je u to vrijeme "omiljeni" intelektualac, akademik SANU, Matija Bećković sa stranica "Pobjede" poručivao i opisivao to vrijeme

²⁴ Pobjeda, 1. 12. 1990. *Jedan krug ikraj* (Momir Đurović).

²⁵ Vidi: Pobjeda srijeda, 4. decembar 1991. *Na pogrešnu adresu*, Stavove akademika Mijovića je novinar Goran Sekulović žestoko napao poručivši mu da ih je uputio na pogrešnu adresu i da je trebao da ih uputi HAZU i Republici Hrvatskoj.

²⁶ Vidi: Nikčević, n. d. 247.

kao: "zajednički izlazak Srba iz jame" jer "nema više hrvatskih Srba, bosanskih Srba, crnogorskih Srba Jednostavno ima Srba. Mi nemamo junake koji su klali druge narode, nego samo one koji su branili svoj narod i poginuli na svojoj zemlji. Kada je čivot Svetog Vasilija lak, onda je Crna Gora u opasnosti."²⁷ Ukupna polemika vođena među intelektualcima bila je samo druga strana polemike političara. S tim što je politika na polemike intelektualaca gledala kao na razgovor "nedoraslih". Odnosno, posebno ona mišljenja koja su bila disonantna u odnosu na "politiku" bila su podvrgnuta ciničnom izrugivanju, koje je trebalo da ukaže gdje je moć. Tada je pamet smatrana izlišnom. Tada je na to ukazivao Momir Bulatović :

"Jedan broj crnogorskih poluintelektualaca i nabijedenih kulturnih radnika već dugo osporava ono što svi dugo znaju i osjećaju i pokušava dokazati da sve do prvog čovjekovog pretka nemamo nikakvu dodirnu tačku sa Srbima i srpstvom. Oni ukazuju na, gotovo, dnevnu opasnost od toga da Srbija okupira Crnu Goru i svakog ko nastoji da sa Srbijom održava iole normalne veze optužuju da prodaje Crnu Goru. Za razliku od njih savremeni bjelaši predlažu da se ne dangubi, već da se Crna Gora odmah pripoji Srbiji očekujući, valjda, da će odmah poteći med i mlijeko ... Po mom mišljenju, zelenaši su malobrojniji ali dobro raspoređeni, najčešće u kulturnim institucijama. Taj je posao nekada sa zavidljujućom preciznošću obavio Veljko Milatović, a dovršio Veselin Đuranović. Što se tiče bjelaša oni su još malobrojni, ali da znaju ponekad da kanališu i iskoriste veoma rasprostranjenu ljubav prema srpstvu i Srbiji. Za razliku od njih, Savez komunista Crne Gore a vjerujem i ogroman broj gađana smatra da ova pitanja treba rešavati razumom a ne samo srcem. Konačno i dva brata žive u punoj slozi kad svako ima svoju kuću i znaju šta je čije ... Lično, nikad nijesam osjetio ni najmanji nago-vještaj bilo kakvih pretenzija srpske zvanične politike prema Crnoj Gori i njenim građanima." Na pitanje o mogućim "novim federacijama", Momir Bulatović je tvrdio da: "Savez komunista Crne Gore smatra da ideja jugoslovenstva nije istrošena niti zastarjela. Imajući u vidu rezultate višestranačkih izbora u Sloveniji i Hrvatskoj mi u potpunosti podržavamo predlog Predsedništva SFRJ o neposrednom izjašnjavanju gađana Jugoslavije o njenoj sudbini i budućem ustrojstvu. Neodgovorne izjave i

²⁷ Pobjeda, 23. XII 1991. Na raskršću i raspeću.

*suludi potezi kvazidemokratskih vlasti u Sloveniji, a posebno u Hrvatskoj nameću potrebu da se ova ideja što brže realizuje.*²⁸

Time je u suštini najavljivan novi "model" rešavanja jugoslovenskog pitanja iza kojeg će stati Crna Gora. Takva politika će dovesti do nove polarizacije u čijoj osnovi će biti način rješavanja "jugoslovenske krize." To više nije prosto pitanje: **mir ili rat već veoma kompleksna dilema o "smislu rata" i "besmislu mira"**. Pored unutrašnjih "trauma i nedoumica" u kojima se u vrhovima tadašnjeg vojnog i političkog vrha uveliko razmišljalo o "vojnom puču" kao načinu rješavanja jugoslovenske krize, postojale su tada i spoljnopolitičke "traume i nedoumice" pojačane naročito izrazito antievropskim stavom tadašnje vlasti, koja je na Evropu gledala sa krajnjim nipodaštavanjem, prezirom, optužujući je za sve nevolje društva.

Izvan dnevnopolitičke retorike krila se suštinska dilema Zapad ili Istok, koja kao takva nije ni postojala u vrhovima tadašnje vlasti, koja je bezrezervno stala protiv Evrope, otvarajući prostor za istok (Rusiju). Crna Gora sa tradicionalnom rusofilskom tradicijom u tom kontekstu se nije vrijednosno već emotivno opredjeljivala, te je Osnivačka skupština "Crnogorskog vijeća evropskog pokreta" značila mnogo više od nastanka još jedne slobodne asocijacije. Na osnivačkoj skupštini 66 uglednih intelektualaca i stvaralaca, predvođenih uglednim profesorom UCG, prof. dr Ilijom Vujoševićem koji je stao na pozicije: *"neosporne istorijske ideje o Ujedinjenoj Evropi. Stajemo iza visokih i plemenitih načela Pariske povelje o budućoj Evropi, zasnovanoj na vladavini prava i jednakosti svih, bez obzira na razlike... U svom istorijskom hodu slobodna Crna Gora je često blisko i dostojno koegzistirala sa Evropom i tada doživljavala sjajne periode svog uspona. Izrazimo nadu da će nove evropske integracije biti izazov da i ova današnja Crna Gora postane slobodna i da se ponovo priključi Evropi"* naglasio je dr Vujošević na osnivačkoj skupštini pokreta,²⁹ na kojoj se bar po imenima sakupila najelitnija intelektualna skupina u tadašnjoj Crnoj Gori.

²⁸ Vidi: Pobjeda 7. X. 1990. *Oguglali na sopstvenu glupost*, Izvodi iz intervjua Momira Bulatovića datom NIN-u.

²⁹ Vidi više: Nebojša Nikčević, *Antiratni ppokret u Crnoj Gori 91–92*, Matica crnogorska, Podgorica 2012, 12–16;

Crnogorsko vijeće Evropskog pokreta: predsjednik: Vukotić Ranko; potpredsjednik: Perović dr Miodrag; generalni sekretar: Kovačević Branka; Glavni odbor: Vujošević dr Ilija, predsjednik, Cerović Stanko, potpredsjednik, Samardžić Novica, sekretar te članovi: Petranović dr Dušan, Franović Slobodan, Uskoković dr Zdravko, Eraković Blagota, Camaj dr Paljoka, Hodžić Zuvdija,

U periodu 1990–1992. u Crnoj Gori će se osnovati niz političkih i intelektualnih institucija s ambicijom da oponiraju politici konflikta i sve vidljivijoj fašizaciji društva. Umjesto da se zaustavi, ratni požar se širio od Slovenije prema Hrvatskoj u proljeće 1991, a dnevni list "Pobjeda" se "verbalnom artiljerijom" uključio u ovaj sukob³⁰ što je Liberalnom savezu poslužilo za kobno predviđanje koje pokazuje da "rukovodstvo vladajuće stranke" neće: "prezati ni od uvlačenja Crne Gore i njenih građana u eventualni građanski rat. Bitan preduslov za taj čin je već postignut – Crna Gora je u Jugoslaviji potpuno izolovana i informativno okupirana uređivačkom politikom državnih crnogorskih glasila"³¹ "Bolje mir nego rat" bila je parola onih koji su se borili protiv bezumlja i koji su sredinom 1991. godine razmišljali o osnivanju antiratne koalicije.

Istovremeno je, u 16 jugoslovenskih gradova, pa i u Podgorici održana konferencija za štampu na kojoj su pacifisti pokušavali da upozore na nadolazeći rat. Na konferenciji u Podgorici, univerzitetski profesor, dr Milan Popović, poznati civilni aktivista, ovog puta ispred UJDI-ja ustvrdio je da je "danas u Jugoslaviji hrabro biti za mir a ne za rat... Mi polažemo nadu u "ćutljivu većinu" i vjerujemo da za najveći broj građana Jugoslavije rat nije interes. Ne želeći, međutim, da kovitlac rata zahvati i one koji to ne žele, mi smo odlučili da na ovaj način izrazimo, prvo, naš sopstveni građanski protest zbog masovnog političkog i ljudskog zločina koji se čini i koji može biti još veći i drugo, da pozovemo sve one koji misle kao mi, a vjerujemo da u Jugoslaviji većina tako misli,

Mirković Žarko, Vukmanović Miodrag, Milošević dr Miloš, Koprivica Stanislav-Ćano, Kilibarda Vesna, Pavićević mr Veselin, Popović Milorad, Kočan Esad, Radević Svetlana-Kana, Burzan Danilo, Ivanović dr Staniša, Pulević dr Vukić, Perović dr Dragoljub, Rašović dr Branko, Vukčević dr Zoran, Hajduković dr Dragan, Sbutega dr Antun; Nadzorni odbor: Nikaljević Vlado, Đurković Ljubo, Vukotić Milorad; počasni članovi: Đurić Dado, Stanić Vojo, Mijović dr Pavle, Sbutega Branko, Đurović dr Ratko. Na osnivačkoj skupštini je bilo prisutno 66 člana.

³⁰ Vidi: Pobjeda, 4. maj 1991. *Na rubu građanskog rata, Život izgubilo 15 ljudi, Odbrana sopstvenog postojanja*; Pobjeda, 5. maj 1991. *Borovo selo u obruču, Brkovićeva sućut*: u tekstu koji potpisuju Vojin Božović i Mileta Labović stoji i sljedeće: "Sinoć je Hrvatski radio objavio vijest da je Jevrem Brković, književnik iz Crne Gore, poslao telegram "sućuti" *Vladi Hrvatske i porodicama poginulih policajaca MUP-a Hrvatske. Čuli smo da je telegram bio adresiran na Radio-Zadar, jer, navodno, druge teleks veze nijesu bile slobodne. Naglašeno je da je Brković u svom telegramu izrazio žaljenje zbog pogibije policajaca koji su hrabro dali živote braneći hrvatsku domovinu.*; U tekstu: *Snajperom na novinare*, se opisuje susret "Pobjedinih" reportera sa "grupom do zuba naoružanih redarstvenika i aktivista HDZ"

³¹ Nebojša Nikčević, *Antiratni pokret u Crnoj Gori 91–92*, Matica crnogorska, Podgorica 2012. 21; Saopštenje Liberalnog saveza, *Crnogorska vlast ne preza ni od rata*.

da nam se u tom otporu pridruži Lider Partije socijalista i jedan od najeksponiranijih opozicionih vođa, Žarko Rakčević se nije libio da ustvrdi da se ponovo "javio nacizam ... Ponovo su tu nove vođe, novi fireri, novi kultovi ... Formiraju se SS odredi, zavladao je kult smrti. I vlast prećutkuje da se pjeva – "Ubićemo, zaklaćemo ko sa nama neće".

Slično su tada govorili i drugi opozicioni lideri političkih stranaka³², dok je prvi građanski protest održan početkom juna 1991. godine.³³ Iako formalno "antiratna koalicija neće biti formirana", suštinski to su bile grupacije koje su bile na antiratnim pozicijama od kojih će najveći dio postati dio koalicije Saveza reformskih snaga za Crnu Goru. Teško bi se moglo reći da je inicijativa ovih grupacija doprinijela diferencijaciji onih koji su bili za "mir" ili "rat"? U duhu udžbenika propaganda, zgovornici rata su tvrdili "mi smo bili za mir, protiv rata koji nam je nametnut i mi se branimo od onih koji nas napadaju"³⁴. Malo je ljudi objektivno tada bilo u stanju da pravilno "pročita" te poruke, no sudeći po onome što će uslijediti jednom dijelu crnogorske opozicije je to uspijevalo.

Kako je vrijeme odmicalo, mogućnost izbora ili realnih opcija bilo je sve manje. Onih tipa "rat ili mir", naročito otkada je Crna Gora krenula u pohod na Dubrovnik, postajala je besmislena iako ne treba isključiti mišljenja onih koji su željeli da se spase što se spasti može. Sve manje je bila prisutna dilema "kakva Jugoslavija i kakva Crna Gora u njoj?" a sve više rješenje koje je išlo ka "federaciji srpskih zemalja" pod parolom odbrane "onih koji žele da žive u takvoj državnoj tvorevini" čije ime (Jugoslavija) je trebalo samo da pribavi legitimitet i kontinuitet takvoj tvorevini.

Prve informacije o dešavanjima na ratištima (ako nijesu bile iz pera "Pobjedinih" izvještača) nego iz drugih izvora, poput "dnevnika jednog dezertera" bile su potvrda mišljenja o besmislenosti sukoba i pojave sve većeg broja "dezertera" koji su tada svjesno etnički označavani ili kao "Muslimani" ili kao "Šiptari". Tako je dezerterstvo "100 Muslimana" iz rezervnog sastava JNA u Ravnoj Rijeci kod Bijelog Polja", početkom

³² Vidi više o tome: Šerbo Rastoder, Novak Adžić, *Moderna istorija Crne Gore*, I-III, Podgorica 2020, knj. II, 689–773.

³³ Ibid.

³⁴ Tako načelnik Generalštaba oružanih snaga SFRJ, general Blagoje Adžić tvrdi: *Nama je nametnut rat za odbranu zemlje. Prema tome, mi smo morali rat prihvatiti, jer alternativa – predaja i izdaja za nas ne postoji. Trudit ćemo se da rat na koji smo primorani traje što kraće*". Vidi: Pobjeda, 3. juli 1991. Izjava načelnika Generalštaba oružanih snaga SFRJ, *Izdaja zemlje*.

jula 1991, koji su tvrdili da je "pjevanje nacionalističkih pjesama, vojnika i starješina sa bradom – udar na naša nacionalna osjećanja. Mi smo spremni da se borimo za avnojevsku Jugoslaviju, za Crnu Goru, ali ne i za Veliku Srbiju" pravdali su svoj postupak "dezerteri" višim organima koji su to kvalifikovali kao "običnu izdaju."³⁵

No, dramatične glasine sa ratišta, vapaji mobilisanih rezervista i militantna retorika vlasti i njenih glasila, nametnula je potrebu pokušaja organizovanog suprostavljanja takvim trendovima, te je 11. jula 1991. u Podgorici osnovan **Građanski odbor za mir**.³⁶ U Političkoj platformi ove asocijacije su naznačeni ciljevi³⁷ i oročen rok djelovanja na 6 mjeseci (do decembra 1991). Odmah po osnivanju izdat je "Proglas Građanskog odbora za mir"³⁸ kojeg prenosimo integralno, jer je dragocjeno svjedočanstvo o "Drugoj Crnoj Gori":

"Građani Crne Gore
posljednjim saopštenjem Predsjedništva SR Crne Gore naša republika se uvlači u predstojeći besmisleni građanski i bratoubilački rat, sukob u kome neće biti pobjednika. I koji ovoj zemlji, Crnoj Gori i Jugoslaviji, i svima koji u njoj žive, može donijeti samo razaranja, patnju i smrt.

Vlast u Crnoj Gori nam mjesecima obećava prosperitet i mir. Umjesto toga životi naših sinova, očeva, braće i muževa obećani su i predate za borbu "i van granica Crne Gore"

Time je vlast pogazila sva svoja obećanja i dovela sve građane, pred kojima je odgovorna, u smrtnu opasnost.

³⁵ Pobjeda, 10. juli 1991, *Dezertiralo 100 Muslimana*. Tako je sekretar Opštinskog sekretarijata za narodnu odbranu Bijelog Polja, Salko Dobarčić tvrdio: "Ovo je obična izdaja. Nijesu tačne priče da Muslimani na straži nijesu dobijali municiju, ili da je bilo ko ugrožen zato što je Musliman. Zašto taj koji je bio ugrožen nije to rekao pred čitavom jedinicom, nego su otišli pa sad traže opravdanje, kaže vojnik Hajro Hasković."

³⁶ Vidi više, Rastoder, Adžić, *Moderna istorija Crne Gore 1989-2017, Od prevrata do NATO pakta*, knj.II,

³⁷ Vidi: Nebojša Nikčević, *Antiratni pokret u Crnoj Gori 91-92*, Matica crnogorska, Podgorica 2012, 35, Ciljevi organizacije su definisani na sljedeći način: *Promocija mirovne politike i mirnog rješavanja svih sporova u SFRJ Jugoslaviji; Zahtijevanje afirmisanja neutralne mirovne politike od strane crnogorskih vlasti i raskida sa velikosrpskom agresorskom politikom; saradnja sa organizacijama i medijima koji su vodili antiratnu politiku u Crnoj Gori (LSCG, Monitor, PEN centar), Jugoslaviji i inostranstvu (razne mirovne i antiratne grupe i organizacije); Suprostavljanje zvaničnoj ratnoj politici u Crnoj Gori i ratnohuškačkoj politici dominantnih stranaka (DPS, NS, SRS i td).*

³⁸ Ibid, 37.

Nastupio je završni čin jugoslovenske tragedije: bjesomučnom propagandom republičke vlasti u Jugoslaviji uzeli su nam duše, a sada hoće i živote.

Nacionalističke vojne formacije su već postrojene i sučeljene. Posljednjim odlukama kojima se i ne znaju izvorišta i donosioci, JNA se pokušava pretvoriti u jednu od njih. Oni koji ne žele da u tome učestvuju izloženi su šikaniranju i progonima.

Građani Crne Gore,

mi predajemo našu mladost u ruke onih koji tvrde da se bore za Jugoslaviju i mir. Tragična je obmana i nečuvena podvala da se Jugoslavija može održati bratoubilačkim pokoljem.

U takvom besmislenom sukobu i besmislenim pogibijama može se samo produžiti vlast svih naših republičkih ratnohuškaških vrhuški.

Da li je njihov opstanak na vlasti vrijedan naših života?

Građani Crne Gore,

Budite mudriji i hrabriji od svojih vođa. Ne dozvolite da vas uvuku u besciljni građanski rat, kome po žrtvama i razaranjima ne bi bilo premca u našoj istoriji. Ne idite u taj krvavi bratoubilački sukob i učinite sve da to drugi ne čine. Za Crnu Goru i Jugoslaviju danas nema višeg i važnijeg cilja od mira i života dostojnog ljudi.

*Danas je junaštvo ne ići u rat*³⁹ *Građanski odbor za mir*
U Titogradu 12. jula 1991. godine"

Negdje u isto vrijeme sa proslave Dana ustanka u Podbišću predsjednik Predsjedništva Crne Gore, Momir Bulatović, je poručivao "*Borba za mir se ne dobija odbacivanjem oružja i moljenjem za milost. Crna Gora i Crnogorci neće zapucati prvi, ali moramo biti spremni da odbranimo sebe od svih koji imaju pretenzije na njenu teritoriju i našu čast.*"⁴⁰ Naravno, da takvu priliku poziva na "Miting za mir" nije mogao propustiti glavni ideolog vladajuće partije, Svetozar Marović a da se ne oglasi u svojoj redovnoj kolumni u "Pobjedi": "*.... Ipak iza velikih ciljeva teško je sakriti male interese. Ali kome se upućuje zahtjev za mir. Onima koji ubijaju i nasilno proganjaju cijele narode? Onima koji pucaju na sinove naše zemlje!? Onima čije su cijevi okrenute prema našim građanima? Onima čiji nas redarstvenici dočekuju oružjem i prijateljnom? Želi li*

³⁹ Vidi: Nebojša Nikčević, *Antiratni pokret u Crnoj Gori 91–92*, Matica crnogorska, Podgorica 2012, str. 37.

⁴⁰ Pobjeda 15. juli 1991. *Moramo biti spremni*; Ibid, str. 42.

crnogorska opozicija njima govoriti o miru? Nažalost, ne. Oni još uvijek ne vide ili ne žele vidjeti razlike. Crna Gora je za njenu opoziciju ista kao neofašizam na vlasti, kao militarizovana društva, paranoidne nacionalne države patuljastih vođa imperijalnih planova i nečiste savjesti. O, učini Bože, neka me ova gorka čaša mimoide... Hoćemo evropske standarde i evropski život, govore nam. No, iz Evrope nam donose istrošene, pogrešne i marginalne stvari. Znam da nijesam obaviješten tako dobro kao naši "reformisti". No, čuo sam za antiheroizam. Pročitao sam da je u Beogradu objavljen javni poziv za dezertstvo. Možda se tom pozivu nije priključio Građanski odbor za mir. Poruke su im skoro identične. Takve pozive i poruke danas upućuju potomci nekadašnjih čuvara pravde i slobodijada"⁴¹

Na tragu umovanja ideologa Marovića, pojavio se istog dana i tekst "Ženina raša" Gordane Vujović sa porukom: "Kada je JNA, nakon slovenačke sramote, počela da se konsoliduje za odbranu onoga što je od Jugoslavije ostalo iznevjerili su je mnogi rezervisti iz redova Albanaca i Muslimana, u zasjedi su je sačekale "mirotvorne"partije". Tekst se završava čuvenom rečenicom, koju razumiju samo oni koji su dio crnogorske tradicije: "Spremaju li se za nekakav odlazak i junaci koji su spremni samo da ratuju do kamena sa kojeg vide rašu svoje žene"⁴² Dakle, u uslovima zaglušujućeg zvuka ratnih trupa "mirotvorci" postaju predmetom silovanja logike, sarkazma i podsmjeha koji konstruiše "izdaju" kao optužbu za one koji ne vide smisao ratovanja.

Dan uoči zakazanog mitinga "Apel za mir" potpisalo je 82⁴³ tada najuglednija intelektualaca i javna poslenika. U "Apelu za mir" se pozivaju svi da shvate: "Tragična je obmana i nečuvena podvala da se jugoslovensko klupko može rasplesti bratoubilačkim pokoljem. Rat koji se navodno pokreće zbog manjina najtragičniji će biti baš za same

⁴¹ Pobjeda 15. juli 1991. Svetozar Marović, Mir II; Vidi: Nebojša Nikčević, *Antiratni pokret u Crnoj Gori 91–92*, Matica crnogorska, Podgorica 2012, str. 44.

⁴² Ibid, *Ženina raša*.

⁴³ Potpisnici "Apela" su pored ostalih. Navodimo samo one čiji čitki potpis otklanja mogućnost greške: Pavle Mijović, Novica Samardžić, Vukić Pulević, Momir Marković, Zuvdija Hodžić, Hajduković Dragan, Dragan Radulović, Boško Odalović, Esad Kočan, Milorad Popović, Krsto Mijanović, Gojko P. Kastratović, Sreten Asanović, Pavle Spasić, V. Bulajić, dr Uroš Golubović, B. Marović, Zdravko Uskoković, Žarko Mirković, dr Ilija Vujošević, dr Miodrag Perović, dr Branko Radulović, Mira Vukčević, Burzan Dragiša, Rakčević Žarko, Vukadinović Vuko, Božo Kovač, Branislav Radulović, student, Vukotić Ranko, advokat, Veselin Ljumović, reditelj, Vojislav Vulanović, Marko Špadijer, Danilo Burzan, Jovović Dragana, Ljubomir Đurković, Mirjana Đurković, Miodrag Vlahović, Svetlana Radovanović, Nikola Dajković, Vučković Miodrag, Vojislav Nikčević, Ilija M. Ivanović, Dragoje Živković...

manjine (podv. R. Š). *Vojske mogu zauzimati teritorije, ali ne mogu zaštititi stotine hiljada ljudi koji moraju ostati izvan granica budućih nacionalnih država. Zbog toga se jugoslovenski problem može riješiti samo političkim putem, nikako ratom i vojnim intervencijama... Građani, Danas nije hrabrost poći "u boj za narod svoj" i ubijati one druge – Srbe, Hrvate, Crnogorce, Muslimane, Albance..... Danas je herojstvo odbaciti oružje i izložiti se svim bespoštednim pritiscima zahuktalog nacionalnog totalitarizma. Pravo na ovakvo djelovanje izvire iz činjenice da u zemlji u kojoj su pogaženi svi zakoni, jedino što pojedincu ostaje je sopstvena savjest i moralni čin. Antiratno angažovanje u ovom trenutku predstavlja najveću građansku hrabrost i jedini je način koji nam je preostao za sprečavanje civilizacijske katastrofe koja se, usred mirne Evrope, nadvija nad ovim prostorom.*

Građani,

Vašim stavom prema građanskom ratu direktno birate sreću ili nesreću sebi i svom potomstvu. Sa tom sviješću vaš izbor sigurno neće biti pogrešan...

Titograd 16. 07. 1991⁴⁴.

Istog dana je na konferenciji za štampu objelodanjeno da će na "Antiratnom protestnom skupu" govoriti: Vlado Kapičić, Komnen Cerović, Miodrag Vlahović, Milan Popović, Nebojša Medojević, Milisav Jovanović "i još nekoliko eminentnih građana Crne Gore a za kraj je predviđen i zabavni program. Naglašavajući da Građanski odbor ne vodi klasičnu borbu za rat, već borbu za mir, te da je danas herojstvo i junaštvo ne ići u rat, Branislav Radulović, član studentskog foruma, rekao je da je na Tehničkim fakultetima pokrenuta peticija za mir koju potpisuju profesori i studenti.

Zagovornicima mira su oštro odgovorili protagonisti rata.⁴⁵

Građanski odbor za mir je uoči najavljenog antiratnog mitinga izdao proglas "Stop fašizmu!" Studentska liga za mir je u svom "Apelu

⁴⁴ Vidi: Nebojša Nikčević, *Antiratni pokret u Crnoj Gori 91–92*, Matica crnogorska, Podgorica 2012, str. 48–52.

⁴⁵ Vidi više, Rastoder, Adžić, *Moderna istorija Crne Gore 1989–2017, Od prevrata do NATO pakta*, knj.II, str. 689–773.

za mir" pozvala "generaciju mladih ljudi, koju bolesni umovi nacionalističkih lidera žrtvuju za ostvarivanje svojih sitno političkih interesa" da podigne glas "protiv bezumlja i haosa u koji nas vode. Ne smijemo im dati šansu da ostvare svoje krvave planove."⁴⁶

Podrška mirovnjacima u Titogradu, stigla je od "Odbora građanske akcije za mir" iz Beograda⁴⁷, od saveza studenata Sarajeva, Beograda i BiH. "Glasovi razuma" su se slabo čuli ili bolje reći – pitanje je da li su se uopšte mogli čuti, od zvukova ratnih truba i mašina koje su već bile upaljane. Šanse ovih inicijativa da zaustave dolazeći rat bile su teorijske, ne samo što o tome nijesu mogle odlučivati, već i zbog toga što je "priprema za rat" mnogo duže trajala i bila glasnija i svakako imala veću podršku.

Član studentskog foruma, Nebojša Medojević, je u nadahnutom govoru pozvao "Mladost Crne Gore,

Ne dozvolimo da nas u ovaj besmisleni rat vode oni koji su svoju djecu već smjestili van granica ove zemlje, a svoju budućnost obezbijedili debelim računima u stranim bankama. Ne dozvolimo da se na pragu dvadeset prvog vijeka u naše živote umjesto ljubavi i sreće useli bol i patnja. Umjesto da se upustimo u bespoštedne borbe za osvajanje modernih tehnologija i naučnih saznanja i da tako na najbolji mogući način vratimo Crnoj Gori sve ono što je ulagano u naše školovanje i tako damo svoj maksimalni doprinos u borbi protiv ekonomske, tehnološke i intelektualne kolonizacije koja nam neminovno predstoji sa strane razvijenih zemalja svijeta, mi moramo da strahujemo da li će nas ujutro probuditi zvuk sirena i bombi..."⁴⁸

⁴⁶ Ibid, 80, "Ne dozvolimo da put u obećanu budućnost vodi preko svježih humki naše mladosti. Borimo se za mir, dostojanstvo, razumijevanje, jer samo tako možemo ostati čista obraza i mirne savjesti pred svojom – a i pred generacijama koje dolaze..."

⁴⁷ Ibid, 61; U telegramu upućenom na adresu Milana Popovića, stajalo je:

Građanskom odboru za mir

Poštovani prijatelji pozdravljamo vaše napore za uspostavljanje mira a u toj akciji možete računati na punu podršku građanske akcije za mir koja poziva sve jugoslovenske narode kao i mirovne pokrete da odbace ratničke politike svojih vođstava i vrhovništava ... ujedini se u tom časnom cilju kako bi u naše domove fabrike, škole, univerzitete, na naše ulice što pre vratio mir, dostojanstvo i demokratija.

Odbor građanske akcije za mir – Beograd"

⁴⁸ Ibid, 64–65.

"Pacifizam" Građanskog odbora za mir je za zvaničnike bilo "*izdajstvo, dezerterstvo, kukavičluk*".⁴⁹ Bilo je zahtjeva da se imena "dezertera" javno objavljuju.⁵⁰ On je ohrabrivao značajan broj "*dezertera*", odnosno onih koji su odbijali da idu u rat "*izvan granica Crne Gore*" iskazujući pri tome spremnost da brane svoju "*domovinu Crnu Goru*", ako bude napadnuta.⁵¹

Dok je po pisanju "*Pobjede*" jedna uplakana majka govorila sinu koji je dezertirao: "*Đedu se ne pojavljuj na oči*", **Jevrem Brković** javno izjavljuje u Dnevniku RTCG da je "*ponosan na crnogorske vojnike koji su odlaganjem oružja i predajom pokazali visoku svijest koja nije krasila njihove pretke*".⁵² Objektivno, dilema nije bila "*rat ili mir*" zato što to nije bila stvar mogućnosti izbora, za razliku od odluke da se ne učestvuje u tome i pored šikaniranja onih koji su se za tako nešto opredijelili. Osuđivati one koji su "*otišli u rat*" jednako je besmisleno, koliko slaviti one koji su "*odbili da idu u rat*". Jednostavno, u društvu je bila stvorena takva atmosfera da je svaka odluka u tom smislu bila problematična. Mitinzi mira održavani širom tadašnje Jugoslavije bili su zaglušeni ratnim trubama zagovornika rata. Jedan od najmasovnijih skupova bio je onaj "Yutelov miting" u Sarajevu okupio ogroman broj "*izdajnika rata*"⁵³, dok u "*vlaku mira*" Svetozara Marovića za takve nije bilo mjesta jer se bojao da "*mir dobija na značenju, samo onda kada ga naš narod želi sačuvati za sebe i svoje potomstvo. Treba li da taj narod u miru nestane, pa da dokaže da je za mir i Evropu, za zajedništvo i dostojanstvo. Blago mirotvorcima: oni će se sinovima Božjim zvati*".⁵⁴ Kada se ovo "*prevede*" na jezik političke svakodnevice to bi značilo: da je svaki zahtjev za

⁴⁹ Pobjeda, 19. juli 1991. Peti stubac, Milenko Vico, Dezerteri kao junaci... "*Pokušavaju li to i crnogorski "borci za mir" da od naroda, kome su sloboda i dostojanstvo oduvijek bili preči od hljeba i ognjišta naprave –dezertere?"*

Vidi: Monitor 19. juli 1991. *Rodoljubi i izdajnici–još ovaj put: "Kada bi me ti koji me trpaju u izdajnike kažu koga sam izdao, od koga sam napadnut, od koga treba da se branim... onda ću se pokajati zbog dezerterstva. Ovako, mislim, da bi bila izdaja ostaviti porodicu, dvoje male djece i otići u bratoubilački rat zarad ostvarivanja suludih projekata naših bolesnih vođa – riječi su jednog od odbjeglih rezervista.... "*

⁵⁰ Ibid, Rodoljubi i izdajnici – još ovaj put, Sindikalna organizacija Kombinata aluminijuma (čiji je direktor bio komunistički poslanik i "udarnik") zahtijevala je da se "izdajnici izbace sa posla", dok je ivanogradska sekcija Udruženja "Goli otok"traži da se objave spiskovi sa imenima "izdajnika"

⁵¹ Vidi: Monitor 19. juli 1991. Miodrag Vlahović, *Junaštvo je ne ići u rat*; Ibid, 67.

⁵² Ibid, *Rodoljubi i izdajnici – još ovaj put*.

⁵³ Ibid 94–95.

⁵⁴ Ibid, 96, *Vlak mira*.

mirom sebičan i licemjerman, jer on podrazumijeva "nestanak" (srpskog) naroda i uzmicanje pred onima koji to spremaju.

Da je to tačno, potvrda se nalazila u štampi i propagandi koja je redovno izvještavala o bilansima sukoba u Hrvatskoj.⁵⁵ S druge strane, zagovornici mira su imali iluziju o reintegraciji Jugoslavije na pitanju mira. Istovremeno su zagovarali stav: "*da su sve republičke vlasti u Jugoslaviji, više ili manje odgovorne za ono što se u Jugoslaviji dešava. Republičkim vlastima, nekima manje, a nekima više odgovara situacija kakva jeste. Današnji sukob u Jugoslaviji je eksplicitno hrvatsko-srpski sukob*". Stanovište o simetričnoj odgovornosti najviše je ljutilo vlastodršce koji u svemu tome vide samo odgovornost onog "drugog". Međutim, akcija potpunog uvođenja Crne Gore u rat bila je u završnoj fazi, jer su provokacije sukoba kod Debelog brijega i brda Kobila bili takvi da se nije još uvijek znalo: "*kakve veze sa svim ovim ima Dubrovnik*" jer je to bilo poznato samo "onima koji će nakon provociranja graničnog sukoba, prikazujući da je za sve kriva hrvatska strana, ići tako daleko da će osvajanje Dubrovnika, predstaviti kao nužni korak ka postavljenom cilju: "*svi Srbi u jednoj državi*", jer i u Dubrovniku, ne zaboravimo živi nekoliko stotina Srba. A da je takva akcija pripremljena, dokaz su, kao zapete puške spremni trebinjski mladići koji već mjesecima, kako to reče jedan naš kolega "*niti oru nit kopaju, samo pjevaju i čekaju..... A ako sumnjičavo vrtite glavom u nevjerici da neko takvo kulturno-istorijsko blago može učiniti objektom dejstva, pogledajte na vašim ekranima nekad prelijepi Osijek, koji danas djeluje avetinjski*" najavljivao je najgori scenario, Nebojša Bulatović.⁵⁶ Da će se možda i ostvariti ovaj scenario, tada su vjerovali samo oni, koji su vjerovali "Pobjedi" koja je obavještavala da su "*hrvatski oružnici pogazili mir na granici*"⁵⁷ da su "*gardisti pucali na kasarnu Prevlaka*"⁵⁸, da su "*rezervisti Muslimani iz Crne Gore odbili naređenje*"⁵⁹. Antiratni angažman opozicionih političara nije toliko frustrirao vladajuće elite, jer nažalost su znali da imaju podršku naroda, koliko ih je frustrirao istup pojedinih intelektualaca. Jevrem Brković je od prvog dana krize ostrim i polemičkim jezikom provocirao vlastodršce i

⁵⁵ Ibid, 97, *Poginulo 114 pripadnika MUP-a*.

⁵⁶ Ibid, 121, *Monitor* 20. septembar 1991. *Ko juriša na Kobilu* (Nebojša Bulatović).

⁵⁷ Ibid, 124, *Pobjeda*, 23. septembar 1991. *Rafali upozorenja*.

⁵⁸ Ibid, 124, *Pobjeda*, 24. septembar 1991. *Gardisti pucali na kasarnu Prevlaka*.

⁵⁹ Ibid, 124, *Pobjeda*, 24. septembar 1991. *Preduzete disciplinske mjere*.

upozoravao ih na to kuda vodi takva politika. **Naravno, državno tužilaštvo Crne Gore pokrenulo je krivični postupak i predložilo pritvor za književnika i potpredsjednika Crnogorskog PEN centra Jevrema Brkovića.** "zbog javno saopštenog mišljenja", što ga je primoralo da bježi iz Crne Gore i spas potraži u egzilu.⁶⁰ Po odlasku u egzil u Zagreb, Jevrem Brković postaje jedini pontonski most koji nije pokidan u ratnom sukobu između Crne Gore i Hrvatske, gdje u javnim nastupima pokušava Crnu Goru predstaviti "žrtvom velikosrpske agresije" a njeno rukovodstvo slijepim poslušnicima Miloševićevog režima, te da "pravi Crnogorci" nikada ne bi činili ono što rade drugi u njihovo ime.⁶¹ Bilo je i onih, poput admirala Vladimira Barovića, koji su dan nakon što je razriješen dužnosti komandanta Pulskog garnizona i postavljen za zamjenika komandanta Vojno-pomorske oblasti Split izvršio samoubistvo na Visu i u oproštajnom pismu jasno naznačio da je "agresija JNA protiv Hrvatske za njega djelo suprotno crnogorskoj časti."⁶² U vezi sa tim je bila i

⁶⁰ Ibid, 148. *Apel domaćoj i svjetskoj javnosti*, Crnogorski PEN centar i Crnogorsko društvo nezavisnih književnika 11. X. 1991. U istom Apelu se tvrdi da je "na člana PEN centra, Milorada Popovića ispaljeno pet hitaca na javnom mjestu te da se "telefonom svakodnevno prijete našim članovima i njihovim porodicama da će biti zaklani. Kulturne institucije koje imaju sopstveni identitet ukidaju se a njihovi radnici izbacuju na ulicu. Tamo gdje vlast nema kontrolu atakuje se svim sredstvima, kao u slučaju nedeljnika "Monitor" u čiju je redakciju 6. oktobra podmetnut eksploziv."

⁶¹ U jednom od intervjua datih listu "Imotska krajina br. 13 (467) od 20. 06. 1991. Crna Gora nije srpska pokrajina, Jevrem Brković pored ostalog tvrdi da je: "Borba protiv Bulatovića i Đukanovića i njihovih trabanata koji su izrasli u tzv. Antibirokratskoj revoluciji (a riječ je o najobičnijem puču), moguća je, nažalost, samo iz Ljubljane i Zagreba. Ja bih volio da mogu da nastupam u Cetinju, Titogradu ili Beogradu. Sjećam se kad nas je Stjepan Čuić pozvao u Zagreb na onu znamenitu tribinu društva književnika, hrvatski su pisci govorili da mi dramatižujemo stvari. Rekao sam im, uskoro ćete i vi ovdje imati sličnu dramatizaciju. Zar sam pogriješio? I zato što su nam u Crnoj Gori, u našoj vlastitoj domovini ugroženi goli životi, zato što nam se prijete nabijanjem na kolac, pristupili smo društvu hrvatskih književnika. To se onda tumači antisrpsvom. Ja nijesam antisrbin, ja nemam ništa protiv srpskog naroda, ni protiv šajkače. Ali ne želim šajkaču na svojoj glavi. Smiješne su optužbe da sam ja, Milorad Popović, Sreten Zeković i Mladen Lompar, hrvatski pisci samo rođeni u Crnoj Gori. Mi smo Crnogorci i crnogorski pisci. Samo se trenutno nalazimo i djelujemo izvan Crne Gore. Vi jednostavno ne možete shvatiti dokle može da ide ta velikosrpska paranoidna perverzija... Ljudi ipak počinju da shvataju, pa, po posljednjem popisu na teritoriji Srbije živi više od 170 000 Crnogoraca. To ipak nešto znači."

⁶² Ibid, 131. Tim povodom je književnik Momir M. Marković na zasjedanju Skupštine Podgorice 1996. godine je izgovorio sljedeće: "Jedini metak, u ovom ratu ispaljen, na koji Crna Gora može biti ponosna jeste onaj admiral Barovića, komandanta arm. Njegovo crnogorsko shvatanje časti mu nije dozvolilo da izda zapovjest Floti da bombarduje primorske gradove I naselja u Dalmaciji, kako mu je to naređeno. Ispalio je samo jedan hitac iz pištolja i to sebi u sljepočnicu - Nikola Samardžić je pred Haškim tribunalom na svjedočenju 25-28. januara 2004. tim povodom izjavio: Admiral Barović iz čestite i viteške crnogorske porodice Barović izvršio je tih dana samoubistvo

"zagonetna" smrt komandanta Boke, Krsta Đurovića, čiji je helikopter oboren u Konavlima. Ozbiljne indicije idu u prilog tezi da je "Đurović uklonjen" (od "svojih" R. Š.) zato što je "zakazao u junaštvu"⁶³. Ozbiljne

jer nije htio da ratuje protiv hrvatskog naroda. To je napisao u svom oprostajnom pismu. Kapetan bojnog broda Krsto Đurović iz čestite učiteljske porodice, komandant vojno-pomorske oblasti Boke, jedno 10 dana prije početka napada na Dubrovnik posjetio me je u Jugooceaniju u Kotoru. Vrlo ogorčen žalio mi se da se priprema napad na Hrvatsku i da on nikada neće ni po koju cijenu života učestvovati u takvom ratu. Drugog dana poslije početka neprijateljstva sa Hrvatskom stigla je vijest da je pukovnik Đurović poginuo u borbi. Ne vjerujem da je poginuo u borbi. Bilo je još mnogo otpora čudovišnoj agresiji na Dubrovnik; Vidi: Pismeni podnesak Tužilaštvu Međunarodnog suda za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji – Prikaz agresije JNA na Dubrovnik 1991; Nikčević, n. d. 150 –151.

⁶³ Vidi: Nikčević, 139. Zapis o tome je ostavio u svojoj dnevničkoj knjzi "Prljavi rat", Zagreb 1992, str. 41–42, književnik Jevrem Brković koji se poziva na ono što mu je ispričao Krstov rođak po majci, Anđelko Kovačević. Navodno je Krsto od Anđelka, prilikom susreta u Kotoru tražio savjet "da li da napusti armiju i ode u penziju". Dilemu da li je "Krsto ubijen ili poginuo". Vidi: Veseljko Koprivica: *Velika tajna Dubrovačke operacije: Kako je poginuo Krsto Đurović*. Novinar "Monitora" koji je, kao pripadnik rezervnog sastava vojske bio svjedok tog događaja, svjedoči: *Potpisnik ovih redova bio je jedan od brojnih očevidaca pada helikoptera JNA u kojem se nalazio Krsto Đurović i taj događaj je, nekoliko mjeseci kasnije, opisao u reportaži objavljenoj u Monitoru. Dok su crnogorski rezervisti odmarali u blizini konavaoskog sela Popovići, iznenada se pojavio helikopter za koji se u prvi mah posumnjalo da pripada hrvatskoj vojsci. Međutim, kroz nekoliko trenutaka uslijedilo je novo iznenađenje: letjelica se zateturala i pala u obližnji vinograd. Odmah je tamo potrčao jedan mladić iz Podgorice i nestao u vinogradu, a ubrzo je u tom pravcu zapucala povećá grupa rezervista...*

Nešto kasnije do nas su stigle dvije tužne vijesti: poginuli kapetan bojnog broda Krsto Đurović i onaj mladi rezervista iz Podgorice, a pilot i još nekoliko putnika povrijeđeni. Sjutradan smo o tom događaju saznali više detalja iz vojnog saopštenja. Vojna komanda javila je da je "5. oktobra 1991. u 15, 15 sati u širem rejonu aerodroma Čilipi, u visini sela Popovići... pogođen i oboren helikopter 'Gazela' u kojem su se... nalazili general-potpukovnik Jevrem Cokić i kapetan bojnog broda Krsto Đurović. Tom prilikom teško je ozlijeđen kapetan bojnog broda Krsto Đurović koji je od zadobijenih rana preminuo... General-potpukovnik Jevrem Cokić i članovi posade kapetan Nervin Tobunčić, pilot i vodnik prve klase, i Ilija Radulović, kopilot, ozlijeđeni su i izvan su životne opasnosti". Pobjeda je objavila čitulju u kojoj se navodi da je onaj mladi rezervista "junački poginuo od ustaške ruke". Zbog tog detalja i činjenice da je helikopter pao a da prije toga niko nije čuo pucanj, niti je u tom području, koje su danima prije toga kontrolisali crnogorski rezervisti i pripadnici JNA, moglo biti hrvatske vojske, odmah se posumnjalo u istinitost zvaničnog saopštenja Saveznog sekretarijata narodne odbrane o udesu helikoptera. Ta sumnja traje i danas. Iako je SSNO saopštio da je kapetan Đurović poginuo od posljedica obaranja helikoptera, hrvatska strana javila je da Đurović nije ni bio u helikopteru već je – ubijen ranije. Iz te nelogičnosti, hrvatska strana je zaključila "da se tu vodila neka zakulisna igra". Ostala su, stoji dalje u biltenu, nerazjašnjena i pitanja ko je pogodio helikopter, gdje i kada je poginuo Đurović, ko je bila posada i kakva je njena sudbina, kojoj je jedinici pripadao helikopter... Jedanaest godina kasnije, Nikola Samardžić, kapetan duge plovidbe, na svjedočenju pred Haškim tribunalom protiv Slobodana Miloševića, rekao je i ovo: "Kapetan bojnog broda Krsto Đurović jedno 10 dana prije početka napada na Dubrovnik posjetio me u Jugooceaniji u Kotoru. Vrlo ogorčen žalio mi se da se priprema napad na Hrvatsku i da on nikada neće ni po cijenu života učestvovati u takvom ratu. Drugog dana poslije početka neprijateljstva sa

procjene, oficira KOS-a, svjedoka zbivanja oko Dubrovnika ostavljene u zapisu, na koji sam imao uvid, polaze od toga da je cjelokupna akcija oko Dubrovnika smišljena kako bi Hrvatska brže dobila priznanje a Crna Gora bila osramoćena. No, u tom pisanom svjedočenju se iznosi mnoštvo zanimljivih detalja oko pogibije Krsta Đurovića.⁶⁴ Malo je bilo velikih

Hrvatskom stigla je vijest da je pukovnik Đurović poginuo u borbi. Ne vjerujem da je poginuo u borbi". Petar Poljanić, gradonačelnik Dubrovnika u ratnom periodu, iznio je, takođe na suđenju Slobodanu Miloševiću u Hagu, niz zanimljivih detalja o pogibiji Krsta Đurovića. Poljanić je tom prilikom tvrdio da "nitko od naše vojske admirala Đurovića nije ubio, to tvrdim i sad i sasvim sigurno to je tačno". Poljanić se pri tom pozvao na podatke hrvatskih obavještajnih službi.

Prije početka rata Poljanić je nekoliko puta kontaktirao sa predstavnicima JNA, pa i sa Krstom Đurovićem, komandantom Vojno-pomorske oblasti Boka. "Jedanput smo razgovarali u Kuparima, a drugi put u Herceg Novom, sredinom septembra, ali to je bilo očito previše kasno za bilo što", svjedočio je Poljanić. Poljanić je dalje ispričao da je od jedne osobe, tada pripadnika JNA, saznao da se helikopter u kojem se nalazio Đurović uspio spustiti nakon vrludanja, a kada je došao na mjesto gdje se helikopter spustio zatekao je Đurovića kako leži na zemlji u umirućem stanju i da je imao "samo jednu ogrebotnu na čelu". Općinski sud u Splitu donio je presudu u korist Đurovićeve supruge 9. oktobra 2002. godine i time je na spor oko stana pokojnog komandanta Vojno-pomorske oblasti Boka stavljena tačka. O tome kako je komandant stradao i dalje se nagađa. A da je kojim slučajem kao što nije, državni tužilac o tome pokrenuo istragu, pošto je Đurović bio građanin Crne Gore, do sada bi vjerovatno ta enigma bila odgonetnuta. Uostalom, Momir Bulatović u knjizi "Pravila ćutanja", prilično jasno amnestira hrvatsku stranu za pogibiju Krsta Đurovića: "Nikad nisam dobio zvanične rezultate istrage, ali se po svojoj prilici radilo o tzv. prijateljskoj vatri. Neko je, izgleda, tragičnom greškom pucao misleći da se radilo o neprijateljskom helikopteru". A da li je bila greška ili namjera - drugo je pitanje.

⁶⁴ Ovaj autor prvo tvrdi sljedeće: "Dubrovnik, niti je imao snaga niti razloga za napad na Crnu Goru, bez obzira na Paragin san o "Hrvatskoj do Bara i Zemuna". Na poleđini članske pristupnice HSP nalazila se karta Hrvatske od Bara do Zemuna o kojoj je Dobroslav Paraga sanjao, kao i njegov "brat po idejama" o Srbiji do Karlovca i Karlobaga. Dobro pripremljena propaganda planera sramotne akcije u koju su se slučajno ili smišljeno uvukla sredstva informisanja u Crnoj Gori, bila je ortodokсна izmišljotina o pripremi "20 000 zenga i belosvetskih plaćenika za napad na Crnu Goru". No, šta se pitao Petar Poljanić i bilo ko u Dubrovniku, sem ubačenih naoružanih ekstremista i Tuđmanovih "HDZ-ovaca", koji su smišljeno vršili provokacije prema pripadnicima JNA u Kuparima, kako bi isprovocirali sukobe, koji su Franju trebali. Petar Poljanić se tih dana sastaje u Kuparima sa čestitim kapetanom bojnog broda Krstom Đurovićem, komandantom 9. VPS. Krsto ga upoznava sa naredbom iz Predsjedništva Jugoslavije o razoružanju paravojnih formacija i zahtijeva od njega da se u datom roku od sedam dana razoružaju iste, a ako ne onda ce to vojska učiniti. Bilo je ironično očekivati da Poljanić smije razoružati ijednog Tuđmanovog saborca. Potom iznosi zapažanja u vezi sa pogibijom Krsta Đurovića: **Da bi izvršio naređenje Đurović sa saradnicima priprema plan za razoružanje paravojnih formacija na području Dubrovnika.** Dubrovnik je trebalo blokirati sa mora brodovima, na sjeveru je već bila trebinjska brigada, a jednu jedinicu spustiti iz Popova polja prema Stonu, gdje bi se presjela komunikacija prema Hrvatskoj i dao rok sa razoružanje i napuštanje Dubrovnika od strane ubačenih ekstremista. Ovim planom u čijoj je izradi učestvovao i komandant trebinjske brigade pukovnik Nojko Marinović, Hrvat sa otoka, trebalo je sačuvati mir u Dubrovniku, vojne objekte i ljudstvo u Kuparima, što bi i Dubrovčani jedva dočekali, a Franjo bi o njemu sanjao. Razbijačima Jugoslavije ovaj plan nije odgovarao, pa su sinhronizovanom akcijom ubrzali tragični slijed događaja. Iz Beograda su upućeni generali u Kumbor da neutrališu Krsta Đurovića

književnika koji su poput Vita Nikolića i Jevrema Brkovića, razaranje Dubrovnika i *pijenje kafe na Stradunu* pretvorili u besmrtnu metafore. Vito

*i ponište njegove planove. Iz Kupara je povučen vod sa minobacačima, koji je bio ranije upućen kao ojačanje i dovoljan da se suprotstavi bilo kakvom napadu, a ostao je vod koji je sa streljačkim naoružanjem držao stražu. Sluge razbijača Jugoslavije prave novi plan za ofanzivni napad na Dubrovnik sa nekoliko jedinica i svim raspoloživim naoružanjem, uključujući artiljeriju i avijaciju. Uvući u tako uski prostor tolike snage mogli su samo "stručnjaci" u službi neprijatelja Jugoslavije, što je imalo za posledicu i pucanje po sopstvenim jedinicama. Kada je saznao da se odustalo od Đurovićevog plana i da će se ofanzivno krenuti na Dubrovnik, komandant Trebinske brigade Nojko Marinović uz odobrenje napušta JNA, vojska mu svojim vozilima odvozi stvari u Dubrovnik, a onda se stavlja u službu odbrane svog naroda i postaje komandant odbrane Dubrovnika... Te stravične noći 04./05. oktobar 1991. godine, napisao sam pisma šefovima u Beogradu i mojoj porodici, odlučivši da se živ neću prepočinuti dušmanima, da skinem činove i uputim se kao običan vojnik u neku nikšićku jedinicu. Kad je svanulo kod mene je došao u bungalov na "Ostrvu cvjeca" moj službenik koji je sa nama došao iz Kupara, Duško Momčilović, poštenu Ličanin i pitao me što tako izgledam. Bio sam izbezumljen i uplakan od neprespavane noći, te kada sam ga zamolio da koverte sa pismima preda na poštu, da ja bacam činove i idem na ratište, rekao mi je "smiri se" i pitao me da li znam da je poginuo Krsto Đurović. **Vijest o Krstovoj smrti me presjekla i u meni se sve preokrenulo.** Zaključao sam pisma u sanduk i sa njim pošao u Kumbor, gdje sam se javio na dužnost mojim budućim "prijateljima", svjestan činjenice da kao deklarirani protivnik Miloševića zbog njegovog orgijanja i "šurovanja" sa zapadom, kao beskompromisni borac za Jugoslaviju mogu platiti glavom. Te noći je održan sastanak organa bezbjednosti u 9. VPS na kome je između ostalog vršena priprema za sahranu komandanta Krsta Đurovića. Kada sam čuo da su određena trojica starješina koji će uhapsiti Krstovog sina, koji je navodno "ostao sa ustašama u Splitu" ako dođe na sahranu, ostao sam bez teksta. To je bila smišljena monstrozna izmišljotina onih koji su se tako zahvaljivali svom komandantu, čestitom Krstu Djurovicu, koji kako mu rekoše bestidnici na sahrani "hrabro kao prva žrtva dubrovačkog ratišta poginu od ustaške ruke". **Tih dana su se među starešinama čule priče da je Krstov helikopter srušila neka od naših jedinica protiv avionskim mitraljezom, koji "ustaše" nisu imale na tom prostoru. Niko se nije odužio tom velikom čovjeku, a odužiće se ako se maker i kasno postavi pitanje njegove smrti.** Hoće li se saznati istina o pogibiji vojnika iz Podgorice, druge žrtve, koji je kolima pojurio da pomogne stradalim nakon pada helikoptera. Kome je sve smetao Krsto Đurovic, sigurno jeste razbijačima Jugoslavije i vandalima, koji svoju karijeru gradiše na tuđoj nesreći i nedužnim žrtvama. Šta se događalo na sastanku u Kumboru toga jutra, kada je Krsto udario šakom u sto i rekao: "Jesmo li pošli da razoružamo paravojne formacije, ili da pljačkamo i palimo Konavle", poznato je jednom novinaru iz Nikšića koji je prisustvovao sastanku. Kad mu se suprotstavio general Cokić rečima: "Šta lupaš Krsto, ko pljačka i pali", pozvao ga je Krsto da pođe sa njim i uvjeri se u to sto je rekao, nakon čega su pošli helikopterom na poslednji Krstov zadatak. Krsto časno počiva u miru, a mnogi drugi preživljavaju teške snove zbog prljave savjesti. Neka je slava Krstu Đurovicu i Dušku Baroviću, koji je izvršio samoubistvo na Visu, kao komandant sektora u Istri, zbog bezobzirnih pritisa tadašnje komande vojno pomorske oblasti, što osvetlaše obraz Crnoj Gori, za što im se, siguran sam, nije odužila. Nakon "pobjedničkog i oslobodilačkog" ulaska JNA u Kupare upućen sam na dvodnevni zadatak, gdje sam susreo porodice mojih nesrećnih radnika, koji su preživjeli kataklizmu rušenja Kupara od strane njihove vojske i onih koje su godinama služili dok su odmarali i uživali. Tog jutra sam se postidio uniforme koju sam nosio. Napomena: Rukopis knjiga svjedočenja se nalazi kod autora ovoga teksta ali izvor nemam pravo da objavim prije nego se u cjelini ne objavi integralni tekst knjiga svjedočenja. "*

Nikolić će u svom "vapaju" naslovljenom "*Noć sa Dubrovnikom*"⁶⁵ sthovima kazati:

*Svi smo u opsadi ovih dana
Sve nas podjednako tuku, moj Gospare
i s kopna i s mora – sa svih strana
Samo grmi barut! barut!barut!*

*Nešto ranije, Jevrem Brković je napisao pjesme "Dubrovniče, oprosti" i "Uskrsni zemljo dukljanska"*⁶⁶ i one predstavljaju ne samo "drugú stranu" literarne ekspozicije, na samrti "*guslarske tradicije*", već i potvrdu napuštanja tradicionalnosti u susretu modernosti u literaturi Crne Gore, tek na kraju XX vijeka. I ovaj primjer rječito ilustruje koliko je "*kašnilo*" društvo u Crnoj Gori okovano tradicionalizmom. Napomenimo da su se kao "branioci" Dubrovnika javno oglasili najugledniji beogradski historičari (Ljubinka Trgovčević, Sima Ćirković, Andrej Mitrović, Mirjana Živojinović, Ivan Đurić). U Apelu "*Sačuvajte Dubrovnik*" ova grupacija uglednih i uticajnih intelektualaca je tražila od JNA da sačuva grad, njegovu kulturnu i istorijsku baštinu, što je bilo predmetom podsmjeha zajapurenih nacionalšovinista, koji su im spočitavali da su time izjednačili JNA sa "oružanim formacijama Hrvatske" što je po njima bilo nedopustivo⁶⁷.

Nedugo potom na Skupštini PEN centra održanoj na Cetinju (16. maj 1992) uobličen je "protest" i "rezolucija" kojom se osuđuje aktuelno stanje kojeg definišu: (rat, smrt, bolest, razaranje, jednoumlje i povampireno političko orgijanje), izjavu krunskog savjeta bivše dinastije Karađorđević o vraćanju na 1918. godinu, pojave krivotvorenja dokumenata i istorijskih činjenica, ukidanja kulturnih i naučnih institucija⁶⁸. U vrijeme sankcija i sveopšte izolacije PEN je bio rijetki prozor u svijet te su otuda njegovi stavovi imali specifičnu intelektualnu težinu. U tom smislu "*Apel*" Internacionalnom PEN-u, UNESCO-u, KEBS-u, EZ i OUN

⁶⁵ Ibid, *Noć sa Dubrovnikom*, Vitomir Vito Nikolić, noć 11/12 nov. 1991.

⁶⁶ Vidi: Jevrem Brković, *Prljavi rat*, Podgorica 2003.² Pjesme *Dubrovniče, oprosti* su napisane u Ljubljani 10. XI. 1991. dok je *Uskrsni zemljo Dukljanska* napisana 17. XI 1991. i ona je više puta objavljivana u različitim verzijama.

⁶⁷ Vidi više: Rastoder Šerbo, Novak Adžić, *Moderna istorija Crne Gore od 1989–2017, Od prevrata do NATO pakta*, I-III, Podgorica 2020, knj. II, 969–773.

⁶⁸ Vidi više: Monitor 29. maj 1992. *Protestujemo*. Kao primjer zloupotreba navode: "*pokušaj da se istorijski shvatljivo Njegoševo jugoslovenstvo, simbolizovano u Njegoševoj nagradi za književnost, preinači u velikosrpsvo, a sve to isključivo u režiji vladajuće partije koja je žrtvovala crnogorsku nacionalnu individualnost zarad obnove velikosrpske hegemonističke ideje*". Inače, Njegoševa nagrada za književnost se dodjeljuje svake četvrte godine i ona je 1990. dodijeljena Dobrici Ćosiću, 1993. Stevanu Raičkoviću, a 1997. Matiji Bečkoviću.

upućen sa skupštine od 16. maja ima poseban značaj. Cilj "Apela" je da se organizacije i demokratska javnost "upozna sa teškom situacijom u kojoj se, suprotno interesima i volji naroda, našla Republika Crna Gora. Crnogorska vlast je pristala pod pritiskom srpske hegemonističke vlasti i jugoslovenske armije a s pozivom na rezultate nelegalnog referenduma kojim je na prevaru izvršena aneksija Crne Gore Srbiji kao i 1918. godine, kada je na isti način ukinuta crnogorska državnost i svrgnuta dvestogodišnja crnogorska dinastija Petrovića Njegoša... Sadašnji politički vrh je putem pomenutog referenduma faktički predao Crnu Goru Srbiji u kojoj je takođe suprotno ustavima, zakonima i međunarodnim aktima pripremljeno nasilno sjedinjenje dvije federalne države u tzv. Jugoslaviju kao nasljednicu federalne republike Jugoslavije koju je vladajući režim s jugoslovenskom armijom razbio, pa izazvao bratoubilački rat u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Ako se nastavi sadašnje razaranje gradova i naselja, uništavanje kulturnih dobara i tekovina Bosne i Hercegovine i ubijanje nedužnog naroda, bez presedana u našoj istoriji, požar rata će se proširiti na Sandžak naseljen Muslimanima na koje je nasrnula sva vojna sila Srbije, Crne Gore i jugoslovenske armije. Došlo bi do otvaranja novog ratnog žarišta u Crnoj Gori koje bi obuhvatilo Kosovo i Metohiju i jugoistočni dio Crne Gore, pa na taj način nezaustavljivo zapalio i u krvoproliće uvuklo čitav Balkan. Sagledavši tu opasnost Crnogorski PEN centar vidi izlaz i zalaže se za suverenu i samostalnu Crnu Goru, koja bi shodno interesima svoga naroda mogla da opstane, da se ekonomski, politički i kulturno razvija u duhu razvijanja principa demokratije i ravnopravnosti naroda, pa kao takva stupa po svojoj volji u saveze sa drugim narodima i državama i postane jedan od faktora mira u ovom dijelu Evrope. Nadamo se da će institucije kojima se obraćamo, u skladu sa humanitarnim načelima, podržati naše zahtjeve i doprinijeti da se ratni požar uguši i prekinu sadašnja neprijateljstva između zakrvljenih strana..."⁶⁹

Sve do 1999. i novog "mirisa rata" crnogorsko društvo je funkcionisalo u uslovima beznadežne podijeljenosti (nacionalne, političke, duhovne i kulturne). Balansiranje i kontrola ovih podjela koje su stalno prijetile da se pretvore u unutrašnji sukob, za koje je svako znao, da ako bi se desio, svi prethodni bi bili zasijenjeni, bila je odlika i intelektualnih polemika unutar kojih su ključna pitanja uobličena do 1992. godine.

⁶⁹ Vidi više: Monitor 29. maj 1992. *Apel* Internacionalnom PEN-u, UNESKOU-u, KEBS-u, EZ i OUN.

Opšti politički okvir je u međuvremenu promijenjen, jer je vladajuća partija (DPS) od "raskola" unutar te partije (1997), promijenila ideološku matricu i od bezrezervnog savezništva sa Miloševićem, što je značilo i podršku projektu "svi Srbi u jednoj državi", počela da se okreće Crnoj Gori i njenoj budućnosti. Kada je dugo tinjajuće "kosovsko pitanje" ponovo došlo na dnevni red, nazirao se konačno završetak procesa raspada Jugoslavije, što je značilo i dodatno problematizovanje postojeće (ne)prirodne tvorevine SRJ, kojoj je Crna Gora, uz Srbiju, bila drugi noseći stub. Deset godina kasnije, nakon 1988/89. postalo je jasno da je "kosovsko pitanje" dalje od rješenja nego što je bilo tada i ponovo je Crna Gora "razapeta" između tradicionalista i modernih pragmatičara. Jedni su za bespogovornu podršku politici Srbije koja znači novu izolaciju i sukob sa čitavim svijetom (NATO), dok drugi zagovaraju politički pragmatična rješenja koja će Crnu Goru sačuvati od potpune propasti.

Na fonu navedenih promjena i razmišljanja koja su promovisali mnogo ranije, 74 intelektualca, uglavnom profesora univerziteta, su se oglasili 22. juna 1999. "Promemorijom" i "Stav(om)o državnom statusu Crne Gore". Dokument je upućen Milu Đukanoviću, predsjedniku Republike Crne Gore, Svetozaru Maroviću, predsjedniku Skupštine Crne Gore, Filipu Vujanoviću, predsjedniku Vlade Crne Gore, te domaćoj i međunarodnoj javnosti: *"Stav o državnom statusu Crne Gore, Negativno iskustvo iz funkcionisanja postojećeg federalnog aranžmana, posebno u kontekstu tragične kosovske krize, čega je konačno postala svjesna i aktuelna vlast, a po svojoj prilici i većina građana Crne Gore, neminovno je pokrenula proces redefinisanja odnosa između Crne Gore i Srbije. U nastojanju da se očuvaju prirodne veze između naroda Crne Gore i Srbije veoma je prisutna opasnost da se to redefinisanje svede na minimalne, palijativne promjene koje bi vodile vraćanju nekih ingerencija republikama, ali koje bi u osnovi zadržale postojeći federalni odnos, a samim tim definitivno osudile Crnu Goru na skoro istu postojeću neravnopravnu poziciju. Sa osjećanjem odgovornosti prema sopstvenom narodu i njegovoj državi i sa osjećanjem potrebe da se odnosi između Crne Gore i Srbije, nakon svih istorijskih lomova kroz koje su prošli, konačno postavne na zdravoj i dugoročnoj osnovi, mi dolje potpisani profesori Univerziteta Crne Gore nedvosmisleno smatramo:*

1. *Nema ravnopravne, evropske i prosperitetne Crne Gore na pragu slijedećeg milenijuma bez njenog punog državnog i međunarodno priznatog suvereniteta. Uvjereni smo da Crna Gora posjeduje demokratski potencijal za mirno i legitimno postizanje ovog strateškog cilja.*

2. *Zadovoljavanje djelimičnim poboljšanjem postojećih konfliktnih odnosa u federaciji bilo bi samo obično zavaravanje i novo gubljenje historijskog vremena, što bi samo na kratak rok stvorilo privid razrješenja problema, ali bi ponovo brzo eskaliralo u nove tenzije i novo žariste na Balkanu.*

3. *Svaki harmonični odnos, bilo sa Srbijom, bilo sa drugim Balkanskim i evropskim asocijacijama, mora polaziti od međunarodno priznatog državnog subjektiviteta i punog suvereniteta Cme Gore. Samo na toj osnovi Crna Gora može izgrađivati svoje unutrašnje demokratske, multi-etničke odnose, koristiti svoje ljudske i prirodne potencijale, pozitivne elemente svoje tradicije i izgrađivati skladne odnose sa neposrednim okruženjem, regionom i širom međunarodnom zajednicom.*

4. *Ukoliko aktuelna vlast u postojećoj situaciji ne nastupa pred međunarodnom javnošću sa ovako jasnih strateških pozicija, nego nastupa sa nejasnom, ambivalentnom i dnevopolitičkom taktikom, ona time preuzima veliku historijsku odgovornost i pred sopstvenim narodom i pred tom međunarodnom javnošću za sve posljedice koje po Crnu Goru i po odnose u regionu mogu nastupiti.⁷⁰ Ovo je ujedno bila i najmasovnija intelektualna grupacija koje je podržala neki sličan dokument, i ako se pogledaju imena potpisnika, među onima čija su se imena nalazila ispod*

⁷⁰ Lična arhiva autora, Dokument su potpisali: 1. Prof. dr Ilija Vujošević, 2. Prof. dr Svetozar Jovičević, 3. Prof. dr Miodrag Perović, 4. Prof. dr Radovan Martinović, 5. Prof. dr Perko Vukotić, 6. Prof. dr Branko Radulović, 7. Prof. dr Vladimir Komnenić, 8. Akademik Božina Ivanović, 9. Prof. dr Momčilo Martinović, 10. Prof. dr Nebojša Vučinić, 11. Prof. dr Jozo Pralas, 12. Prof. dr Dragutin Drašković, 13. Prof. dr Mitar Mišović, 14. Prof. dr Branislav Radonjić, 15. Prof. dr Petar Živković, 16. Prof. dr Staniša Ivanović, 17. Prof. dr Grujica Radunović, 18. Prof. dr Mira Vukčević, 19. Prof. dr Miljan Pječić, 20. Doc. dr Kemal Delijić, 21. Prof. dr Milan Martinović, 22. Rajko Todorovic – Todor, 23. Prof. dr Božidar Nikolić, 24. Prof. dr Dušan Petranović, 25. Prof. dr Slobodan Backović, 26. Doc. dr Darko Vuksanović, 27. Prof. dr Ljubiša Stanković, 28. Prof. dr Srđan Stanković, 29. Prof. dr Janko Janković, 30. Prof. dr Labud Vukčević, 31. Prof. dr Vukić Pulević, 32. Prof. dr Sreten Škuletić, 33. Doc. dr Radomir Laković, 34. Prof. Manja Radulović -Vulić, 35. Prof. dr Sonja Bjeletić, 36. Doc. dr Vujica Lazović, 37. Prof. dr Radenko Pejović, 42. Prof. dr Vjera Begovic-Radović, 43. Doc. dr Vanja Asanović, 44. Prof. dr Žarko Blečić, 45. Radmila Vojvodić, 46. dr Natalija Perović, 47. dr Ljubo Pejović, 48. Prof. dr Milorad Burić, 49. Prof. dr Radomir Vukasojević, 50. Prof. Pavle Pejović, 51. Prof. dr Radovan Radonjić, 52. Doc. dr Ratimir Saveljić, 53. Prof. Aleksandar Ćilikov, 54. Prof. Branislav Sekulić, 55. Prof. dr Vojislav Nikčević, 56. Prof. dr Stevan Popović, 57. Doc. dr Andrija Lompar, 58. Prof. dr Nikola Barjamović, 59. dr Lazo Vujović, 60. Doc. dr Milorad Raskovic, 61. Prof. dr Đorđije Kovačević, 62. Prof. dr Vesna Kilibarda, 63. dr Vasilije Jovović, 64. Prof. dr Veselin Vukotić, 65. Prof. dr Šerbo Rastoder, 66. Prof. Jakov Đuričić, 67. Prof. Mile Grozdanić, 68. Anka Burić, 69. Doc. Senad Gačević, 70. dr Pavle Jovičević, 71. Doc. dr Sanja Ivanović, 72. Prof. dr Pavle Gazivoda, 73. Prof. dr Antun Sbutega, 74. Prof. dr Radoje Pajović

svakog sličnog zahtjeva od 1990. godine bilo je i mnogo "novih" imena, što je, imajući na umu stanje u zemlji u junu 1999. bila ne samo "velika građanska hrabrost" nego i potvrda intelektualnog sazrijevanja. Na taj način je "pitanje državnog statusa Crne Gore" postala ključna tačka spora i polemike u intelektualnim krugovima i sadržaj tih polemika je bitan za razumijevanje ključnih dilema razumijevanja perspektive crnogorskog društva na početku XXI vijeka. Među književnicima do raskola po ovom pitanju je došlo još u vrijeme "puča" 1988/89. i kao rezultat toga došlo je do osnivanja paralelnih udruženja književnika, međusobno isključivih više u političkom nego u literarnom smislu⁷¹. Od tada će oni dijeliti nagrade "samo svojim", na manifestacije dovoditi "samo naše" i promovirati literaturu koja je prevashodno "služila" potvrdi političkih stavova. U takvu Crnu Goru se 1999. iz egzila vraća Jevrem Brković koji potom donosi stvaralačku energiju koja će rezultirati brojnim poduhvatima.

Shvatanje da su vodeće crnogorske intelektualne institucije, poput CANU, parama crnogorske države bili i ostale promotori anticrnogorskih ideja, postalo je osnova institucionalne podvojenosti među crnogorskom intelektualnom elitom. Naime, oni koji su mislili da je "u toku je proces prepoznavanja sebe i svojih vitalnih državnih interesa, proces uspravljanja i priznavanja svoje hiljadugodišnje državne memorije" i da "Iz tog procesa Crna Gora nema kud do u svoju samostalnost i suverenost, ili, poput starih Hazara, u svoje konačno nestajanje!" osnovali su 29. februara 2000. godine "Dukljansku akademiju nauka i umjetnosti."⁷²

⁷¹ O tom fenomenu, najuticajniji član procrnogorski orijentisanih književnika Jevrem Brković, razmišlja na sljedeći način: "Krajem osamdesetih UKCG je postalo (č)etnički čisto, omasovljeno ravnogorsko društvo u revnosnoj slubi zvanične vlasti. U tom je UKCG-u bilo, i dalje će biti, baš svega, svih profesija i komično-tragičnih kreatura, bilo je penzionisanih i aktivnih policajaca, lažnih profesora istorije bez ijednog ispita na fakultetu, bilo je penzionisanih i aktivnih vodnika JNA, čak i par nosilaca Spomenice 1941. onom prljavom ratu UKCG je bilo pripremljeni i aktivni prvoborac i podstrekač: svoj Dom književnika pretvorili su UKCG ratnici u stovarište oružja za Istočnu Hercegovinu. UKCG ratnici obilazili su bojišta na jugu Hrvatske i u Hercegovini, u zapaljenom Ravnom čitali svoju koljački inspirativnu poeziju; u Trebinju i Nevesinju bratimili se s Radovanom Karadžićem i vladikom Atanasijem Jevtićem, zajedno nastupali, slikali se i zaklijnuli Srpstvu i Slobodanu..." Vidi: Monitor, 28. januar 2000. br. 484.

⁷² "Tim riječima obratio se akademikima, gostima i prijateljima Dukljanske akademije nauka i umjetnosti njen predsjednik Jevrem Brković na prvoj svečanoj sjednici DANU, održanoj 29. februara u Podgorici. Brković je potom akademikima uručio povelje i medalje, čiji je autor akademik Mile Grozdanić. Prva povelja uručena je akademiku Branku Pavičeviću, istaknutom crnogorskom istoričaru, prvom predsjedniku CANU i jednom od utemeljivača Dukljanske akademije. U protokolarnom dijelu sjednice, prisutne su pozdravili u ime Hrvatske akademije znanosti i

Na taj način su u Crnoj Gori nastale dvije elitne institucije, koje su u svojim nazivima imale onoga čega nema, ili više nije bilo. Dok je CANU bila "crnogorska" samo po nazivu, dotle se DANU⁷³ vezala za ime "duk-ljanska" koje je dugo brisano iz memorije i postalo sentiment, koji je druga strana najčešće "čitala kao antisrpski" čime je u suštini otvoren front "*borbe za prošlost*" ili bolje rečeno za "*identitet*" jedne zajednice⁷⁴. Tako su ionako skromni intelektualni potencijali crnogorskog društva umjesto da se posvete budućnosti i daljnjem razvoju, postali strane u ro-vovima u borbi zaokruživanja Crne Gore.

Srećom da se u tom (intelektualnom) "ratu" koristila "riječ" umjesto pravog oružja i da iza njega ostaju "djela" a ne "žrtve" i da je bilo mnogo onih, posebno pri kraju i nakon toga "*prebjegli na drugu stranu*" sa

umjetnosti potpredsjednik HAZU Milenko Fabrisio, u ime Albanske akademije njen generalni sekretar Eduard Sulsparola, a u ime Akademije Kosova potpredsjednik Nedžad Redžepagić. Uspješan rad DANU poželjeli su telegramima-čestitakama predstavnici akademija nauka Bosne i Hercegovine, Makedonije i Slovenije, Udruženje Crnogoraca iz Amerike, članovi DANU iz Zagreba, akademik DANU Stevan Dedijer, kao i njeni ostali brojni prijatelji. U radnom dijelu sjednice pristupne besjede govorilo je sedam članova Dukljanske akademije: Branko Pavičević, Slobodan Blagojević, Čedomir Vulević, Mihailo Kuliš, Vukić Pulević, Radosav Rotković i Ranko Radović. Jedna od najvećih tekovina u čitavom kulturnom, socijalnom i političkom razvoju Crne Gore predstavlja stvaranje vrhunske inteligencije, prije svega onog njenog dijela školovanog i izgrađenog na crnogorskom nacionalnom univerzitetu, naglasio je Branko Pavičević... Vidi: Monitor, 3. mart 2000. br. 489.

⁷³ Ibid, Na osnivačkoj skupštini DANU je usvojila i "Apel", koji je glasio: "*Poslije četiri uza-stopna rata, koje je u posljednjoj deceniji ovoga vijeka vodio jedan fašistoidni režim, sad prijetite i petim ratom. Poslije zločina u Vukovaru, Mostaru, Dubrovniku, Sarajevu, Srebrenici, na Kosovu... krenuli su i na Crnu Goru. Vojsku, čija je vrhovna komanda optužena za najteže zločine prema čovjeku, pripremaju za nova zla. Da pred licem cijelog svijeta od Crne Gore naprave Gerniku – samo zato što malobrojni crnogorski narod nije spreman da nestane sa istorijske scene niti da utone u istočnjački despotizam koji u ovom času vlada Srbijom. Istopio se zajednički politički identitet i – više nema političke snage s centralom u Beogradu koja može trajnije ostvariti prevlast u Crnoj Gori. Režimu u Beogradu ostala je samo brutalna sila. Miloševićeva vojska i paravojska gomilaju velike efektive unutar Crne Gore i na svim njenim granicama, uključujući i onu prema Srbiji. Vojni televizijski predajnici u Crnoj Gori emituju programe čiji je cilj sisanje straha i opšte nestabilnosti. Beogradski režim sprovodi i potpunu ekonomsku blokadu tako zaključane Crne Gore. Počinje da se ostvaruje istorijski potvrđena maksima da, ako kroz granice ne prolaze robe – prolaze vojske. U invertovanom biću Miloševićevog režima, generatori duhovnosti i civilizacije – nauka, umjetnost i religija – stavljeni su u službu varvarstva i katastrofe. Pred očima demokratskoga svijeta, s posebnom odgovornošću Evrope i Amerike, priprema se još jedan balkanski zločin, čiji je cilj nestanak Crne Gore, stoji u apelu Predsjedništva DANU, upućenog sa njene prve svećane sjednice."*

⁷⁴ Ibid, "*Crnu Goru ćemo i sa naučno-umjetničke strane učiniti udobnom kućom svih njenih stanara, bivših i sadašnjih, bez obzira na vjeru i narodnost – poručio je u svojoj besjedi Radosav Rotković, dodajući: "I, eto, zašto smo mi, i nazivom naše akademije zahvatili iz dukljanskih dubina, jer smo ono što ima duboke korijene i može da izdrži nalete svih vjetrova povijesti"*

sviješću da su uvijek bili na pravoj strani, smetnuvši sa uma da tu poziciju određuje "djelo" a ne "mišljenje". Sve navedeno, osnažilo je shvatanje tada predsjednika DANU, Jevrema Brkovića, da se iz egzila vratio u "najcrnogorskiju Crnu Goru."⁷⁵ *Treba naglasiti da je 10–15 godina kasnije, najveći dio akademika DANU bio u redovnoj proceduri biran u članstvo CANU. Paradoksalno, ali istinito, ovo je bila jedina crnogorska institucija koja je nakon nezavisnosti Crne Gore iskazala integrativni kapacitet u crnogorskom društvu.*

Šerbo RASTODER

INTELLECTUALS AND WARS IN THE ENVIRONMENT OF THE
1990S, BETWEEN THE FIDDLE AND ROCK AND ROLL
"HEROISM IS NOT GOING TO WAR",
DEDICATED TO THE ACADEMICIAN JEVREM BRKOVIĆ

Summary

In this paper, the author deals with the socio-political and historical circumstances of Montenegro in the period of the nineties of the 20th century in the context of the collapse of the SFR Yugoslavia in the civil war. The author of the paper pays special attention to the reactions of engaged intellectuals and their polemics, and above all, to the role and involvement of the writer Jevrem Brković in anti-war politics and the fight for the independence of Montenegro. The author depicts the political circumstances and the development of society under the influence of various influences from the country and abroad. The overall polemic conducted among the intellectuals was only the other side of the polemic of the politicians, but the politicians marked the polemics of intellectuals as the conversation of "immature" people. That is, especially those

⁷⁵ *Obrazlažući takav stav, Brković je tvrdio: "Komunistička je Crna Gora bila crnogorska samo onoliko koliko je bilo potrebno da se održi programirana ravnoteža "ravnopravnih naroda i narodnosti", odnosno republika, i uzgred (da li?) da nikada više ne zaživi ideja velike Srbije. Crnogorskim je vodećim komunistima Jugoslavija bila najsigurnija zaštita od velike Srbije, grudobran kakvog-takvog crnogorstva. Posljednji istinski pobornici takve Jugoslavije bili su Veljko Milatović, Veselin Đuranović, Vidoje Žarković, Marko Orlandić i Miljan Radović. Iza njih je došla generacija komunističkih mediokriteta koji su se, poput vejke na vjetru, okretali tamo gdje im kažu beogradski mentori, i to je bio pravi početak kraja avnojevske Jugoslavije. Današnja Crna Gora je međunarodna državna činjenica, kakva u ovom stoljeća nikad nije bila. To je ona "velja kruška" koja u grlo zapada svima što ne žele crnogorsku Crnu Goru. Takvih će na budućem referendumu biti ispod trideset posto. Crnogorstvo ne treba odricati ni onima koji su 31. marta masovno ustali i pozdravili dolazak Peđe Bulatovića u sportsku salu gdje je prvak svijeta u kik boksu, Ivan Strugar, branio, i odbranio, titulu" Vidi: Monitor, 7. april 2000. br. 494. Ipak, najcrnogorskija Crna Gora.*

INTELEKTUALCI I RATOVI U OKRUŽENJU DEVEDESETIH...

opinions that were dissonant in relation to politics were subjected to cynical mockery, which was supposed to indicate who is in power. At that time, intelligence was considered superfluous. However, through the activities of intellectuals, the "Second Montenegro" was created, to which Jevrem Brković made a great contribution with his involvement.

Keywords: wars of the nineties, intellectuals, Jevrem Brković, the anti-war movement, Montenegrin society.

Tatjana ĐURIŠIĆ
Filološki fakultet
Univerzitet Crne Gore

POLEMIČKA LIRIKA JEVREMA BRKOVIĆA

U radu ćemo analizirati polemičku liriku Jevrema Brkovića, kao osoben i rijedak žanr. Zahvaljujući svom izuzetnom polemičkom daru, pjesnik je upravo u okviru ovoj žanra napisao lirske tekstove visokog estetskog kvaliteta, koji u crnogorskoj književnosti zavrjeđuju status antologijskih tvorevina.

Polemička lirika je osobeni lirski diskurs u kojem je Brković izbrusio svoju polemičku vokaciju i podredio je lirskom kodiranju, što je u estetskom smislu veoma produktivno. U tom kombinovanom, hibridnom žanru formira se poseban komunikativni kanal, mnogo složeniji nego u slučaju intimne lirike: Ja koje šalje poruku, lirski i polemički kodiranu, i čitalac koji poruku prima, ali se u komunikaciju uključuju i polemički objekti – instance kojima su namijenjeni žaoka i cinizam.

U okviru ove teme, neophodno je tumačiti i izuzetno agresivan dijalog Jevrema Brkovića s Njegoševim *Gorskim vijencem*, s obzirom na kanonski i kulturni status tog teksta u crnogorskoj književnosti, s jedne strane, i identitetske funkcije Brkovićeve poezije u izgradnji crnogorske identitetske naracije, s druge strane.

Ključne riječi: polemička lirika, polemičko Ja, polemička žaoka, lirsko kodiranje, ironija, vladika Danilo, disens komunikacija, afektivno načelo i kučkini sinovi.

Snažan polemički nagon, koji nameće egzaltirana pravila svakoj semantičkoj igri, obilježio je kompletno stvaralaštvo Jevrema Brkovića, prodirući čak i u poeziju, pri čemu je nastao osobeni žanrovski amalgam – polemička lirika. Njegove polemike pratile su traumatična zbivanja u crnogorskom društvu i uticale na profilisanje vrednosnih stavova, posebno o dubrovačkom ratištu i crnogorskim identitetskim modelima, a Brković je dokazao da je majstor opore, oštre, polemičke riječi-noža,

koja sasijeca verbalnog i ideološkog protivnika. Polemički duh, koji je po svojoj strukturi vrlo osoben, presudno utiče na pjesnikov odnos prema svijetu, pri čemu definiše ključne koordinate njegove poetike:

Skлонost polemici izraz je temperamenta, znak posebne konstitucije i strukture pojedinih duhova koji su u svom odnosu prema svetu uvek na izvesnom borbenom odstojanju, u protivstavu i otporu prema svemu što se ne slaže s njihovim uverenjima i što smatraju da je pogrešno, rđavo i nazadno; pri tom je polemika sastavni deo i rezultat njihove neposredne angažovanosti u javnom i kulturnom životu (Bandić 1986: 575).

U polemički kodiranoj lirici Jevrema Brkovića modeluje se lirsko Ja veoma osobene strukture, čija je komunikacija usmjerena na disensne činovne, što rezultira izgradnjom cinične, podrugljive, ironične i arogantne instance, izuzetnih perlokucijskih moći. Takav lirsko-polemički subjekat je superioran i narcisoidan, uvijek sam protiv njih – kućkinih sinova. Polemička lirika je osobeni lirski diskurs u kojem je Brković izbrusio svoju polemičku vokaciju i podredio je lirskom kodiranju, što je u estetskom smislu veoma produktivno. U tom kombinovanom, hibridnom žanru formira se poseban komunikativni kanal, mnogo složeniji nego u slučaju intimne lirike: Ja koje šalje poruku, lirski i polemički kodiranu, i čitalac koji poruku prima, ali se u komunikaciju uključuju i polemički objekti, instance kojima su namijenjeni žaoka i cinizam. Na taj način usložnjava se primanje poruke, a struktura recipijenta se udvaja: naime, razlikujemo instancu koja nije emotivno pogođena polemičkim arsenalom, veoma ubojitim oružjem, već ga tretira kao element iskaza koji pojačava stilogenost; ali tu je i instanca koja je i te kako pogođena polemičkim sredstvima, osjeća da je upravo on(a) objekat polemičke žaoke u tekstu, što je praćeno i pojačanim perlokucijskim efektom, jer poruka izaziva negativne emocije, najčešće gnijev i mržnju. U tom žanru, kao posljedica specifičnog kodiranja, grade se polemičke ideologeme kao posebna vrsta ideološke supstancije, čiji je dijaloški potencijal izuzetno pojačan, i to disensnom energijom. Što je bliže nožu a dalje od kašike, to je polemička ideologema estetski kvalitetnija i stilski efektinija. Polemičke ideologeme pjesnik pretače u lirske sekvence, pri čemu sredstva stilske figuracije i energija stiha unose u njih lirsku komponentu. Brković je polemički majstor koji i u ovom žanru zadržava žaoku polemike, ali je umotava u liriku, tako da je iskaz dvostruko kodiran, lirski i polemički, što rezultira ubojitom i disperzivnom semantikom. Naime, lirika koliko ublažava oštricu

polemike, ona istovremeno pojačava efektnost iskaza, njegovu upečatljivost, što doprinosi snažnijem perlokucijskom učinku, odnosno djelovanju na zamišljenog sagovornika. Ovaj tip pjesničkog iskaza dostiže estetski vrhunac u antologijskoj pjesmi, u remek-djelu polemičke lirike – *Kučkini sinovi*. Situaciona nadmoć (zavisi od funkcija neke instance u trenutku artikulisanja diskursa) pjesnika u odnosu na sve sagovornike, neka vrsta pjesničke prepotencije kojom je obilježena komunikacija s „kučkinim sinovima” svjedoči o veoma jakoj ilokuciji, to jest namjeri govornika da udari tamo gdje najviše boli, jer se „kučkini sinovi” prepoznaju i uvrijede, ponekad i pucaju. U ovoj pjesmi je posebno naglašena opozicija između kombinovane instance lirsko-polemičkog Ja i Njih, čiji je semantički supstrat cinična metafora – „okot džukelasti”. Selekcija verbalnih jedinica, u odnosu na intimnu liriku Jevrema Brkovića, bitno se mijenja i usmjerava na agresivnu, disensnu leksiku, pa su riječi iz ovog lirsko-polemičkog diskursa veoma zajedljive, cinične, sarkastične, provokativne, agresivne i pune disensnog naboja – to su riječi koje proždiru džigerice *toj mileti psećoj*, a jači ilokucijski efekt ne može se ni zamisliti.

U polemički kodiranom diskursu, na ulančavanje verbalnih jedinica presudno utiče afektivno načelo polemičkih instanci, na čijim se emotivnim egzaltacijama zasniva interakcija, usmjerena na disensne govorne činove. Polemika je nefikcionalni žanr čije utemeljenje u stvarnosti može biti veoma opasno, pa i pogubno za polemičke instance, što pokazuje i izgnanička sudbina najznačajnijeg i najoštrijeg crnogorskog polemičara – Jevrema Brkovića. Apodiktička organizacija njegove polemičke lirike izuzetno je zanimljiva sa stanovišta komunikacije, jer se nadmetanje između lirskog Ja i „kučkinih sinova” organizuje kao naglašeno disensni, agonalni tip dijaloga, pri čemu se moćnim rugalačkim strategijama izgrađuje superiorni diskurs lirskog subjekta. Disensni dijalog zasnovan je na nekooperativnosti koja podrazumijeva kompetitivnost, nadmetanje ili nadgornjavanje, što ga čini idealnim sredstvom za realizaciju sukoba. U disensne činove spadaju: protivkritika, poricanje, prijetnja i ismijavanje (Ivanetić 1995), pri čemu i stilski mehanizmi ironije i sarkazma mogu biti aktivirani u tzv. „negativnim strategijama”, koje čine osnov polemičkog diskursa.

Osobnosti polemičke semioze odražavaju se kako na organizaciju, tako i na djelovanje emotivnog diskursa, definišući njegovu ekspresivnu i apelativnu funkciju (Jakobson 1978), pri čemu se emocija stilizuje i podređuje organizacionim principima polemičkog žanra i njegovoj

logici. Po mišljenju nekih semiotičara, pojedine verbalne jedinice same po sebi su nosioci emotivnog, to jest evokativnog naboja:

...reči su, dakle, u stanju da vrše dubinski uticaj, sasvim neovisno od sudelovanja u tome nekakvih naročitih strasti, potreba, želja, ili okolnosti kod slušaoca. I kao da nema granica mogućnom evokativnom domašaju reči, kako se to, uostalom, u prošlosti već toliko puta bilo pokazalo (Ogden / Ričards 2001: 205).

Dakle, bez obzira na namjere govornika, u samim riječima je sadržan određeni emotivni potencijal djelovanja, što posebno važi za riječi subjektivne ocjene, jer sistem vrednovanja, odnosno određeni aksiološki parametri u polemičkom diskursu nameću i odgovarajuću selekciju verbalnih jedinica.

Polemički kodirana emocionalnost neraskidivo je povezana sa ideologijom, a sredstva kojima se modifikuje i podešava emocionalni diskurs u polemici naglašeno su disensnog i subverzivnog tipa, zbog čega ideološka (vrednosna) tačka gledišta postaje dominantna u organizaciji polemičkog iskaza. Dezintegracijska, razgrađivačka energija polemičkog žanra podrazumijeva razaranje argumenata protivničke strane, a agresivan odnos prema sagovorniku uspostavlja se kao osnovno načelo polemičke interakcije u koju je uključen i postupak hiperbolizacije. Polemičke instance su po pravilu egzaltirane, stoga je njihov frazeološki idiom organizovan na principu indeksnog znaka, odnosno naglašeno emocionalnog diskursa. Na povišen stepen emocionalnosti u polemičkom diskursu ukazuju i frazemi imenovanja (*neurotična kućad, nesoji pseći, štenad zagrižena*), koji otkrivaju izrazito subjektivan stav govornika prema objektu vrednovanja, i u kojima se često odražavaju subverzivne polemičke strategije poput ironije, karikature, parodije, persiflaže i crnog humora:

VIDIŠ LI DA KIDIŠU

*Kidišu,
U jatima i rojevima kidišu.
Još su posni i balavi,
A znaju da kidišu,
Znaju i zašto,
Sve znaju,
Imaju osnovne pojmove o kidisanju.*

.....
*Je li te strah?
To su tvoja djeca!
Zar ih ne prepoznaješ po kidisanju?*

Dakle, u polemici sve je u duhu emocionalnog diskursa dovedeno do ekstrema, što se posebno manifestuje u hiperbolizaciji osjećanja i uklapa u eruptivni polemički postupak izgradnje sistema krajnosti i isključivosti, koja podrazumijeva ideološku disjunkciju, to jest odsustvo kooperativnosti i saglasnosti sa sagovornikom. Pošto je u polemici glavni izvor egzaltacija upravo ideologija, u polemičkom diskursu gradi se neka vrsta osobenog ideološkog afekta, čiji su signali povišena intonacija, ubrazan ritam, sintaktičke anomalije, praćene nekontrolisanim izlivima bijesa i agresivnosti, što dovodi do aktiviranja isključivo disensnih komunikativnih strategija i emitovanja indeksne, odnosno ekspresivne informacije:

*Motaju mi se oko nogu bezubi kerovi,
Tek oštenjeni bizini, bize male,
Gadovi neki pseći,
Već uškopljeni,
Pas im majku!
(Kučkini sinovi)*

Razgrađivačka energija ironije može prevazići funkcije stilskog mehanizma i postati organizaciono načelo, pa u mnogim književnim djelima ironija prožima duže dijelove teksta ili cijeli tekst, uspostavljajući ironički otklon prema onome o čemu se govori (Lešić 2008: 229). Ako ironija prelazi granice jedne rečenice i prožima tekst u cjelini, onda govorimo o ironijskom diskursu, a upravo takav tip diskursa organizuje se u polemičkoj lirici Jevrema Brkovića.

Karikatura je, uz ironiju i crni humor, jedna od omiljenih polemičkih strategija koja djeluje na principu izobličavanja, hiperbole i hipertrofije, jer izdvajanjem neke karakteristične, spoljašnje ili unutrašnje crte protivnika i njenim namjernim preuveličavanjem proizvodi efekte komičnog ili pak grotesknog, a ismijavanje sagovornika spada u nekooperativne govorne činove:

*Ta neurotična kućad,
Ti mali psići,
Ti nesoji pseći,
Ta štenad zagrižena,
Ta pasmina zimomorna.
(Kučkini sinovi)*

Smjeli, ekstravagantni potezi i naglašavanje nekih markantnih obilježja lika koji prikazuje omogućavaju karikaturi da funkcioniše kao loša imitacija nekog ozbiljnog posla, uzvišene akcije, egzemplarnog modela ili pak neke ideje. Njena svrha je da isticanjem slabosti, poroka i negativnosti u pojedincu, društvu i vremenu, kritički i rastrežnjujući djeluje pozitivno i progresivno, kao protest i pobuna protiv kanona i autoriteta. Stoga karikatura funkcioniše kao snažno političko, borbeno i propagandno sredstvo, kao negativ koji ističe sve tamne crte objekta i fiksira drastičnu pretjeranost, rugobu, nakaradnost i izvitoperenost, pri čemu se smijeh i poruga javljaju kao oružje upereno protiv suparnika:

*Plombiraju zube,
Nose ukrasne brnjice,
Svilene vrpce oko vrata.
Hoće to okoti džukelasti,
Hoće to ta milet pseća,
Dok ih pravi psi zapišavaju!
(Kučkini sinovi)*

Funkcije ironije

Kad je u pitanju sistem stilske figuracije, u poeziji Jevrema Brkovića izdvaja se stilska figura ironije, koja često prevazilazi granice jednog iskaza i nameće se kao organizaciono načelo pjesničkog diskursa u cjelini, što je posebno izraženo u njegovoj polemičkoj lirici.

Apelativna funkcija ironije izraženija je nego kod ostalih stilskih figura, jer ona podstiče formiranje vrednosnih stavova, angažman i emocionalnost čitaoca, te distribuira uloge počinitelja, žrtve, mete i zavjerenika, tako da predstavlja nezamjenljivo izražajno i organizaciono sredstvo angažovanog diskursa. Ironija djeluje kao polivalentna diskurzivna strategija, skopčana sa izuzetno složenom i kontroverznom aksiologijom, čija je glavna svrha da podriva i destabilizuje kanonizovane

vrednosne i ideološke sisteme. Pošto se po pravilu realizuje u komunikativnom sistemu u kome je moć neravnopravno distribuirana, pokazala se kao posebno funkcionalna u antologijskom ciklusu Jevrema Brkovića *Moji ljudi*:

TREBA SE PRIPREMITI ZA ODBRANU

6.

*Plašim se
Dogodiće se najgore:
Izgubićemo bitku
Čiju smo godišnjicu
Već davno proslavili.*

*Bacači plamena
Iz prstiju mojih ljudi
Zaustavljaju prvu najezdu bilja,
Ikre, borova i rose na nebu.
Zaustavljaju sebe u ponovnom životu,
Zaustavljaju nebo u meni
Sve zaustavljaju!*

Zahvaljujući subverzivnim značenjima ironije suptilno se podriiva autoritet Vođe, što je posebno informativno s obzirom na balkanski kult koji promoviše i na nivo božanstva uzdiže rukovodeću instancu u socijalnoj piramidi. Taj vrh moći ljulja se i destabilizuje i pomoću ispovjednog lirskog manira, koji pruža uvid u nesigurnost i anksioznost instance na vrhu, pri čemu se pokreće pitanje posjedovanja i kontrole ljudskih bića: ko koga tu stvarno kontroliše – Ja moje ljude ili oni mene? Naime, lirskim i ironijskim strategijama biće se modeluje kao običan šaraf u hijerarhiji koju niti razumije niti može kontrolisati, čak ni kad je na njenom vrhu, čime se piramida moći ozbiljno urušava. U ciklusu *Moji ljudi* maestralno je razgrađeno izopačeno ustrojstvo totalitarnog režima, što pokušava da kontroli podvrgne čak i vrt, osobenu prostornu strukturu koja u sebi simbolički sažima kosmos u cjelini, a to je ostvareno izuzetno suptilnim razgrađivačkim mehanizmima, što je potpuno neuobičajeno za jak polemički duh Jevrema Brkovića:

MOJI LJUDI SU OBAVILI SVE POSLOVE

3.

*Moji ljudi
Smješteni na spratovima
Iznad mene
Kunu se
U nišane svojih revolvera,
U svoje oči se kunu,
Da ništa nijesu vidjeli,
Da ništa nijesu čuli
I da je u vrtu
Svaka travka poslušna
I svaki cvijet obučen
Da osluškuje, bilježi i javlja
Svaku promjenu
Koja bi mogla da iznenadi
I njih
I mene
I grupu naučnika
Smještenih u potkrovlju.*

Ciklus *Moji ljudi* svakako spada u estetski najuspjelija preispitivanja moći u južnoslovenskim književnostima i kulturama, jer pjesnik u lirskom lancu znakova svjedoči o asimetričnoj distribuciji moći, pri čemu osnovna invarijantna jedinica postaje ideologema, a ulančavanje se odvija na principu podrivanja svakog stabilnog značenja. U tom ideološkom procesu, koji je izuzetno teško realizovati unutar lirskog diskursa, do punog izražaja dolazi semantička fluktualnost i subverzivnost ironije, kao i izuzetna složenost ironijskog konteksta. Naime, ironija aktivira širi društveni kontekst, ideološke modele i aluzije na političke relacije, jer probija granice teksta i u njega unosi, više nego i jedna druga stilska figura, vantekstovne elemente, posebno ideološke i političke diskurse, stavove i ideje:

6.

*Kod Mojih ljudi
Fantastično oduševljenje
Slično onom
Kada su uspjeli
Da u žalcu jedne pčele
Montiraju radio odašiljač.*

*Sada je sve u redu.
Na svakoj biljci u vrtu
Nakalemljen je
Detektor
Za otkrivanje
Biljnih namjera
Biljnih vašiju
I biljnih otrova.*

U oblikovanju izuzetno razuđenog semantičkog polja ironije učestvuju neknjiževni elementi klase, rase, etnosa, nacionalnosti i religije. Simultano raznorodnih, često oprečnih značenjskih struja čini je najdinamičnijim izražajnim sredstvom, čija je subverzivnost izuzetno djelotvorna na planu socijalne semiotike, što doprinosi britkosti ironije i njenom uspostavljanju ne samo kao stilske, već i kao sociokulturne figure koja je duboko uronjena u kontekst, pa na njega oslanja značajan dio svog semantičkog polja. U ovom fantastičnom ciklusu pjesnik lirski modeluje skučenost egzistencijalnog prostora i anksioznost subjekata podvrgnutih totalnoj kontroli, pri čemu su najvažnija značenja sadržana u metalingvističkom sloju teksta, u ironijskoj antifrazi koja lebdi nad iskazom, dokazujući da upravo kad je prikriivena i suptilna, ironija je najubojitija. Pri tom se pjesnik izruguje božanskim poslovima kontrole i nadgledanja, kao i odbrambenoj djelatnosti (potciklus *Treba se pripremiti za odbranu*), koja se u svakom društvu smatra svetim i neotuđivim pravom, ukazujući na anomalije u kulturi koje nastaju kada naše pravo na odbranu neosjetno pređe u napad na Drugoga i postane svirepo sredstvo ugrožavanja tuđeg egzistencijalnog prostora:

MOJI LJUDI SU OBAVILI SVE POSLOVE

2.

*Sada sam siguran
Da se u vrtu
Desilo nešto strašno.*

*Možda je to bio glas
Jedne nepravедno optužene ptice.
Možda baš one
Koja je sagorjela na munji
Posađenoj u vrtu
Da onemogući
Pojavu ljepote
U nekoliko vida.*

Dakle, ironija je izuzetno funkcionalna u pjesničkom diskursu Jevrema Brkovića a omogućava mu da se na suptilan način obračuna s negativnim političkim pojavama socrealističke kulture, da osudi primitivizam plemenske zajednice i da se naruga centrima moći, pri čemu pokazuje najveći stepen angažovanosti u crnogorskom književnom kanonu, po čemu mu je blizak još jedino Radovan Zogović.

Stih i velika količina patosa koju on proizvodi relevantna je i na planu socijalne semiotike, pa se u stihu kao osobenom verbalnom konzervansu čuvaju ključni egzistencijalni i epistemološki modeli, kao i informacije od presudnog značaja za neku sociokulturnu zajednicu. Pjesničke ideologeme, posebno one koje sadrže identitetske jedinice značenja, kondenzovane su pod pritiskom stiha i njegovih mehanizama, pri čemu zvuk, melodija i ritam djeluju kao jaka mnemonička sila, koja uobličava verbalni niz po principu semantičke kompresije pretvarajući ga u ubojite, pregnantne iskaze organizovane na paradigmi paremije, što im obezbjeđuje otpornost na proticanje vremena i neizbrisiv trag u recepcijskoj strukturi.

Po mišljenju Jana Mukaržovskog, stih nije samo ritmička već i značenjska jedinica (Mukaržovski 1998), što umnožava mogućnosti značenjskih preokreta i omogućava ugrožavanje svih jezičkih funkcija na račun estetske. Zahvaljujući stihu i njegovim vrijednostima u poeziji se narušava uobičajeni sintaktički poredak a intonaciona krivulja izbacuje

iz automatizma i na taj način oneobičava, što u lirski diskurs unosi osobenu ritmičko-metričku i melodijsku energiju. Dakle, energija stiha pojačava uzvišenost, tragičnost i patetiku prikazanog kulturnog modela, kao i ekspresivnost komunikativnih obrazaca, pojačavajući perlokucijsko djelovanje svih pjesničkih iskaza. Stoga treba naglasiti da dukljanska kultura i (anti)epaska Crna Gora, modelovane u stihu Jevrema Brkovića, predstavljaju visoko stilizovane književne konstrukcije ljudi, prostora i vremena, koje su građene po zahtjevima autorske koncepcije, njegovih estetskih, ideoloških i aksioloških, a posebno identitetskih kriterijuma, pa se u interpretaciji ne smije gubiti iz vida njihova umjetnička, drugostepena priroda.

Stihovana identitetska naracija postaje izuzetno relevantna na planu socijalne semiotike jer energija stiha upečatljivo djeluje na recipijenta, a pošto je mnomonička funkcija stihovanog teksta mnogo jača nego proznog, u Brkovićevoj poeziji organizuju se identitetski modeli kao osobeni pjesnički programi za memorisanje informacija od ključne važnosti za opstanak crnogorske socijalne zajednice i za očuvanje njenog identiteta.

Polemički dijalog s *Gorskim vijencem*

Prostorna semiotika u crnogorskoj književnoj tradiciji izgrađuje se kao složen semiotički sistem u kojem dolazi do prekodiranja geografskog prostora i formiranja herojskih prostornih struktura, gdje borave epske instance, čiji je osnovni etički regulator kult čojstva i junaštva. Međutim, u crnogorskoj književnosti dvadesetog vijeka dolazi do preispitivanja, prevrednovanja, pa čak i do razgrađivanja epskog, plemenskog modela svijeta i mišljenja, kao i njegove aksiologije. U prezentativnim tekstovima, koji nastaju na osnovu iluminativnog tipa citatnosti (Oraić Tolić 1990), takve prostorne strukture se razgrađuju upravo zbog svoje primarne funkcije nosilaca i čuvara kulture, sa naglašenom klasifikacijom, reprezentativnom i mitologizujućom semantikom, jer se razaranjem njihovog kanonskog statusa, razara i kulturni kanon. U taj razgrađivački proces uključuje se i poezija Jevrema Brkovića, pri čemu posebno mjesto zauzima pjesnički ciklus *Vladika Danilo*, koji je u citatnom odnosu s *Gorskim vijencem* kao vrhunskim estetskim proizvodom kosovske mitologije i herojskog modela svijeta i mišljenja, sa naglašenim odbrambenim funkcijama u crnogorskoj kulturi.

U identitetskoj semiozi izuzetno su značajni simbolički znakovi, koji kao najsloženiji i u punom smislu arbitrarni mogu aktivirati čitav

jedan kulturni, civilizacijski poredak, a za crnogorsku identitetsku naraciju najznačajniji kulturni poredak jeste njegoševski herojsko-patrijarhalni i patriotski model svijeta i mišljenja, modelovan u *Gorskom vijencu*. Kolektiv čuva sebe i svoj identitet preko tekstova, pa se Intertekstualnost javlja kao mnemonički mehanizam, a svijest o sebi, pamćenje svog herojskog bića i nadmoći sopstvene kulture pohranjeno je u *Gorskom vijencu* kao u svojevrsnom čuvaru crnogorskog identiteta. Ali u tom tekstu sačuvan je i kobni identitetski konstrukt srpstva, pa će Jevrem Brković strategijama iluminativne citatnosti razgrađivati tu ideologemu, pokušavajući da, u duhu prezentativne citatnosti, svoj tekst nametne kao vredniji, nudeći dukljansku identitetsku naraciju kao uzor. Osim toga, u svom citatnom dijalogu pjesnik se obračunava i s ratničkom surovošću i epskim, guslarskim senzibilitetom plemenske Crne Gore, čija slika moćno izrasta sa stranica *Gorskog vijenca*, pa Njegoševa drama, za razliku od *Ljetopisa popa Dukljanina*, funkcioniše kao prototekst čije se semantičke strukture strategijama iluminativne citatnosti preispituju u poeziji Jevrema Brkovića. Dakle, semantičke strukture preuzete iz *Gorskog vijenca* podvrgavaju se preispitivanju u citatnom dijalogu, čija je svrha da u novom pjesničkom tekstu podvrgne sumnji posebno aksiologiju, odnosno sistem vrednovanja uspostavljen u prototekstu, koji zauzima centralno mjesto u crnogorskom književnom i kulturnom kanonu, što Jevrem Brković ni u jednom trenutku ne osporava.

Intertekstualnost je ključni mnemonički mehanizam, odnosno osobeni imunitet kulture, kojim ona sebe čuva i brani od zaborava i nestajanja. Mnemonički procesi u kulturi od presudnog su značaja za izgradnju identitetske naracije, stoga tekstovi koji u sebi čuvaju sjećanja na druge tekstove imaju posebne semiotičke funkcije i povećanu kulturogenost. Pjesnički ciklus Jevrema Brkovića *Vladika Danilo*, upravo zahvaljujući intertekstualnim mehanizmima, zauzima posebno mjesto u crnogorskoj književnosti, jer se napaja semiotičkom energijom iz *Gorskog vijenca*. Ciklus *Vladika Danilo* pjesnički je kodirana interpretacija Njegoševe drame, koja pokazuje autorovo odlično poznavanje motivacionih sistema prototeksta. Čitanje *Gorskog vijenca* je prava crnogorska opsesija, jer tumačeći taj tekst, mi pokušavamo da protumačimo sebe i agoniju kreolizovane kulture, duboko rascijepljeno nacionalno biće, zamišljeno nad svojim postkolonijalnim identitetom. *Gorski vijenac* je izvor gorštačkog paroksizma, patnje i bola dovedenih do vrhunca, pa će i ciklus *Vladika Danilo* biti obillježen egzaltiranom emocijom, pri čemu su elementi dramskog teksta pretočeni u lirski materijal:

TO MANDUŠIĆ POD ZVIJEZDAMA PLAČE

*Ruke su mi krvave, čudiš li se Igumane?
I krst mi je krvav i mitra vladičanska.
Ti ne vidiš sebe – i slijep si i ranjen,
Ti si kao i mi – od užasa satkan!*

*Grijevima je našim tijesno u nama,
To mi htjede reći sinoć pred molitvu.
Oče, evo Mandušića nose u ranama –
Kroz prsi njegove nož pozlaćen svitnu.*

*Da ga dočekamo kletvom il' suzama?
On mlad mjesec noćas na rane privija.
Ne broji brojanice, odbrojeno je i nama,
Uzmi šaku olova ili klupko zmija*

*I takav kreni cetinjskim poljem i čuj:
To Mandušić pod zvijezdama plače –
Prođi mimo njega, Igumane, tuguj –
Čelo mu je na četvoro, samo oči mračne*

*Na njega liče i svjedoče o Vuku.
Neka ga pronesu poljem kroz paprat i travu.
Eto, jednom i on iz srca jauknu –
Da li snahu Milonjića ili svoju glavu!*

Ciklus se organizuje u dvadeset monoloških sekvenci vladike Danila, u kojima se rekreiraju ključni likovi *Gorskog vijenca*, kao citatni potomci monumentalnih epskih predaka, ali se pri tom aktivira oneobičena tačka gledišta „krvlju okićenog” vladike. Na taj način produbljuje se i dograđuje motiv sumnje u opravdanost obračuna s domaćim Turcima, koji u prototekstu ima značajne (anti)dramske funkcije usporavanja i odlaganja radnje. Upravo zbog toga najoštrije, polemički intonirane iskaze vladika upućuje na adresu igumana Stefana, koji u Njegoševoj drami podstiče istragu i svojim izuzetnim perlokucijskim potencijalima ubjeđuje Crnogorce da se obračunaju sa svojom islamiziranom braćom, što je u moralnom smislu vrlo problematično, pa se osuda tog čina i svireposti plemenske kulture artikuliše u monološkom diskursu vladike Danila:

KAO DA JE MORE

*Kao da je more, ili nešto jače,
Mučilo me u snu od kosti do kosti.
Noć me ova, Igumane, u otrov pretače –
Ko je od nas kadar da ovo premosti*

*I nađe kopču krutu za ono što će doći?
Smiju li Crnogorci činiti ovo što čine?
Ratnik sam i ja, al' znam ko su moćni –
Njihovo je vrijeme od magle do vedrine.*

*Demon osmišljen poretkom ljepote i zala,
Biće jednom draži no naša prostota.
Budi srećan moj Batriću, glava ti je pala
Čista kao cvijet kojeg vjetar smota.*

(Podvukla T. Đ.)

Premještajući Njegoševog junaka iz epskog modela svijeta i mišljenja u lirski diskurs, pjesnik prvo mijenja metriku, pa umjesto epskog deseterca koristi dvanaesterac i još duže stihove, čime je ozbiljno uzdrmana deseteračka ritmičko-melodijska linija, automatizovana kako u *Gorskom vijencu*, tako i u južnoslovenskoj epici. Osim toga, aktivirana je i rima koja je u prototekstu uvedena u minus-postupak da bi *Gorski vijenac* što više ličio na epski diskurs, što takođe doprinosi pojačavanju lirske intonacije ciklusa i nametljivosti zvučnog sloja pjesničke strukture. Pri tom lajtmotivi djeluju kao vezivni elementi ciklusa i sredstva njegove lirizacije, ali i kao snažne citatne karike sa prototekstom što usložnjava njihovu citatnu funkciju, upućujući je istovremeno u dva smjera – na sinhronijski plan ciklusa i na dijahronijski plan prototeksta. To znatno utiče na proširenje semantičkog polja ključnih lajtmotiva: krv, čest, krst, samoća, stradanije, pakleni prostor, tica, kamen, smrt, nebo, nebesa, nebeski, noć, mrtvi...

Plemenska kultura se na intertekstualnoj ravni uspostavlja kao vertikalna, sa strogom hijerarhijom tekstova, pri čemu hijerarhijski niži tekstovi imitiraju po vrijednosti i položaju nadređene, a *Gorski vijenac* doprinosi kanonizaciji i semantičkom snaženju epskog diskursa, jer ga citatnim mehanizmima estetski afirmiše, pa se Njegoš uključuje u kanonizaciju folklornog teksta koja se u južnoslovenskim kulturama odvija u

19. vijeku, posebno kroz prikupljački rad Vuka Karadžića, Vuka Vrčevića i ostalih sakupljača. U tom čvrstom citatnom sistemu kao semiotički centar izdvaja se i nameće *Gorski vijenac* koji je u afirmativnom dijaloškom odnosu prema usmenoj poeziji, posebno epskoj junačkoj pjesmi. Upravo to citatno snaženje epskog teksta, odnosno junačkog modela svijeta i mišljenja, kao ključni semiotički proces Njegoševe drame, podvrgava se preispitivanju u poeziji Jevrema Brkovića, koji se strategijama iluminativne citatnosti obračunava s rigidnim i retrogradnim guslarskim supstratom crnogorske kulture, jer je on, između ostalog, neraskidivo povezan s kosovskom mitologijom i srpstvom kao identitetskim modelom:

STARO ORUŽJE

*To je sve što su mi ostavili preci,
Gospodari, knjazi i kneževi vrli.
Na svakoj su dršci ljuti glavosjeci
Urezali zapis zašto su umrli.*

*Prokletstvo moje s kojeg još krv zrači,
Do pomame zgrijeva tvoja ljepota,
Na kućnom zidu ti si ukras mračni,
Bez kojeg bi kuću pritisla sramota.*

*U baštini samo oružje i kosti,
I podosta laži o našoj hrabrosti,
Još i jedna knjiga mudra, al' pogana. (Podvukla T. Đ.)*

Na taj način proizvodi se znatna doza semantičke i ideološke napetosti između dukljanske i kosovske mitologije, pri čemu se dukljanstvo modeluje kao jedini pravi identitetski supstrat, koji je u istorijskom smislu vredniji jer je stariji, što oko njega stvara primordijalnu auru, tako da on u poeziji Jevrema Brkovića pokazuje svoju superiornost po svim aksiološkim parametrima. Nasuprot tome stoji srpstvo, izgrađeno i u *Gorskom vijencu* kao snažan identitetski model epske kulture, koji Brković prepoznaje kao opasnost po samosvojnost i stabilnost crnogorskog identiteta, pred kojom se i artikuliše svojevrsna himna dukljanskoj kulturi i njenim svetinjama. Naime, na semantičkom nivou, citirani tekst *Ljetopisa popa Dukljanina* jeste uzor Brkoviću i njegovom tekstu, a novi smisao, nastaje na principu semantičkih analogija i ugledanja na poznata

ljetopisna značenja, hrišćansku semantiku i aksiologiju, jer je *Ljetopis* proizvod hrišćanske kulture i u aktivnom je ilustrativnom dijalogu sa Biblijom. Dakle, citatna motivacija ide od dukljanske kulture i mitologije prema Brkovićevoj poeziji, koja treba da potvrdi i ilustruje dukljansku kulturu kao univerzalni i vlastiti kanon – uzor dostojan oponašanja. Jevrem Brković kao pripadnik crnogorske kulture citira ljetopisni tekst, u čemu se osjeća tendencija i potreba vlastite nacionalne kulture da pred prijetećim identitetskim rascjepom samu sebe shvati i potvrdi kao dukljansku. Stoga na vrhu ontološke i semiotičke piramide Brkovićeve poezije stoji dukljanski hronotop i tekst *Ljetopisa*, koji je građen po načelu ilustrativne citatnosti božje riječi, a srednjovjekovna kultura na istoj takvoj citatnosti. Naime, iz sintaktičke perspektive, srednjovjekovna kultura, u okviru koje nastaje *Ljetopis popa Dukljanina*, vertikalna je i subordinirana: tekstovi i bića zauzimaju određena mjesta, a na vrhu vrednosne piramide stoji Biblija prema kojoj se upravlja sistem kulture u cjelini. Budući da je *Ljetopis* apsolutni semantički i aksiološki uzor u poeziji Jevrema Brkovića, on se tretira kao citatna riznica, tačnije kao riznica identitetskih informacija. U *Ljetopisu* se citatno objavljuje božanska riječ, jer se u citatnom procesu reprezentativno obnavlja i potvrđuje primarni, nepovredivi i jedinstveni Tekst-uzor, što obezbjeđuje stabilan aksiološki sistem dukljanskoj identitetskoj naraciji koja se na taj način posredno napaja i biblijskim tekstom, zbog čega pretenduje na istinitost.

U crnogorskoj kulturi, zahvaljujući poeziji Jevrema Brkovića, pokrenut je osoben semiotički proces dopunskog oznakovljavanja dukljanskog hronotopa i *Ljetopisa* kao izvora identitetskih informacija, jer u crnogorskoj semiosferi herojsko-patrijarhalnog perioda dukljanska citatnost nije osnovni model koji je regulisao svakodnevnu komunikaciju niti umjetničku aktivnost. Naprotiv, osnovni regulatorni model tog perioda jeste kult kosovskog zavjeta, oslonjen na hrišćansku martiromaniju, što je izazvano kolektivnom traumom kolonizacije, koja je pokrenula čitav niz semiotičkih procesa i dovela do formiranja razuđene kosovske mitologije i citatnosti, čiji se motivi i vrednosni stavovi preuzimaju u *Gorskom vijencu*. Mitologizacija Duklje u poeziji Jevrema Brkovića, uz aktiviranje značajnog estetskog potencijala, dovodi do snažne semiotizacije dukljanskog hronotopa koji se ugrađuje u same temelje crnogorske kulture, zahvaljujući početnom mjestu *Ljetopisa* u crnogorskom književnom i kulturnom kanonu, što mu omogućava da postane izvor identitetskih sema. Na taj način se Duklja pretvara u moćan intertekstualni znak i najvažniji hronotop kolektivne mnemonike u crnogorskoj identitetskoj

naraciji, u kojoj dolazi do naglašene semiotizacije tog geografsko-istorijskog fenomena, pri čemu se on umjetničkim strategijama transformiše u prostorni i identitetski simbol, u čije se semantičko polje kontinuirano taloži novo značenje praćeno intenzivnim procesom mitologizacije.

I da zaključimo, Brkovićeva oštra polemika s Njegošem izazvana je identitetskim rascjepom koji *Gorski vijenac* i ostali Njegoševi tekstovi unose u crnogorsko nacionalno biće. Stoga se pjesnik obračunava s ključnim ideologemama Njegošve poezije, posebno srpstvom i kosovskom mitologijom, pri čemu u crnogorski semiotički prostor unosi dukljansku mitologiju koju izgrađuje u okviru svih žanrova: pjesničkog, narativnog, dramskog, esejističkog... Identitetske funkcije njegove poezije, kao i cjelokupnog stvaralaštva imale su ogroman uticaj na artikulaciju crnogorske identitetske naracije, uticaj kakav nemaju čak ni Lalić ni Zogović. Zbog toga je devedesetih proglašen za nepodobnog jer se tada njegovao identitetski model „srpskog imena i crnogorskog prezimena“, a njegov lik i djelo podvrgnuti su procesu satanizacije. Napadi na dom Brkovića i na samog pjesnika ostaće zapamćeni kao najsramniji obračun s „nepodobnima“ u skorijoj crnogorskoj istoriji. Satanizacija je veoma opasna jer može dovesti, i ovom slučaju je i dovela do pokušaja likvidacije objekta mržnje, objekta koji piše ono što ne bi trebalo. U međuvremenu je Jevrem Brković postao simbol crnogorske nezavisnosti i identiteta, jer je uspio da pokrene procese koji su u kulturi doveli do snažne semiotizacije dukljanskog hronotopa, što je neutralisalo djelovanje ideologeme srpstva u crnogorskoj identitetskoj naraciji. Pri tom je mnemonika (pamćenje) socijalne zajednice iz temelja presloženo i u njeno sjećanje je unesen dukljanski hronotop kao identitetski temelj, koji u Njegoševoj poeziji ne postoji. Stoga je bilo neophodno napisati ciklus Vladika Danilo i kroz intenzivnu komunikaciju s *Gorskim vijencem* unijeti u tekst novi hronotop, izgraditi novu mitologiju ili, bolje reći, podsjetiti na staru, stariju od Kosova.

Literatura:

- Bandić 1986: Bandić, Miloš. *Odrednica Polemika u: Rečnik književnih termina*. Beograd. Nolit.
- Hol 1976: Hol, Edvard. *Nemi jezik*. Beograd. BIGZ.
- Ivanetić 1995: Ivanetić, Nada. *Govorni činovi*. Zagreb. Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta.
- Jakobson 1978: Jakobson, Roman. *Ogledi iz poetike*. Beograd. Nolit.

POLEMICKA LIRIKA JEVREMA BRKOVIĆA

- Lešić 2008: Lešić, Zdenko. *Teorija književnosti*. Službeni glasnik.
Lotman 1976: Lotman, Jurij. *Struktura umetničkog teksta*. Beograd. Nolit.
Lotman 2004: Lotman, Jurij. *Semiosfera*. Novi Sad. Svetovi.
Mukaržovski 1998: Mukaržovski, Jan. *Ogledi iz estetike i poetike*. Beograd. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
Ogden / Ričards 2001: Ogden Č. K. / Ričards A. A: *Značenje značenja*. Sremski Karlovci / Novi Sad.
Oraić Tolić 1990: Oraić Tolić Dubravka: *Teorija citatnosti*. Zagreb. Grafički zavod Hrvatske.
Rječnik simbola 2003, priredili J. Chevalier i A. Gheerbrant. Banja Luka. Romanov.

Tatjana ĐURIŠIĆ

POLEMIC LYRICS BY JEVREM BRKOVIĆ

Summary

The article offers an in-depth analysis of the polemical lyrics written by Jevrem Brkovic, defining it as a special and rare genre. Thanks to his exceptional polemical gift, the poet wrote lyrical texts of high aesthetic quality within this genre, which deserve the status of Montenegrin literature's anthological works.

Polemic lyrics is a special lyrical discourse in which Brković his polemical vocation led to perfection, subordinating it to lyrical coding, which is very productive in an aesthetic sense. Therefore the poet forms a hybrid genre which works as a specific communicative channel, much more complex than the one formed in the case of intimate lyrics: I, the sender of the message, lyrically and polemically coded, and the reader who acts as a recipient. However, the poet, also, includes polemical objects in the process of communication – seen as instances and targets hit by sting of cynicism.

The author has, also, identified the necessary to interpret Jevrem Brković's extremely aggressive dialogue with Njegoš's *Mountain Wreath*, considering the canonical and cult status of that text in Montenegrin literature, as well as to identify the function of Brković's poetry in the Montenegrin identity narrative.

Keywords: polemical lyrics, polemical I, polemical sting, lyrical coding, irony, Bishop Danilo, dissent communication, affective principle and *sons of a bitch*.

Rajka GLUŠICA
Filološki fakultet Nikšić
Univerzitet Crne Gore

JEVREM BRKOVIĆ I CRNOGORSKI JEZIK

U ovom radu autorka analizira odnos Jevrema Brkovića prema crnogorskom jeziku sa dva aspekta i to: prvog teorijskog, kakav je stav književnika Jevrema Brkovića prema crnogorskom jeziku, njegovom imenovanju i standardizaciji, i drugog praktičnog, kakav je jezik u pjesničkom, proznom i publicističkom djelu Jevrema Brkovića koji nam on nudi i kao model crnogorskog standarda. Dakle, ispituju se stavovi o crnogorskom jeziku i njegovoj kodifikaciji, s jedne strane i realizacija tog jezika u književno-umjetničkom i publicističkom funkcionalnom stilu, s druge. Kulturološka specifičnost svakog jezika najbolje se očituje u njegovoj leksici i frazeologiji, pa se iz tog razloga one i analiziraju u Brkovićevom romanu *Monigreni*. Budući da se njima asocira i priziva daleka dukljanska prošlost, fokus analize treba staviti na tipične crnogorske frazeologizme i riječi koje bi mogle „otključati neki od onih tamnih dukljanskih kovčežića što čame potisnuti negdje u našoj prigušenoj memoriji davnine“.

Ključne riječi: Jevrem Brković, crnogorski jezik, polemika, kodifikacija, leksika, onomastici, frazeologija

Uvod

Jevrem Brković (Seoca, Piperi, 29. decembar 1933. – Podgorica, 24. januar 2021) najznačajniji crnogorski angažovani književnik i poslenik pisane riječi druge polovine XX i početka XXI vijeka. Autor je preko 70 knjiga poezije, proze, eseja, dnevnčkih i polemičkih članaka. Njegovo djelo je veliko i po obimu i po značaju, među značajnijim naslovima su knjige poezije: *Retorika kiše*, Beograd 1954; *Raport vječnosti*, Beograd 1968; *Ispod samog neba*, Titograd 1959; *Osobine noći*, Cetinje 1962; *Rat*

se nastavlja, Kruševac 1964; *Oporuke*, Cetinje 1969; *Tajna večera*, Titograd 1970; *Putovanje Jevrema Preblagog*, Cetinje 1973; *Brđanska zemlja*, Beograd 1973; *Međudnevica*, Beograd 1975; *Brđanski Homer je mrtav*, Sarajevo 1975; *Krivda i pravda*, Beograd 1975; *Za ličnu upotrebu*, Beograd 1975; *Moji ljudi*, Zagreb 1976; *Klasno opredijeljeno proljeće*, Titograd 1976; *Bašta starca Radosava*, Zagreb 1980; *Stolica za stranca*, Cetinje 1980; *Pustinja*, Novi Sad 1981; *Zrelo doba*, Beograd 1981; *Kučkinci sinovi*, Beograd 1984; *Domaće vaspitanje*, Beograd 1984; *Dani nikad davni*, Kragujevac 1984; *Vrijeme gradi grad*, Titograd 1984; *Starinska magla oko doma*, Banja Luka 1989; *Staljin, Mocart i Marija Judina*, Split 1989; *Komitske balade*, Titograd 1991; *Revolver pod jastukom*, Zagreb 1992; *Prokletstvo*, Zagreb 1993; *Pjesme iz crne sveske*, Cetinje 1995; *Ljetopis Domaša Dukljanina*, Zagreb 1997; *Pjesnik ili Hamlet u progonstvu*, Zagreb 1998; *Zidanje i razur Kule Ozrovića*, Zagreb 1998; *Gorkin sine*, Podgorica 2001; *Traktat o suboti*, Podgorica 2003; *Jeretički versi*, Podgorica 2009; *Živio i preživio*, Podgorica 2012.

Autor je devet romana: *Pantelej na drijenu*, Zagreb 1990; *Kneževi ljudi*, Zagreb 1992; *Kamenštaci*, Titograd 1985; *Došljaci, osvajanje i pad Beograda*, roman u stihu, Podgorica 1986; *Crne tačke*, Zagreb 1988; *Mognigreni*, Rijeka 1992; *Ljubavnik Duklje*, Podgorica 2006; *Skotna vučica*, Podgorica 2009. i *Gospodar kule*, Podgorica 2011. Zatim, dvije zbirke pripovijedaka: *Priče o kostrikovačkom narodu*, Novi Sad 1977. i *Uzorite Jakvintine kćeri*, Podgorica 2002. Napisao je i četiri drame: *Provalija*, 1962; *Svečanost se odlaže*, 1972; *Rupa na nebu*, 1975. i *Put generala Dromire*, 1988. godine.

Dio svog više nego angažovanog i burnog života zapisao je u *Dnevnici-ma (pet tomova)*, Podgorica 2007. a knjige polemičke, publicističke i esejističke prirode su: *Mojkovačka vrata*, Cetinje 1966; *Ljubljanska drama*, Zagreb 1986; *Minska polja estetike*, Osijek 1987; *Anatomija morala jednog staljiniste*, Zagreb, 1988; *Lideri, udbaši, generali*, Zagreb 1990; *Razgovori s noćnom damom*, Zagreb 1991; *Unakaženo lice demokratije*, Zagreb 1991; *Prljavi rat*, Zagreb 1992; *Glosarij*, Zagreb 1995; *Dukljanski epistolarij*, Zagreb 1996; *Pjesnik s potjernice*, Zagreb 1997; *Tajna pisaceg stola*, Podgorica 2010; *Osvjedočeni svjedok*, Podgorica 2012; *Memoari iz tri doba*, Podgorica 2012. i *Da se zna – izbor iz polemičkog opusa*, Podgorica 2019.

Jevrem Brković je stavaralac koji je doživio svoja Sabrana djela u 30 tomova (Duks, Podgorica 2002), a nakon tog izdavačkog poduhvata nastavio veoma plodnu i bogatu književnu, publicističku i polemičku produkciju. Antologiju Brkovićeve poezije priredila je 2018. godine Tatjana Đurišić-Bečanović pod naslovom *Lirika Duklje* u izdanju Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, sa opsežnim i temeljnim predgovorom u kojem je istaknut značaj Brkovićeve poezije u okviru crnogorske književnosti i njena uloga u izgradnji crnogorske identitetske naracije u čijem se središtu nalazi Duklja.

O književnom djelu Jevrema Brkovića postoje četiri knjige, tri su izašle u Zagrebu, a jedna u Podgorici. Dvije su monografskog karaktera: I. Selčić i D. Arežina, a dvije predstavljaju zbornike kritičkih radova o djelu Jevrema Brkovića: B. Drašković i M. Miljić (detaljniji podaci u Literaturi). Na Studijskom program za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti Filološkog fakulteta Univerziteta Crne Gore djelo Jevrema Brkovića se izučava na predmetu Crnogorska književnost, a profesori i studenti ovog Studijskog programa redovno su organizovali književne večeri i susrete sa piscem povodom Brkovićevih jubileja, 2013. povodom 80 godina života i 60 godina stvaralaštva i 2018. povodom 85 godina života i 65 godina stvaralaštva. Njegovo djelo je predmet izučavanja diplomskih i magistarskih radova, a nadamo se uskoro i prvog doktorskoj disertaciji o njegovom djelu. Časopis za nauku o jeziku i književnosti *Riječ* objavljuje u kontinuitetu naučne radove i priloge posvećene djelu Jevrema Brkovića, npr. tematski broj za 2015. godinu koji je posvećen crnogorskom romanu, sadrži dva načuna rada o Brkovićevim romanima, a u brojevima za 2018. i 2021. imamo po pet priloga o djelu ovog značajnog svaraoca što značajno uvećava kritička i naučno utemeljena tumačenja i analize njegovog kompleksnog djela. I u ovom broju *Riječi* objavljujemo šest priloga autora koji su govorili na Okruglom stolu organizovanom Jevremu u čast 5. maja 2022. godine na Filološkom fakultetu povodom godišnjice njegove smrti.

Jevrem Brković je i književnim i vanknjiževnim angažmanom obilježio vrijeme u kojem je živio. Intenzivno je djelovao u prelomnom istorijskom periodu Crne Gore kada se našla na raskršću koje je vodilo u obnavljanje državnosti ili u nestanak. J. Brković je pružio najsnažniji otpor ratu u bivšoj Jugoslaviji i opštoj fašizaciji društva devedesetih godina i preuzeo vodeću ulogu u borbi protiv velikosrpske mitomanije, bio

je spiritus movens obnove crnogorske državnosti i crnogorskog identiteta. Zbog toga je bio ucijenjeni pjesnik, prognanik i žrtva više atentata.

Nakon povratka iz osmogodišnjeg izgnanstva 1999. godine aktivno učestvuje u formiranju novih ustanova kulture i nauke, među kojima su Matica crnogorska, Crnogorski PEN, Crnogorsko društvo nezavisnih književnika i Dukljanske akademije nauka i umjetnosti (bio je njen prvi predsjednik). Sa saradnicima je pokrenuo *Crnogorski književni list* 2001. (bio je vlasnik, osnivač i glavni i odgovorni urednik) koji je izlazio šest predreferendumskih godina (139 brojeva), prestao je da izlazi tri mjeseca nakon 21. maja 2006. kada je Crna Gora obnovila državnost i kada je kako Jevrem kaže „svemogući i svevideći Bog bio toga dana iznad Duklje–Zete–Crne Gore“. Misija lista je bila da „afirmiše Crnu Goru i na domaćem i na međunarodnom planu, da doprinosi maksimalno njenom putu ka nezavisnosti, kako beletrističkim radovima tako i publicističkim tekstovima, esejima i osvrtima, analizama, kritikom društvene i kulturne stvarnosti, publikovanjem dokumenata i drugih svjedočanstava (Brković 2012: 11). Jevrem Brković je u ovom listu objavio veliki broj članaka, pod svojim imenom ili pod pseudonimima, izrazito kritičke i polemičke prirode na razne teme, ličnosti i fenomene iz crnogorske prošlosti ili savremene društveno-političke zbilje i kulture.

Od brojnih tema koje je svojim velikim kritičkim i polemičkim darom zahvatio i obradio J. Brković u *Crnogorskom književnom listu*, kao lingvistkinji koja se bavi i sociolingvistikom i standardologijom, najinteresantniji su mi tekstovi u kojima Brković iznosi stavove o jeziku u Crnoj Gori, njegovom imenovanju i standardizaciji. U ovom radu analiziraćemo tekstove Jevrema Brkovića o crnogorskom jeziku i one o društvenim pojavama vezanim za debatu oko imena jezika u Crnoj Gori. Nakon toga analiziraćemo i njegov jezički izraz u književnim i publicističkim tekstovima i otkriti kakav je crnogorski jezik koji praktikuje u svojim djelima i za koji se zalaže i bori.

Jevrem Brković o crnogorskom jeziku

Poznato je da Jevrem Brković u borbi za nezavisnu Crnu Goru borio i za crnogorski naziv njenog jezika. U *Crnogorskom književnom listu* od 9. aprila 2004. godine u tekstu pod naslovom *Imenovanje crnogorskog jezika ne smije se prepustiti „ekspertima“* u jeku predreferendumske oštre

polemike o imenu jezika u Crnoj Gori Jevrem Brković iznosi svoje stavove o tom problemu. Tekst počinje rečenicom koja samo naizgled zvuči paradoksalno, a u suštini je potpuno utemeljena i racionalna. Ona glasi: „Kao što se ni rat ne smije prepustiti samo generalima, tako se ni imenovanje jezika, pogotovo crnogorskog, ne smije prepustiti samo lingvistima“ (Brković 2012: 502).

U sociolingvistici ovaj stav je opšteprihvaćen jer jezičku politiku kojom se definiše status i ime jezika u jednoj državi vode političke elite i institucije države koje zakonskim aktima definišu i određuju ovu problematiku, što spada u jezičku politiku *de iure*. Tako je Ustavom Crne Gore iz 2007. u članu 13 jasno definisano da je crnogorski jezik službeni jezik u Crnoj Gori izglasavanom u Skupštini Crne Gore i time višegodišnje polemike i debate lingvista i drugih učesnika okončane političkom voljom. Ime i status jezika u nekoj državi spada u dio planiranja statusa jezika koji po prirodi stvari vode političke elite kao i jezičku politiku, uz poželjno učešće stručnjaka jezikoslovaca, dok je planiranje korpusa stručno i naučno pitanje kojim se bave lingvisti. Dakle, Jevrem Brković je ovom rečenicom, iako nije lingvista, eksplicitno artikulisao ono što se može naći u sociolingvističkim udžbenicima kao aksiom, a što su u polemikama oko imena jezika u Crnoj Gori brojni lingvisti-srbisti pod ideološkim uticajem „zaboravljali“ i tvrdili da jedino naučno i istorijski utemeljeno ime jezika može biti srpski.

Stav da se imenovanje jezika ne smije prepustiti samo lingvistima Jevrem Brković je iznio kao odgovor velikom broju radova iz pera srpskih lingvista protiv crnogorskog jezika ili bolje reći, protiv ideje da se u Crnoj Gori jezik u službenoj upotrebi nazove crnogorskim. Prava poplava takvih priloga zapljusnula je crnogorski javni prostor preko prosrpski orijentisanih novina, časopisa, glasila Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori, elektronskih medija, naročito u periodu pred referendum o nezavisnosti Crne Gore i uoči donošenja Ustava u kojem se trebalo definisati ime službenog jezika. Čitava jedna biblioteka bi se mogla napraviti od knjiga, zbornika radova sa skupova, okruglih stolova, tematskih brojeva časopisa i pojedinačnih radova i članaka u novinama u kojima se „nauč-

no“ dokazuje da crnogorskog jezika nema, niti može biti, često vrijeđajući one koji drugačije misle, a pozivajući se na: struku i nauku, istinu, istoriju, tradiciju, književnost, pretke, vjeru, a nerijetko i samog Boga¹.

U analiziranom tekstu Jevrem Brković se kratkim istorijskim pregledom vraća u prošlost i objašnjava kako se nemarno odnosilo prema imenovanju jezika i kako se tokom vjekova nazivao jezik u Crnoj Gori. Poziva se na pisane izvore, stare zapise, hronike, dokumenta u kojima se jezik ime-
nuje slovenskim ili narodnim:

“Pitanje naroda i jezika kojim taj narod govori, nigdje nije smatrano sporednim pitanjem osim u Crnoj Gori. Odvajkada je crnogorski narod zborio svojim crnogorskim narodnim zborom i jezikom. Crnogorci su svoj jezik stvarali, govorili i pisali njime i prije Njegoša, i prije Petra Prvog, i prije Crnojevića, i prije Balšića, i u Duklji i prije Duklje.

Dukljani, Zećani i Crnogorci, a to su tri imena za jedan narod, stvarali su svoj narodni jezik i govorili svojim narodnim jezikom. Dukljani su ga zvali slovenskim, o čemu imamo toliko dokaza: Zećanin iz Krajine (XI vijek) autor je “prvog ljubavnog romana” (Vladimir i Kosara) kod Južnih Slovena, napisanog na slovenskom jeziku. Ima argumentovanih dokaza da je i Ljetopis Popa Dukljanina na latinski preveden sa slovenskog. Zećani su svoj jezik zvali narodnim ili slovenskim. Crnojevićka je Crna Gora svoj jezik stvarala i na osnovu zetskog i na osnovu dukljanskog, odnosno, slovenskog jezika. U doba Crnojevića se u Zeti, to jest Crnoj Gori, piše čistim narodnim jezikom, koji se tako i zove, a ima dokumenata gdje se naziva i slovenskim. Nema dokumenata da su balšićki Zećani i crnojevićki Crnogorci svoj jezik nazivali srpskim. Petrovićka Crna Gora je svoj jezik i svoju pismenost zahvatala iz govorne i ljetopisne rizničke memorije svojih predaka Dukljana i Zećana. I nikada i nigdje nješkoševska Crna Gora svoj jezik nije imenovala do narodnim i naškim, a u crkvenim librima i crkvenoslovenskim. Ljuba Nenadović je, u pismima sa Cetinja, ozbiljno upozorio: Nastave li Crnogorci da govore i pišu crnogorskim jezikom, za sto godina razlika između crnogorskog i

¹ O srpskom jezičkom nacionalizmu vidjeti u knjizi *Crnogorski jezik i nacionalizam* (Glušica 2020: 23–40).

srpskog jezika biće veća nego između španskog i portugalskog!” (Brković 2012: 502–503).

Tačno je da se u prošlosti jezik imenovao kao slovenski, slovinski, ilirski, naški, narodni... Tek sa otvaranjem svetovnih škola u podllovćenskoj Crnoj Gori (prvu je osnovao Njegoš i počela je sa radom 1834. godine), sa nastavnim planovima i programima i sa učiteljima izvanjcima, uglavnom Srbima, počinje da se ustaljuje naziv za jezik – srpski. Njegoš je osnovao i štampariju, a jedan od važnijih zadataka Njegoševe štamparije bilo je štampanje udžbenika za novoosnovane škole. Štampana su tri školska udžbenika, dva je napisao Dimitrije Milaković, Srbin iz Hercegovine i Njegošev sekretar: *Srpski bukvar radi učenja mladeži Crkovnomu i Graždanskomu čitanju* 1836, dvije godine kasnije *Srpska gramatika sastavljena za crnogorsku mladež u knjigopečatnji Pravitelja Crnogorskoga* (treći udžbenik je bila prevedena Šlecerova *Istorija svijeta za djecu*, štampana 1839). Dakle, sa udžbenicima za državne škole *Srpski bukvar* i *Srpska gramatika za crnogorsku mladež*, sa srpskim učiteljima i srpstvom kao ideologijom počinje da se širi naziv srpski za jezik u Crnoj Gori.

U najvećem dijelu teksta autor iznosi argumente i istorijske, kulturološke i političke razloge zbog kojih jezik u Crnoj Gori treba nazvati crnogorskim i paradoksalno njegovi stavovi su mnogo više utemeljeni u sociolingvističkoj nauci nego što su to stavovi brojnih lingvista koji su učestvovali u polemikama o imenu jezika u Crnoj Gori, a koji bi kao stručnjaci za jezik morali znati i biti u obavezi da se drže nauke, a ne ideologije i politike. On jasno razdvaja planiranje korpusa i planiranje statusa, iako ne koristi te termine, ali duboko razumije razliku među tim planovima: „... u ovom trenutku ne radi se o normiranju crnogorskog jezika: nije riječ o pravopisu, gramatici, fonetici, morfologiji, sintaksi i leksici, već isključivo o imenovanju jezika kojim vjekovima govore Crnogorci!“ Upravo, onako kako možemo pročitati i u sociolingvističkim udžbenicima i Jevrem Brković ističe da o imenu službenog jezika i njegovom statusu odlučuju političke elite, a ne lingvisti.

„Riječ ekspertskih timova i jezičkih stručnjaka, o imenovanju crnogorskog jezika, više ne može biti dominantna i odlučujuća. Jezik stvaraju narod i njegovi intelektualci, u prvom redu književnici, a proučavaju i kodifikuju lingvisti i odgovarajuće naučne institucije. O imenovanju

jezika, ako već od naroda i države ranije nije imenovan ili je, kao u crnogorskom slučaju, preimenovan – odlučuju kulturni, državni i politički činioци prvoga reda, uz uvažavanje sveukupne povijesne, državne, nacionalne, kulturološke i jezičke stvarnosti. Oni meritorno donose i odluke o imenu jezika, čija je suština najbitnija komponenta narodnog, a u crnogorskom slučaju – i državnog bića“ (Brković 2012: 505).

Nauka potvrđuje brojne primjere da o imenu nekog jezika odlučuju vanjezički činioци bilo historijski, politički, nacionalni, vjerski, kulturni i drugi i na osnovu njih se određuje da li će neki jezički varijetet biti imenovan kao zaseban entitet ili će se svrstati pod zajednički naziv sa drugim varijetetima. Što se tiče srpskohrvatskog, od samog nastanka ovog imena uviđa se njegova nepreciznost. Nemogućnost jednoobraznog imenovanja jezika na opštejugoslovenskom planu uslovlila je sve promjene imena jezika i rasprave o imenu sa nastankom novih država. Da se jezički entitet, koji se kasnije nazvao srpskohrvatskim pri samom nastanku zajedničkim radom V. Karadžića, Iliraca i drugih filologa u XIX vijeku, imenovao nekim nadnacionalnim terminom koji bi pokrивao sve govornike na južnoslovenskoj teritoriji, taj bi naziv, vjerovatno, nadživio raspad Jugoslavije, jer bi ga svi narodi za 140 godina upotrebe prigrlili kao dio svog identiteta i ne bi im smetalo što ga dijele i sa drugim narodima. Međutim, nastankom samostalnih država, posle ratnih sukoba među narodima koji govore istim jezikom, nacionalno u imenu jezika zasmetalo je svima, pa su političke elite u postjugoslovenskim državama nazvale službene jezike nacionalnim imenom u skladu sa novonastalom historijskom, političkom i sociolingvističkom situacijom. Pitanje imena jezika je više političko nego lingvističko i o imenu jezika svuda pa i u Crnoj Gori odlučuju relevantne državne institucije i građani preko svojih izabраниh predstavnika (Glušica 2009: 140–141) upravo onako kako je tvrdio i Jevrem Brković u svom članku.

U tekstu o imenovanju jezika u Crnoj Gori progovara i Jevrem Brković – pjesnik. U poetskim pasażima koji djeluju kao pjesma u prozi, registujemo uspjele stilske figure, frazeologizme i druge jezičke jedinice i konstrukcije sa izrazitim stilskim potencijalom i ekspresivnošću. Ovakvi literarni djelovi razbijaju dominantni publicističko-polemički stil teksta. Navodimo rečenicu u kojoj je stala sva istina o crnogorskom čemernom životu u vječnoj borbi i ratovima.

„Crnogorci su vazda svojim jezikom i oružjem govorili, klikтали, klikovali, kojevitezali, kleli, lelekali, u kam zatucali i svoje dušmane i sebe u svim nuždama i tmušama, kada im se činilo da im je mrklo bez svitanja i da će im se grob na taj svijet propasti“ (Brković 2012: 504).

Veoma je uspjela poetska slika da su Crnogorci uvijek “svojim jezikom i oružjem govorili”, kojom se potencira vjekovna borba za slobodu, život i ratničko-herojska kultura vojnog logora u kojem su oružje i riječ jednako važne kategorije u obezbjeđivanju opstanka. Onda slijedi niz glagola sa uspjelom aliteracijom: *kliltali, klikovali, kojevitezali, kleli, lelekali*, ali i metaforom jer kliktati i klikovati mogu sokolovi i orlovi, u kolektivnoj ekspesiji Crnogoraca izuzetno pozitivno konotirane ptice (npr. sintagma *sivi soko* se veže samo za velike junake, rijetko i za ženu: žena mlada, ama soko sivi / puni puške svome gospodaru; *Gorski vijenac*: 2763–4). Glagol *kojevitezati* jasno asocira na ratni poklič i poziv u borbu: *Ko je vitez* iz kojeg je kompozicijom nastao glagol sa značenjem proisteklim iz značenja sastavnih djelova, tj. pozivanja vitezova u borbu.

Kombinaciju aliteracije i asonance imamo u sintagmi *u nuždama i tmušama* u kojima se smjenjuju isti vokali i po mjestu tvorbe bliski konsonanti. U takvim *nuždama i tmušama* sasvim su primjerena tri tipična i strašna crnogorska frazeologizma: *kleti i u kam zatucati, mrklo bez svitanja i propasti se grob na taj svijet* koji donose pojačanu ekspresivnost, slikovitost, stilsku i kulturološku markiranost. *Kleti i u kam zatucati* iskazuje najviši stepen kletve i želje onoga što kune da se to što se kletvom iskazuje obistini, a nevolje su toliko nepodnošljive da kunete i u kam zatucate ne samo dušmane, nego i sebe jer ste uvjereni da nema izlaza, tj. da je *smrko bez svitanja*. Posljednji frazeologizam predstavlja i kulminaciju strahota jer se prokletstvo i nedaće iz života nastavljaju i nakon smrti u kojoj nema očekivanog smiraja, nego se i na drugom svijetu stradanje nastavlja.

Nakon pobjede strane koja se borila za nezavisnu Crnu Goru na referendumu i kojoj je svojom svojim srcem i umom pripadao Jevrem Brković, možemo čak reći koju je predvodio i davao joj snagu, donošenjem Ustava iz 2007. došlo je do određenja crnogorskog jezika za službeni članom 13, Vlada je 2008. osnovala *Savjet za standardizaciju crnogorskog jezika* koji je imao zadatak da izradi pravopis, gramatiku i rječnik

crnogorskog jezika, tj. da sprovede njegovu kodifikaciju. Međutim, članovi Savjeta su se podijelili već na prvom svom zadatku – izradi pravopisa crnogorskog jezika, zbog različitih stavova prema tome šta treba da bude savremeni standardni crnogorski jezik, te koje sve crte iz crnogorskih narodnih govora i crnogorske literarne tradicije treba da uđu u normu savremenog jezika. Veliki problem su predstavljala i različita tumačenja i shvatanja osnovnih lingvističkih i sociolingvističkih pojmova i termina kakvi su: standardni jezik, književni jezik, narodni jezik, standardizacija i kodifikacija. Zatim, i sam pojam pravopisa različito je poiman, kao i njegova uloga, značaj i metodologija izrade.

Da bi se došlo do rezultata ministar prosvjete osniva Ekspertsku komisiju da procijeni dvije verzije pravopisa koje je *Savjet* predao u ime dvije grupe članova. Ekspertska komisija je za osnovu crnogorskog pravopisa prihvatila verziju koju je ponudio A. Čirgić, a ona je utemeljena u pravopisu Vojislava P. Nikčevića i na njegovim nacionalističkim shvatanjima jezika, od kojih je jedno da ne može postojati ni nacija ni država bez posebnog jezika. Na tom temelju se konstruiše crnogorski standard sa jasnom intencijom da bude što više različit od drugih novoštokavskih standarda, uvođenjem u normu jotovanih oblika, novih „fonema“ *ś* i *ž* i brojnih drugih crnogorskih dijalekatskih osobenosti. Prihvatanjem njihovih predloga i shvatanja jezika zasnovanog na nacionalističkim mitovima i stavovima, kao zvaničnih, u Crnoj Gori pobjeđuje nacionalistički pristup jeziku (Glušica 2020: 67–98).

Jevrem Brković, kao i u slučaju određivanja imena službenog jezika u Crnoj Gori, i u slučaju odnosa prema novouspostavljenoj normi crnogorskog jezika, nepogrešivo zna kakav treba da bude crnogorski standardni jezik. On je na crnogorskom jeziku skoro sedam decenija stvarao djela vandredne umjetničke ljepote, na njemu je pisao britke i oštre polemike i svoje dnevnike. Jevremov književni jezik i jezik drugih crnogorskih pisaca XX vijeka Lalića, Sijarića, Lopičića, Đurovića, Đilasa, Zogovića i drugih kao prestižan idiom trebalo je da bude osnova za restandardizaciju crnogorskog jezika, a ne "govor najstarije generacije našijeh neobrazovanih sunarodnika sa sela koja se manje-više još uvijek nije otuđila od izvornoga crnogorskog jezika" (Nikčević 1993: 10). Dakle, trebalo je birati između crnogorskih književnika XX vijeka, jezika kulture, publicistike, medija, obrazovnih i državnih institucija na jednoj strani i govora neobrazovanih što starijih „sunarodnika sa sela“, na drugoj. Naravno da

će Jevrem i drugi pisci unijeti u svoje književne tekstove i tipične odlike crnogorskih narodnih govora ukoliko u književnoj zbilji postoji lik koji se tim idiomom služi, tj. onda kada je to potrebno za karakterizaciju lika ili za postizanje posebnih stilskih efekata.

Svoj odnos prema nazivu jezika u Crnoj Gori i njegovoj kodifikaciji Jevrem Brković je sažeo u jednu rečenicu: *Od prvog dana se zalažem za crnogorski jezik, ali ne za degenerativne oblike jedne seljačke lingvistike* (Vijesti, 11. oktobar 2013). Dakle, kada je u pitanju ime jezika Jevrem Brković je neprikosnoveni borac za „nacionalno imenovanje jezika crnogorskog naroda“, ali se protivi nepotrebnoj promjeni postojeće, već ustaljene i dugom upotrebom potvrđene norme. Jevrem je kao pisac i intelektualac, sa izgrađenim jezičkim izrazom i stilom, duboko svjestan štete koju radikalno mijenjanje postojećih kodifikovanih normi čini crnogorskoj kulturi i pismenosti. Unošenje produkata jekavskog jotovanja iz crnogorskih narodnih govora i novih „fonema“ u standard izgrađivan i brušen već 150 godina samo da bi se napravio "nov, poseban i autohton jezik" različit od ostalih, potpuno je pogrešno. Jevrem Brković te zahvate opravdano naziva degenerativnim.

Crnogorski jezik u djelu Jevrema Brkovića

S obzirom na činjenicu da Jevrem Brković svoj raznorodni i bogati književni i publicistički opus stvarao više od 65 godina (prva knjiga poezije objavljena je 1954) postavlja se pitanje kakav je jezički izraz koji je koristio u svojim djelima. Brkovićev jezik možemo analizirati sa dva aspekta: gramatičko-normativnog i lingvostilističkog. Prvi aspekt u najopštijim crtama možemo predstaviti vremenom u kojem stvara, tj. izgrađivanjem norme srpskohrvatskog jezika Novosadskim dogovorom (1954) i izradom *Pravopisa srpskohrvatskog jezika* Matice srpske i Matice hrvatske 1960. U tom periodu se kao model dobre i pravilne upotrebe jezika preporučuje načelo „piši kao što dobri pisci pišu“, pa se jezik najboljih pisaca uzima kao osnova pri normiranju i uspostavljanju pravila. U normativnim gramatikama jezičke pojave i pravila potkrepljuju se tradicionalno iz djela najboljih pisaca, za razliku od ranijeg perioda standardizacije kad su se uzimali uglavnom primjeri iz narodne književnosti, kad je važilo načelo: „piši kao što govoriš“. Jevrem Brković u svojim tekstovima se pridržava propisane norme, čak i u vremenu kada se otvoreno bori za nacionalno ime jezika u Crnoj Gori, on ne mijenja postojeća

jezička pravila i normu. On je svjestan da je posebnost crnogorskog jezika u leksici i frazeologiji, a ne u jezičkom sistemu, gramatici i pravopisu.

Jevrem Brković svoja djela književna i neknjiževna piše crnogorskim jezikom koji predstavlja odličnu osnovu za uspostavljanje standardne norme. U standardologiji se sve više preporučuje da osnova iz koje se crpi norma, zbog pjesničke slobode ne bude primarno jezik dobrih pisaca i književnosti, već upotreba jezika u pestižnim funkcionalnim stilovima, budući da je standardni jezik idiom svjesno kodifikovan, prosječan i neutralan i koji „kao pojavni vid budući najmasovnije usvojen, najvjernije odslikava sobom prosječne jezičke navike sredine“ (Ivić 1995: 334).

Stav o Jevremovom jeziku kao reprezentu standardnog crnogorskog jezika iznio je i Mirko Kovač u predgovoru *Skotne vučice*. On kaže da je Jevrem Brković pisao ovaj roman „crnogorskim jezikom koji se snažno nameće kao specifičan jezik štokavskog sistema, bogat jezik ne samo leksičkom rudom, premda je oduvijek romasijer njegovao taj jezik i istraživao ga, a sada mi se čini da ga je uzdigao na jedan viši stupanj, da je zapravo ovim romanom sam izveo svojevrstu standardizaciju, doveo ga do one tačke "kada jezik zvuči kao muzika". Odavno nijesam doživio takvu poeziju jezika, a *Skotna vučica* priuštila nam je taj užitak u crnogorskom jeziku koji zvuči kao misaoni i emotivni sloj romana, gotovo kao njegova zasebna vrijednost, ali nepogrešivo utkan u strukturu romana u njegovo višeglasje"... (Brković 2009: 16).

Upravo preko ovog literarnog i poetskog u jeziku Jevrema Brkovića dolazimo i do drugog aspekta sa kojega možemo analizirati njegove tekstove, a to je lingvostilistički – mnogo širi i kreativniji od prvog. Kako Jevrem od crnogorskog jezika pravi umjetnost, kojim stilskim postupcima i koliko mu osobeni leksički i frazeološki slojevi u tome pomažu. Jevrem je uveo dukljansku starinu u živu memoriju svojih sunarodnika i otkrio neke skrivene stranice nacionalne istorije i mitologije. Tu starinu on oživljava i preko starih imena a „sva naša imena nama liče“: Domaš, Gorazd, Bogun, Morena, Marto, Jaglika, Jenko, Jena, Sveslav, Ozana, Kosara, Bjeloje, Tavita Draguna, Đusta, Krola, Đelina, Kostrik, Jerina..., starih dukljanskih rodova: Ozrovići, Ostroilo, Seoči, Banjestrići, Jabukići..., imena mjesta, toponimi: Duklja, donja i gornja Ivanbegovina, Ka-

menštak, Sunčanik, Ožegovina..., imena organizacija: Lelestva...donoseći duh davnine i naših najdubljih dubina i prizivajući daleku dukljansku prošlost. Svaki onomastik, kao i tipični crnogorski frazeologizam zaslužuju detaljnu lingvostilističku i lingvokulturološku analizu, budući da predstavljaju jezičke jedinice koje bi mogle „otključati neki od onih tamnih dukljanskih kovčežića što čame potisnuti negdje u našoj prigušenoj memoriji davnine“ i predstavljaju jaka, stilski makirana sredstva u postizanju literarnosti i poetičnosti teksta.

“U svakoj starodukljanskoj porodici, pa i u našoj, postoji po nekoliko slojeva zapamćenog. Ti zapamćeni slojevi se povremeno aktiviraju i postaju pamćenje koje oživi i ispoljava se na različite načine: nekada su to ona naša stara imena, što ih djeci rado dajemo, koja se nekako iz tame probiju i ponovo u narod uđu; nekada je to riječ koja se nenadano ispreće iz davnih pepelišta našeg govora, sama na jezik dođe i više o nama kaže no stotine onih poniznih i naručenih knjiga; može to da bude i posezanje za korijenima koji idu dalje od svake naše čitulje; zna to da bude pjesma, ili samo jedan njen stih, koji izroni iz dubine narodne svijesti ili podsvijesti, otčepi ili dešifruje u nama nešto za što smo mislili da je odavno mrtvo i da u nama nikada nije bilo živo i naše, a ima slučajeva kada se predanjima i legendama branimo i najbolje odbranimo od svih koji hoće da nas učine jučerašnjom granom sa njihovog stabla”. (*Monigreni*, str. 68–69).

I naziv za tajno društvo Lelestva iz romana *Monigreni* koje u narativnoj zbilji romana postoji još od dukljanskih vremena, a dobilo je ime po jednoj od sedam velikih javorovih gora za koju su i Rimljani znali, veoma je motivisan. Naime, Lelestva u korjenu ima riječ *lelek*, pa tako postaje gora leleka ili Lelejska gora koja se po Lalićevom određenju odlikuje po “leleku i prokletstvu” i po tome što je “život oko nje lelek” (Glušica 2008: 179). Dukljansko prokletstvo je jedan od glavnih lajtmotiva Brkovićeve poetike, a misao o prokletstvu Crne Gore nalazimo od Njegoša (*O prokleta zemljo, propala se/ Ime ti je strašno i opako*), pa sve do Lalića, Đilasa, Bulatovića... U Brkovićevim djelima na više mjesta, i u poeziji i u proznim tekstovima, nalazimo eksplicitne iskaze o dukljanskom prokletstvu:

Duklja je i najljepši mrtav grad:
Pod zemljom joj trгови i bazilike,
Nad zemljom samo ime, slava i prokletstvo (Brković 2001: 31).

“Ovo je prokleta zemlja dukljanska! Dabogda ni groba nemao u ovoj zemlji! U maniti lik udario koliko je ove proklete dukljanske zemlje! Kakav si, vezali te sindžirima Cara Dukljana! Sve je naše davno proketo, a prokletstvu se ne umiče ni na kraju svijeta, ako svijet ima kraja! Će god kročiš, nešto te dukljansko ošine ili po očima, ili po pamćenju, ili po nesanicima, ili po zlomisli dadenoj nam još od proklete zemlje dukljanske! Ukrivamo se ko smo, a ne možemo se ukriti! Ne kaŕujemo se po onome što smo i ko smo, ali se i bez kaŕivanja zna i dozna! Ne ubrajamo se u prokletu dukljansku davninu, a ona nam je sve što imamo; ona nam je u lobanjama, u zasijeku na svakoj kosti, među rebrima, za noktima, u očnim dupljama, u umu, naumu i bezumu! Evo nas ćeraju iz nje više od iljadu godina, a ćerajući nas iz nje, sve nas više u nju ugone!” (Brković 2006: 13).

Pored osobenog leksičkog sloja kojim se asocira na dukljansku starinu i tipična frazeologija upotrijebljena u djelu Jevrema Brkovića predstavlja jedan od važnijih izvora za rekonstrukciju jezičke slike svijeta i crnogorskog sociokulturnog koda. I taj jezički sloj zasluŕuje iscrpno istraŕivanje jer frazeologizmi nastaju iz potrebe da se znanja, iskustva, vjerovanja, obiĉaji pretoĉe u jezik na slikovit naĉin. Oni u svojoj semantici odraŕavaju dugotrajan proces razvoja kulture jednog naroda, pa kolektivno sjećanje, kao rezultat zajedniĉke prošlosti, nalazi ĉesto svoj izraz u frazeologiji.

Već citirani frazeologizmi: *kleti i u kamen zatucati, smrklo bez svitanja, propasti se grob na taj svijet, u maniti lik udariti, vezati sindžirima Cara Dukljana* ali i brojni drugi razasuti po Jevremovim tekstovima, pored slikovitosti, ekspresivnosti, stilske markiranosti nose u sebi i brojna nacionalno-kulturna obiljeŕja i mentalne i emocionalne mape crnogorske sociokulturne sredine. Oni se kao petrificirani izrazi reprodukuju neizmijenjeni iz generacije u generaciju, prenoseći kroz vrijeme kulturne obrasce, stereotipe, arhetipe kao dio specifiĉnog nasljeđa.

Zaključak

U borbi za crnogorsku državnu samostalnost i nacionalnu identitetsku zaokruženost, Jevrem Brković se zdušno zalagao za crnogorsko ime službenog jezika u Crnoj Gori, međutim, bio je protiv radikalnih izmena postojeće norme standardnog jezika. Uvođenje jotovanih oblika u normu, arhaizaciju i vernakularizaciju standarda smatrao je štetnim i degenerativnim promjenama. Sa druge strane u njegovom obimnom i raznorodnom djelu nalazimo odličan idiolekt koji može poslužiti kao primjer crnogorskog standardnog jezika.

Brkovićevo književno stvaralaštvo veoma je interesantno ne samo za istraživanja sa stanovišta teorije i istorije književnosti, već i za lingvistička i lingvostilistička istraživanja. Beskrajne su mogućnosti u odgovorima načina organizovanja jezičko-poetske tvorevine Jevrema Brkovića i njegovog jezičkog stvaranja, a po pravilu takvih istraživanja je i najmanje. Treba proniknuti u suštinu umjetničkog, ispitati figurativnost izraza, stilogenost i stilematičnost jezičkih konstrukcija. Poseban izazov je analiza leksičkih slojeva njegovog djela i frazeologizama koji su kulturološki uslovljeni i po kojima se najviše razlikuju slični jezički idiomi.

Dok su drugi narodi strahovali da će nestati, Crnogorci su radili na svom nestajanju. Crnogorska samodestrukcija o kojoj Jevrem Brković tako maestralno piše došla je do izražaja i prilikom kodifikacije crnogorskog jezika. Ipak, crnogorski jezik koji stanuje u Jevremovim pjesmama, romanima, dramama, publisističkim, dnevničkim i polemičkim tekstovima je osiguran, obezbijeđen mu je život i dugovjekost. Ne mogu mu, kao ni Duklji, ništa ni zemljotresi, ni novi varvari.

Duklja je,

 Pola u nebesima, a pola u vodi,

 U meni je cijela i ujedno –

 Tu joj ne mogu ništa

 Ni zemljotresi, ni novi varvari (Brković 2001: 31).

Literatura:

- Arežina, Duško 1998: *Crnogorski diptih (Njegoš, Brković), Idejni aspekti i tradicija*, Stajer - Graf, Zagreb, str. 174.
- Brković, Jevrem 2001: *Monigreni*, DUKS, Podgorica.
- Brković, Jevrem 2006: *Ljubavnik Duklje*, DANU, Podgorica.
- Brković, Jevrem 2009: *Skotna vučica*, predgovor Mirko Kovač, Daily Press Vijesti, Podgorica.
- Brković, Jevrem 2012: *Osvjedočeni svjedok (Kako se CKL borio za nezavisnu Crnu Goru)*, predgovor Marijan Mašo Miljić, DANU, Podgorica.
- Brković, Jevrem 2018: *Lirika Duklje*, predgovor Tatjana Đurišić-Bečanović, CANU, Podgorica.
- Glušica, Rajka 2008: „Simbolika toponima u *Lelejskoj gori*“, Zbornik radova sa naučnog skupa *Lalićevi susreti*, CANU, Podgorica, str. 175–184.
- Glušica, Rajka 2009: „Jezičke prilike u Crnoj Gori“, Zbornik radova *Jezični varijeteti i nacionalni identiteti, Prilozi proučavanju standardnih jezika utemeljenih na štokavštini*, ur. L. Badurina, I. Pranjković, J. Silić, Disput, Zagreb, str. 137–147.
- Glušica, Rajka 2020: *Crnogorski jezik i nacionalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Drašković, Blagota 1996: *Drama dukljanskog prostora: (Književna kritika o djelu Jevrema Brkovića)*, Aurora, Zagreb, str. 346.
- Đurišić-Bečanović, Tatjana 2018: „Dukljanska poezija Jevrema Brkovića“, *Riječ*, nova serija, br. 15, Institut za jezik i književnost Filološkog fakulteta, Nikšić, str. 9–38.
- Ivić, Milka, 1995: „Pogledi Stojana Novakovića na srpski književni jezik“, Zbornik radova sa naučnog skupa o Stojanu Novakoviću, SANU, Beograd.
- Nikčević, Vojislav, 1993: *Piši kao što zboriš, glavna pravila crnogorskoga standardnoga jezika*, CDNK, Podgorica.
- Otkrivanje crnogorske Atlantide: savremena kritika o književnom djelu Jevrema Brkovića*, Zbornik radova, ur. Marijan Mašo Miljić, DANU, Podgorica 2006, str. 231.
- Rakočević, Ksenija 2015: „Prostor u romanu *Monigreni* Jevrema Brkovića,“ *Riječ*, nova serija, br. 12, Institut za jezik i književnost Filološkog fakulteta, Nikšić, str. 179–197.
- Salečić, Ivan 1994: *Ljepota i prokletstvo legende – studije o književnom djelu Jevrema Brkovića*, Aurora, Zagreb, str. 176.

Rajka GLUŠICA

JEVREM BRKOVIĆ AND THE MONTENEGRIN LANGUAGE

Summary

The author analyzes the relationship between Jevrem Brković and the Montenegrin language from two aspects: the first, theoretical, is focused on the attitude of Jevrem Brković towards the Montenegrin language, its naming and standardization, and the second, practical aspect, refers to the language in Jevrem Brković's poetic, prose and journalistic works which were offered to us as a model of the Montenegrin language by him. Therefore, the author has been primarily focused on the views of the Montenegrin language and its codification and the realization of that language in a literary-artistic and journalistic functional style. The cultural specificity of each language is best manifested in its lexicon and phraseology, and for this reason, this paper analyzes onomastics (anthroponyms and toponyms) in Brković's novels, which are associated with and evoke the distant past of Duklja, as well as typical Montenegrin phraseology and words that could "unlock some of those dark coffins of Duklja that are languishingly repressed somewhere in our muffled memory of the past".

Keywords: Jevrem Brković, Montenegrin language, codification, lexicon, onomastics (anthroponyms, toponyms), phraseology

PRIKAZI

O ĆIRILICI I JEZIČKOM NACIONALIZMU

(Ranko Bugarski, *Saga o ćirilici. Ogleđi o jeziku i nacionalizmu*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2021. str. 271)

Jedan od najboljih poznavalaca jezičkog nacionalizma na južnoslovenskom prostoru, svakako je akademik Evropske akademije nauka i umjetnosti (Academia Scientiarum et Artium Europaea) Ranko Bugarski, anglista i profesor Filološkog fakuleta u Beogradu. Ovu konstataciju izričemo uzimajući u obzir brojne knjige, naučne radove i reagovanja u medijima u kojima profesor Bugarski naučno i argumentovano piše o jezičkom nacionalizmu i uticaju ideologije nacionalizma na jezik i jezičku politiku. I knjiga koju predstavljamo spada u korpus djela profesora Bugarskog ćija je tema upravo jezik i nacionalizam što je u podnaslovu knjige i istaknuto.

Knjiga *Saga o ćirilici* je petnaesta knjiga profesora Bugarskog u ćuvenoj ediciji Biblioteka XX vek koju već pedeset godina predano uređuje dr Ivan Ćolović. Tekstovi objavljeni u ovoj knjizi su podijeljeni u tri grupe: prvu ćine sedam radova sociolingvistićke tematike koji su nastajali razlićitim povodima, u drugoj grupi se nalazi jedanaest intervjuva koje je autor knjige dao kolegama ili novinarima i koji su objavljeni u stručnoj literaturi ili u medijima. I u trećoj grupi se nalaze tekstovi pisani u spomen istaknutim lingvistima preminulim u posljednje tri godine. Na kraju knjige nalazi se uobićajena za knjige profesora Bugarskog u ovoj ediciji – sociolingvistićka bibliografija za period od 2016–2021. godine.

Prvi od sedam tekstova u prvom dijelu knjige je kraći rad koji možemo shvatiti kao svojevrsan uvod u sve ostale iz ovog dijela knjige, naslovljen je *Jezik i nacionalizam – od sredstva komunikacije do sredstva razdvajanja* u kojem autor definiše nacionalizam kao patološku društvenu pojavu, razgranićava ga od srodnih pojava, pa sa jasnim određenjima definiše i jezićki nacionalizam i kako se on manifestuje. Navodi da je jezićki nacionalizam tipićan za sve države bivše Jugoslavije, s tim što se u slućaju hrvatskog, bosanskog, crnogorskog, jezićki nacionalizam

manifestuje različitim strategijama pravljenje razlika među novonormiranim jezicima, srpski jezički nacionalizam se manifestuje tvrdnjama da je samo srpski lingvistički jezik a ostala su tri samo njegove političke varijante, kao i isticanjem i slavljenjem nacionalnog pisma – ćirilice.

Drugi rad *Ideologija nacionalnog standardnog jezika* predstavlja referat koji je profesor Bugarski predstavio na međunarodnom slavističkom skupu *Njegoševi dani 8* u Kotoru septembra 2019. godine. U radu se najprije definišu pojmovi iz naslova: ideologija, standardni i nacionalni jezik, ideologija standardnog jezika i ideologija nacionalnog jezika. Pošto ideologija nacionalnog jezika diskriminiše sve što nije nacionalno, a ideologija standardnog sve što nije standardno, onda bi ideologija nacionalnog standardnog jezika bila dvostruku diskriminatorna, pa time i veoma štetna. Nakon terminološkog određenja osnovnih pojmova autor daje pregled stanja u četiri države nekadašnjeg srpskohrvatskog govornog prostora, navodeći da su u Srbiji i Hrvatskoj izražene obje ideologije, dok je u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori situacija mnogo kompleksnija i nejasnija zbog višenacionalne sredine.

Treći tekst *Saga o ćirilici*, po kojem je naslovljena čitava knjiga, predstavlja obimnu studiju od oko 40 strana u kojoj profesor Bugarski detaljno daje pregled dešavanja i sporenja vezanih za upotrebu ćirilice i latinice u srpskom jeziku u Srbiji. Autor najprije predstavlja ustavna rješenja upotrebe pisama ćirilice i latinice kao ravnopravnih od 1974. do 2006. godine, konstatujući da kvalitet i obuhvat odredbi o pismima idu silaznom linijom da bi se došlo do toga da se u važećem ustavu Srbije propisuje samo ćirilica kao službeno pismo. Ovo zakonsko slabljenje statusa latinice nije pratila stvarna upotreba tog pisma koje se i dalje široko upotrebljava, pa ta činjenica postaje predmet žučnih rasprava. Javljaju se dvije vrste reakcija, prva pozitivna koja polazi od činjenice da imati dva pisma jeste bogatstvo, druga negativna za koju latinica predstavlja neprirodan i opasan upad u srpski identitet. Ovo drugo stanovište ima jaka uporišta u političkim, kulturnim i crkvenim krugovima odakle se lako širi među manipulacijama podložnim ljudima.

Profesor Bugarski objašnjava kako se bez egzaktnih analiza i podataka iznose paušalne ocjene o ugroženosti ćirilice koja je čak na samrti i prijeti joj iščeznuće. Taj zastrašujući scenario nestanka ćirilice je bez utemeljenja u stvarnosti, ali patriotski mediji rado daju prostora onima koji ga zagovaraju. Narativ o ugroženosti ćirilice u opticaju je decenijama i u zavisnosti od političke situacije i potrebe povremeno se aktualizuje i drammatizuje. Kao vid zaštite nacionalnog jezika i pisma, političke elite na

vlasti posežu za represivnim zakonskim mjerama, pa se 2018, predlaže Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisama u Republici Srbiji kojim bi se pod izgovorom čuvanja ćirilice, sprovela eliminacija latinice iz javnog prostora države. Tim zakonom se ćirilica proglašava matičnim pismom, a latinica pomoćnim i poništava se razlika između službene i javne upotrebe jezika i pisma, iako je uobičajeno da se upotreba jezika dijeli na privatnu i javnu sferu. Javna upotreba jezika kao jedan svoj segment sadrži službenu upotrebu jezika (jezik državne administracije, dokumenta, zakonska akta, sve što nosu državni pečat, diplome i sl). Nacrt zakona je pored odobravanja iz patriotskih krugova, dobio i opravdane kritike, najutemeljenije i najdetaljnije od autora ove knjige. On jasno pokazuje da je predloženi zakon neustavan, da je svaka službena upotreba jezika istovremeno i javna, ali ne i obrnuto, da je predlog zakona regresivan, anti-evropski i štetan za srpsku kulturu. U tekstu se iznose i statistički podaci dobijeni anketiranjem građana Srbije o upotrebi pisama, uz zaključak da podaci kazuju da se u javnoj i privatnoj upotrebi koristi više latinica, ali da ćirilica nije nikako na putu nestanka, kako to tvrde zabrinuti proroci.

Profesor Bugarski zaključuje da nije poželjno, niti moguće jednim zakonskim propisom dvopismeno društvo preobratiti u jednopismeno, te da oba pisma srpskog jezika moraju da ostanu u službenoj, javnoj i privatnoj upotrebi. Najviše zahvaljujući njegovim brojnim reagovanjima u medijima i kritičkim i argumentovanim priložima na predlog za izmjene i dopune Zakona o upotrebi jezika i pisama, taj predlog nije prosljeđen u dalju proceduru, nego je ostao u obliku predloga.

U četvrtom tekstu prvog dijela knjige autor se vraća svojoj omiljenoj temi *Deklaraciji o zajedničkom jeziku* kojoj je posvetio čitavu knjigu *Govorite li zajednički? Kako je nastala i kako je primljena Deklaraciji o zajedničkom jeziku* (2018), dajući sada osvrt na ovaj dokument i njegov značaj četiri godine nakon pojavljivanja. Najprije se daje osavremenjeni spisak potpisnika iz raznih oblasti i zanimanja, od deset hiljada potpisnika autor izdvaja spisak od 220 imena lingvista, pisaca književnih kritičara, novinara, prevodilaca, pravnika, glumaca i ljudi iz drugih oblasti, uz zaključak da se na spisku nalazi naučna, kulturna i umjetnička elita sa bivšeg srpskohrvatskog područja. Posebno se ističe potpisnik Noam Čomski, najuticajniiji intelektualac današnjice, zatim Piter Tradgil, jedan od vodećih svjetskih sociolingvista, zatim slavisti Ronel Aleksander, Grevil Korbort, Boguslav Zjelinski, Danijel Bunčić i drugi. Veliki broj potpisa *Deklaracije* je pozitivni dio reakcija na ovaj dokumenat, a u negativne odjeke spadaju reakcije vladajućih politika u četiri države i

nacionalističkih krugova oko vlasti za koje je *Deklaracija* sahranjen i neuspješan projekat. Međutim, o *Deklaraciji* se još uvijek povremeno govori i piše u načnim radovima i na konferencijama, ona predstavlja dokumenat koji je ostavio trag i koji će, kako smatra prof. Bugarski kad prođe talas nacionalizma, biti inspiracija za slične inicijative.

U kraćem članku *Nove zloupotrebe Evropske jezičke povelje*, kao član međunarodnog Komiteta eksperata Savjeta Evrope za Povelju, profesor Bugarski ukazuje na pogrešna pozivanja na Evropsku povelju od strane Odbora za standardizaciju srpskog jezika. Naime, ovo tijelo zastupa stanovište da bosanski jezik ne može imati status manjinskog jezika iako je Srbija prilikom pristupanja Povelji priznala bosanski kao jezik bošnjačke nacionalne manjine, pozivajući se na 1. član Povelje da se regionalnim ili manjinskim jezicima smatraju jezici koji su različiti od službenog jezika države. Članovi Odbora zanemaruju član 7 stav 4 Povelje koji upozorava da se moraju uzimati u obzir potrebe i želje govornika manjinskih jezika, te da pitanje šta se smatra nekim jezikom ne zavisi samo od strogo lingvističkih kriterijuma, već i od psihosocioloških i političkih fenomena. Dakle, u ovom sporu je riječ o ostvarivanju manjinskih prava, a ne o procjenjivanju količine lingvističke različitosti, pa je stav Odbora za standardizaciju srpskog jezika u suprotnosti sa duhom Povelje za afirmaciju i očuvanje jezika manjina.

Radom *Nijesu problem borkinje nego borci i borkinje* autor ulazi u problematiku rodno osjetljivog jezika povodom polemika koje je izazvao Zakon o rodnoj ravnopravnosti. Profesor Bugarski smatra da novi oblici feminina nijesu problem i da su nove tvorenice u jeziku uobičajene, već da je sporno insistiranje na ponavljanju oblika u oba roda tipa: *radnici i radnice, učesnici i učesnice*, pa slaganje u predikatu: *su došli/su došle*. Još je gore, smatra autor, uvođenje skraćenica: *radnici/ce su došli/le* što predstavlja “čudovišno čedo trijumfa ideologije nad gramatikom”. Autor predlaže da se Zakon dopuni pratećim komentarima, te gramatičkim i stilističkim uputstvima za njegovu upotrebu.

U posljednjem tekstu prvog dijela knjige naslovljenom *Dodatak monografiji o slivenicama* autor knjige predstavlja 200 novih slivenica sakupljenih nakon objavljivanja knjige *Srpske slivenice – monografija sa rečnikom* (Akademska knjiga, Novi Sad 2019). U radu je korišćena ista metodologija kao u knjizi: podjela slivenica po područjima, tvorbenim modelima, rezime i na kraju rječnik slivenica, tako da ovaj rad predstavlja dopunu knjige. U rezimeu autor izvodi zaključke u kojim oblastima upotrebe su slivenice najzastupljenije, ističući da je epidemija korona

virusom dala brojne slivenice kojih nije bilo ranije, zatim svodi podjelu po tvorbenim modelima izdvajajući najzastupljnije od onih manje čestih. Na kraju izdvaja slivenice po kvalitetu, pa kao svježe i efektne navodi: *korontin, Lelegrad, lumpolog, proverenik, dementor, masterbajter, Smutnjik...*

Drugi dio knjige čine jedanaest intervjua koje akademik Ranko Bugarski dao kolegama jezičkim stručnjacima (Tvrтко Prčić, Katarina Rasulić) ili novinarima uglednih časopisa hronološki poređanih: *Vreme, Ekspres, Danas, Oslobođenje, Portal Buka, NIN, Nova ekonomija*. Iz ovih razgovora sa profesorom Bugarskim dobijamo odgovore jezgrovite, jasne, pune značenja i pouke, saznajemo mnogo o njegovim stavovima, kritičkim osvrtima, naučnoistraživačkom radu, akademskoj karijeri i životu. Ovi razgovori sa profesorom omogućavaju da dobijemo kompletniju i sažetiju sliku o radu jednog od najznačajnijih i najuglednijih lingvista na južnoslovenskim prostorima.

U trećem dijelu naslovljenom *Počast* profesor Bugarski piše o svojim preminulim kolegama, istaknutim lingvistima: Randolphu Kverku dugogodišnjem profesoru engleskog jezika na Univerzitetu u Londonu, Urlihu Amonu jednom od najuticajnijih evropskih sociolingvista, Radoslavu Katičiću poznatom hrvatskom lingvisti i na kraju o dvojici značajnih srpskih lingvista novosadskom profesoru Miloradu Radovanoviću i italijanisti i srbisti Ivanu Klajnu, akademiku SANU i predsjedniku Odbora za standardizaciju srpskog jezika.

Fenomen koji povezuje većinu tekstova u knjizi *Saga o ćirilici* jeste nacionalizam u jeziku kojim se akademik Ranko Bugarski bavi više od tri decenije i kako sam kaže: počast nacionalizma ni u podmakloj životnoj dobi ne da mu mira. Kao najbolji poznavalac tog fenomena, svjestan pogubnosti nacionalizma, profesor Bugarski i u ovoj knjizi upozorava na opasnost i štetnost nacionalističkih jezičkih politika na južnoslovenskim prostorima i argumentima i naučnim činjenicama nastavlja borbu protiv jezičkog nacionalizma.

Rajka GLUŠICA

СИНТЕЗА ДОСАДАШЊИХ РЕЗУЛТАТА ДИЈАЛЕКАТСКЕ ЛЕКСИКОГРАФИЈЕ У ЦРНОЈ ГОРИ

(Бранкица Марковић, „Дијалекатска лексикографија у Црној Гори од Вуковог *Рјечника* (1852) до данашњих дана“, *Српски дијалектолошки зборник LXVIII*, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 2021, стр. 773–829)

Студија *Дијалекатска лексикографија у Црној Гори од Вуковог Рјечника (1852) до данашњих дана* Бранкице Марковић представља проширену и допуњену верзију истоименог реферата изложеног на Међународној научној конференцији *Лексикографија и лексикологија у светлу актуелних проблема*, која је одржана у Београду од 28. до 30. октобра 2020. године. У њој су сумирана досадашња истраживања из области дијалекатске лексикографије на простору Црне Горе, уз навођење синтетичког прегледа и описа дијалекатских рјечника објављених од Вуковог *Рјечника* из 1852. до данас. Ауторка је посебну пажњу посветила класификацији рјечника на основу два критеријума те је, вођена типом обрађене рјечничке грађе, издвојила *опште дијалекатске рјечнике, термилошке рјечнике и рјечнике позајмљеница*, док је обим обрађене грађе био критеријум за издавање *монографија и рјечничких прилога мањег обима*. Класификација рјечника по дијалектима подразумевала је издавање рјечника са простора херцеговачко-крајишког (источнохерцеговачког) и зетско-сјеничког дијалекта. На крају студије наведена је библиографија претходно описаних дијалекатских рјечника са простора Црне Горе.

У уводном дијелу студије (773–775) Бранкица Марковић упућује на почетке лексикографије у Црној Гори, које везује за Вуков *Српски рјечник*, истовремено се позивајући на мишљење академика Бранислава Остојића, који истиче да је Вук свој *Рјечник* знатно обогатио ријечима управо са црногорског говорног подручја, те да су најбоље свједочанство томе многе ријечи другог издања *Рјечника*

које су нађене у Црној Гори (Марковић 2021: 774). Након Вуковог *Рјечника* објављени су бројни лексикографски прилози различитог обима (тачније 72 публикације, како ауторка наводи у закључним разматрањима), који су представљени у наставку студије. Приликом одабира репрезентативних остварења из ове области, ауторка је узела у обзир све што има форму рјечника или има приложен рјечник, издања за која је грађа сакупљана на терену, „док они радови који се баве лексичко-семантичком анализом грађе, а немају приложен речник и они који се заснивају на већ објављеној грађи, нису уврштени“ (Марковић 2021: 775). Ауторка напомиње да студијом нијесу обухваћени анексни рјечници уз књижевна дјела, као ни рјечници у монографским описима појединих дијалеката.

У дијелу студије насловљеном *Дијалекатски речници у Црној Гори (775–813)* ауторка издваја *Опште дијалекатске рјечнике (775–794)*, који су „углавном речници говора одређеног подручја или прилози из лексике неког краја, али општег типа“ (Марковић 2021: 775). Претходно напомиње да ће хронолошким редом, у оквиру сваке групе, прво бити наведени рјечници монографског типа, а затим и рјечнички прилози мањег обима објављени у зборницима и часописима.

У вези са тим, рјечницима монографског типа припадају: *Ускочки речник (I–II)* Милије Станића (1990–1991), монографија *Из лексике Васојевића* Раде Стијовић (1990), *Рјечник говора Проићења (код Мојковца)* Милоша Вујичића (1995), *Речник говора Загарача Драга и Жељка Ћупића* (1997), *Рјечник васојевићког говора* Вука Боричића Тивранског (2002), *Рожајски рјечник: грађа за диференцијални речник рожајског краја* Ибрахима Хаџића (2003), монографија *Из лексике Пиве: село Безује* Светозара Гаговића (2004), књига *Говорни драгуљи никшићког краја: рјечник мање познатих ријечи и други прилози* Љубомира Ђоковића (2005), *Речник говора Бањана, Грахова и Опутних Рудина* Јована Копривице (2006), збирка ријечи *Црном Гором са узлом на крају рупца: збирка заборављених или мање употребљаваних ријечи* Милана Брајевића (2007), *Рјечник говора подгоричких муслимана* Аднана Чиргића (2007), *Рјечник његушког говора* Аднана Чиргића (2009), *Рјечник говора Зете* Јелене Башановић-Чечовић (2010), *Рјечник говора околине Мојковца* Данијеле Ристић (2010), *Рјечник никшићког краја* Љубомира Ђоковића (2010), збирка ријечи *Из рјечника старих Дурмитораца*

Јована П. Жарковића (2011), *Рјечник величкога говора* Бранка Јокића (2012), *Његушки рјечник* Душана Оташевића (2012), *Речник Куча Драгољуба Петровића*, Иване Ћелић и Јелене Капустине (2013), *Рјечник плавско-гусињскога говора* Ибрахима Рековића (2013), *Речник Васојевића* Раде Стијовић (2014), *Рјечник говора околине Бијелог Поља (Вранешка долина)* Јелене Башановић-Чечовић (2020), *Рјечник горњобихорскога говора* Драшка Дошљака (2020), *Рјечник говора околине Берана* Данијеле Радојевић (2021). Бранкица Марковић је садржајно представила структуру наведених рјечника, методологију лексикографске обраде и досљедност њене примјене, географски положај и спорадично историјски контекст подручја које је рјечнички обрађено. Управо су дијалекатски рјечници монографског типа, по запажању ауторке (Марковић 2021: 819), потврда да је дијалекатска лексикографија у Црној Гори доживјела пуни процват у периоду од 1990. године до данас, који је изњедрио највећи број рјечника овог типа.

Рјечнички прилози општег типа, али мањег обима, такође су прегледно представљени – од најстаријег рада *Прилошци за Српски рјечник* Митра Ивелића (1891), преко *Прилошка грађи Српскога рјечника* Јована Рогановића (1895), прилога *О српском језику* Вељка Радојевића (1895), затим прилога *Из народног говора васојевићког краја* Тихомира Марсенића (1975), *Прилога познавању горњовасојевићког говора – Лексика из Коњуха (I–III)* Љубише Рајковића (1981), до *Прилога етимологији и географији речи (на грађи из Црне Горе)* Мата Пижурице (2007).

Дио студије насловљен *Терминолошки речници (794–804)* доноси преглед терминолошких рјечника „већег и мањег обима у којима је дата терминологија везана за материјалну и духовну културу неког краја“ (Марковић 2021: 794). Ауторка прво издваја терминолошке рјечнике већег обима, међу којима су двије монографије којима је, по њеном запажању, успјело сачувана лексичка грађа из домена родбинских веза, односно домена куће и покућства са подручја никшићког краја (*Родбинска терминологија никшићког говорног подручја* Бранка Копривице (1998) и *Терминологија куће и покућства Бањана* Јадранке Којић (2006)). Терминолошки рјечнички прилози мањег обима, којих је знатно више, објављивани су у часописима и зборницима. Захваљујући ауторкином прегалаштву и посвећености, у овом дијелу студије издвојили су се и сажето представили рјечнички прилози мањег обима, који су посвећени тематски

разуђеној лексици у различитим областима материјалне и духовне културе, уз спорадично освјетљавање њихових лексичко-семантичких и творбених карактеристика – од радова с почетка XX вијека: *Народне мере* Тих. Р. Ђорђевића (1901), *Мушка ношња у Васојевићима* (1933) и *Женска ношња у Васојевићима* Митра С. Влаховића (1934), *О нашим варивима* Симе Тројановића (1935); преко радова из средине и друге половине XX вијека – периода који се издвојио као најпродуктивнији: *Терминологија родбине и својте у Горњем Полимљу* Мирка Барјактаревеића (1961), *Називи за стоку, опрему и сточарске производе у говору Кривошија* Јелисавете Суботић (1972), *Термини у чобанским играма* Ненада Вуковића (1977), *Прилог проучавању сточарске терминологије у Црној Гори* Мата Пижурце (1977), *Етимолошке белешке из пастирске лексике* Мата Пижурце (1984–1985), *Из сточарске терминологије дурмиторског краја (Називи неких домаћих животиња)* Драгомира Вујичића (1986), *Из српскохрватске метеоролошке терминологије (Нацрт за један пројекат уз неколико етимолошких бележака)* Мата Пижурце (1989–1990), *Новозабележена народна имена гљива* Ибрахима Хацића (1995–1996); до радова с почетка XXI вијека: *Из дендроније Куча* Марије Ђулум (2000), *Географска терминологија Бањана* Јадранке Којић (2006), *Из названих млочних продуктова, в пиперском говоре* Андреја Собољева (2008), *Давно заборављене дурмиторске игре – Игра вукова* Ненада Вуковића (2008), *Ткачка лексика од Ваљевске Подгорине до никшићке околине* Ане Јањушевић-Оливери (2020), *Ткачка терминологија на Пивској планини* Радојке Цицмил-Реметић (2020).

Поред рјечнички конципираних термиолошких прилога, у овом дијелу студије ауторка наводи и прилоге који су тематски конципирани, а који обрађују лексику различитих значењских слојева.

У категорији *Рјечника позајмљеница* (804–813), као трећој категорији дијалекатских рјечника у Црној Гори, најбројнији су рјечници романизама, „а има и неколико речника турцизама“ (Марковић 2021: 804). Уз осврт на њихову структуру и методологију обраде лексичке грађе, ауторка издваја рјечнике позајмљеница монографског типа, међу којима је најстарије издање *Романизми у северозападној Боки Которској* Срђана Мусића (1972). Лексици романског поријекла посвећена су два рјечника Весне Липовац-Радловић – *Романизми у Црној Гори – Будва и Паитровићи* (1997) и

Романизми у Црној Гори: југоисточни дио Боке Которске (2004), док остала два рјечника монографског типа обрађују оријентално лексичко наслеђе – *Турцизми у пивском говору* Радомира Баје Јојића (2015) и *Турцизми у рожајском говору* Неркесе Курпејовић (2017). Више објављених рјечничких прилога мањег обима, којима се третирају лексички наноси чешће романског него оријенталног поријекла, потврђују да је лексички инвентар маркиран страним утицајем значајан дио лексичког потенцијала народних говора у Црној Гори, те да је био и те како подстицајан за истраживања у домену дијалекатске лексикографије у Црној Гори, а што ауторка поткрепљује насловима бројних прилога: *Речи страног порекла у говорима Боке Которске* Васа Томановића (1956), *О романизмима у говорима Боке Которске* Васа Томановића (1972), *О значењу неких романизма у Црној Гори* Влада Драшковића (1977), *Неколико црногорско-херцеговачких паралелизама романског поријекла* Едине Алирејсовић (1984), *Романизми у говору Васојевића* Раде Стијовић (1996), *Романизми у говору Старе Црне Горе* Душана Оташевића (2002), *Турцизми у рожајском језику који нијесу забиљежени у Рјечнику А. Шкаљића или имају друго локално значење* Неркесе Курпејовић (2005), *Романске позајмице у говору села Подгоре* Сава Стевовића (2006), *Начини адаптирања позајмљеница и сродне појаве у говору Паитровића* Миодрага Јовановића (2008), *Говор села Матагужи – осврт на топономастику и лексику* Вере Мићуновић (2018).

На основу *Класификације речника у Црној Гори по дијалектима* (814–819), дате у трећем дијелу ове опсежне студије, ауторка запажа да је број дијалекатских рјечника са терена источнохерцеговачког дијалекта приближно једнак броју дијалекатских рјечника са простора зетско-сјеничког дијалекта, што може да упути и на закључак да су црногорски говори, без обзира на хетерогеност, испитивани са много научне радозналости и прилично континуирано. Ауторка констатује и да неки од прилога из ове категорије „доносе грађу са простора оба дијалекта, тако да су у класификацији сврстани и у једну и у другу групу“ (Марковић 2021: 819).

Након закључних разматрања, наведена је *Библиографија дијалекатских речника са простора Црне Горе* (820–824), која је вишеструко користан извор података. И овакве студије као што је *Дијалекатска лексикографија у Црној Гори од Вуковог Рјечника* (1852)

до данашњих дана су не само корисне него и пријеко потребне будући да радови овог типа синтетично представљају досадашње резултате и упућују на могућности будућих истраживања. Оне су слојевит извор информација за даља и свеобухватнија не само лексикографска него и дијалектолошка истраживања. Синтетичким представљањем различитих типова до сада урађених дијалекатских рјечника са простора Црне Горе Бранкица Марковић је дала значајан допринос обједињавању резултата дијалекатске лексикографије у Црној Гори и, вјерујемо, дјеловала подстицајно на све садашње и будуће лексикографе.

Јелена БАШАНОВИЋ-ЧЕЧОВИЋ

KONTINUITET PREDANOSTI, UMJEŠNOSTI I LJUBAVI PREMA JEZIKU

(Danijela Radojević, *Rječnik govora okoline Berana*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 2021, str. 243)

Još jedan vrijedan doprinos dijalektološkim istraživanjima Crne Gore i crnogorskom jezikoslovlju iznjedrila je 2021. godina u vidu *Rječnika govora okoline Berana* Danijele Radojević, u izdanju Crnogorske akademije nauka i umjetnosti na pedesetu obljetnicu ove institucije. Ovaj diferencijalni rječnik leksike nekadašnjeg Ivanograda, nastao u okviru projekta *Crnogorski dijalekatsko-onomastički kompleks – Rječnici crnogorskih narodnih govora*, pod rukovodstvom Branislava Ostojića, sadrži 218 stranica sačuvanog leksičkog blaga rečenog kraja, a njima prethodi dvadesetak uvodnih stranica opisa samog rječnika i govora koji obrađuje.

Upućenijima je već poznato da ovo nije prvi ovakav poduhvat autorke *Rječnika govora okoline Berana*, a i neupućeni čitalac bi, vjerujemo, to brzo razumio iz sadržaja ove monografije. Nešto preko jedne decenije unazad, CANU je objavila njen *Rječnik govora okoline Mojkovca*, a čini se da je drugi rječnik najbolja potvrda da kvalitet prvog nije bio samo početnička sreća i rezultat početnog poleta mlade naučnice, već da su oba proistekla iz predanosti i ozbiljnog pristupa istraživanju, odličnog osjećaja za jezičku problematiku i poznavanja struke, a upravo takvi rječnici su nužni da bi se upotpunila slika ukupnosti crnogorskih narodnih govora koji sve više bivaju potisnuti standardnim jezikom i jezikom medija i društvenih mreža, onako kako se i sam seoski život gasi u želji da se stanovništvo približi urbanim sredinama. Srećom, dobili smo još jedan dokaz da umanjena frekvencija leksike narodnih govora neće biti nepovratno izgubljena dok god postoje istraživači spremni da žrtvuju bezbrojne sate u okviru višegodišnjeg istraživanja da bi sačuvali dio tog blaga idioma, narodnih mudrosti, vještih poigravanja jezikom koja pokazuju oštroumlje naših starih generacija i jedne kulture ispunjene običajima, poslovima i pogledima na svijet od kojih sve češće i ostaje samo

slovo na papiru. Prepoznaje i autorka predmetnog rječnika ove tendencije, ohrabrujući nas ipak opisima mladih ljudi koji svjesno biraju da ostanu na selu uprkos prilici da se presele u grad i starijih mještana beranskih sela koji, kažu, svu svoju hranu, uključujući i brašno, proizvode sami, ništa ne kupujući u prodavnicama.

U predgovoru ovog rječnika saznajemo najprije koji areal pokriva istraživanje Danijele Radojević i ponešto zanimljivosti o etimologiji imena Berane, a zatim i kako je tekao proces prikupljanja materijala. Podrazumijeva se da je u pitanju dugotrajan i često višestruk obilazak naseljenih mjesta beranskog kraja, popunjavanje unaprijed osmišljenih i pripremljenih upitnika i mnogi sati snimljenih razgovora, u skladu sa više puta potvrđenim tradicionalnim metodama dijalektoloških istraživanja. Precizno su navedena i sela iz kojih sakupljena leksika potiče. U skladu sa dobrom praksom u nauci, navedeni su na početku istraživači koji su se ranije bavili opisima govora ovog kraja, autorka uz pohvale pominje *Rečnik Vasojevića* dr Rade Stijović i *Rječnik vasojevičkog govora* Vuka Boričića Tifranskog, ukazujući na to da je i sama pronašla potvrde dijela leksike koju su raniji istraživači zabilježili, čak i na širem terenu od vasojevičkog, kojim su se oni bavili, dopunjavajući ih, očekivano, novim leksičkim slojem, karakterističnim samo za stanovništvo pojedinih djelova ovog areala. To je važno u ovakvim istraživanjima: popisati one riječi koje su autentične i specifične za određenu oblast, ali i one koje tu oblast povezuju sa drugim narodnim govorima, čime se stiče bolji uvid u pojedine izoglose opštecrnogorske dijalekatske slike. To neizbježno obuhvata i riječi iz stranih jezika, u ovom slučaju prevashodno turcizme i romanizme, ali i riječi iz mađarskog, grčkog ili njemačkog jezika.

Sam *Rječnik govora okoline Berana* je koncipiran na isti način na koji je bio i već pomenuti prvi rječnik iste autorke, a u skladu sa uobičajenim pravilima rječničke forme, što znači da je intuitivan i pregledan, a to je i suština ovakve knjige. Odrednice su istaknute podebljanim slovima, akcentovane, praćene adekvatnim gramatičkim opisom promjene (ukoliko su u pitanju promjenljive riječi) ili vrste (ukoliko nijesu) i, tamo gdje je potrebno, dodatno označene kvalifikatorima koji nas upućuju na segment upotrebe i stilske obilježenosti određene lekseme, uz izobilje interesantnih primjera.

Autorka u uvodnom dijelu sama opisuje glavne odlike istraživanog govora, počev od prozodije, koju je naročito važno dobro opisati, budući da je u pitanju prelazni govor i da je naučnoj javnosti važno imati uvid u

one osobine (poput prenošenja kratkosilaznog akcenta sa posljednjeg sloga na pretposljednji, uz promjenu njegovog kvaliteta) koje ovaj govor približavaju s jedne strane istočnohercegovačkim, ili one (poput nepromijenjenog dugosilaznog akcenta u istom položaju) koji ga približavaju zetskojužnosandžačkim govorima s druge strane. Ona uočava i srodnost ovog govora sa bjelopavličkim. Što se tiče fonetsko-fonološkog opisa samoglasničkog sistema govora ovog kraja, rezultati najprije pokazuju ijekavski refleks dugog *jata* i dominantno jekavski refleks kratkog, uz zabilježene ekavske primjere kod ovog drugog, najčešće u bližoj okolini grada, kod muslimanskog stanovništva ili u rezultatu kontakta, veoma rijetko kod starijih informatora iz udaljenijih sela. Ovom govoru nije nepoznato jotovanje labijala (*pljesma, vljetar, mljera*), ali ni njegov izostanak, što znači da su evidentirani i nejotovani oblici, a *jat* iza *r* ili u vezi s prijedlozima *pred* i *preko* za refleks najčešće ima *e* (*rešenje, rečit, prevara, prelaz*), zabilježeno je i prisustvo sekundarnog *jata*. Od uobičajenih nastavaka zamjениčko-pridjevske promjene u dativu, instrumentalu i lokativu množine ovog areala (*mladijem, svakakijem*) odudara genitivni nastavak *-ija* (*mladija, svakakija*). Interesantan detalj je i nedosljedno, ali ipak prisutno, umekšavanje *l* ispred prednjih vokala. Već u ovom dijelu koji se bavi vokalima, a koji ovdje samo dijelom ilustrujemo dajući zainteresovanom čitaocu priliku da se šire obavijesti čitajući sam rječnik, naslućuje se interesantna slika kulture ondašnjeg življa. Taj se trend održava i u opisu konsonantskog dijela glasova, primjeri poput *šćeo, oamo, januvar, februvar, jopet, sinoj, tavnica, izelica, gatnjik, meši, peperalja* i njima slični, obećavaju nemonoton zbir leksema koje ukazuju i na jezičke osobenosti beranske okoline i na vezu tog kraja sa drugim crnogorskim govorima.

Na morfološkom nivou, daje se pregledan opis imenica, pridjeva, zamjenica, brojeva, glagola i nepromjenljivih riječi onako kako ih mještani ovog kraja poznaju i upotrebljavaju. U prvom dijelu se ističu ostaci starijeg jezičkog stadijuma oličeni u starom vokativskom nastavku za ženski rod (*Stane, Kose, Bose*) ili izrazima poput *kam ti u vilice*, zatim interesantni dubleti poput vokativa *gadu/gade*, instrumentala *prijateljnom/prijateljem* ili nominativa množine *dlani/dlanovi* itd. I pridjevi nude zanimljivu sliku širokom lepezom prefiksa (*podebeo, primali, opunačak*), udvojenim obrazovanjima za naglašavanje intenziteta (*zdrav-zdravcat, go golcat*) i pridjevima od nekadašnjih participa: *boleć, stideć, brzeć* (participi su očuvani, saznaćemo malo kasnije iz dijela o nepro-

mjenljivim riječima, i u priložima poput *neotke*, *prsimice*, *žmure*), te zamjenice poput onih sa partikulom *-zi* (*ovojzi*, *onojzi*), u dvojnjskoj formi (*sviju*), u oblicima *kogović(a)*, *čegović(a)*... Kod glagola se ističu, između ostalog, oblici sa redukovanim i često supstituisanim infinitivnim nastavcima: *ostavi*, *doj*, *rej*, sporadično i *otis*, *izis*; stari oblici *viđu* i *velju* uporedo sa *vidim* i *velim*; forme *ote*, *nete*, *mož*, *biše* i sl. Slijedi opis sintaksičkog domena ovog govora, završni opis projekta čiji rezultat je pred nama i riječi zahvalnosti rukovodiocu projekta i informatorima, čime autorka zaokružuje predgovor koji je u nama već probudio želju da se odmah upustimo u prelistavanje glavnog dijela knjige, prikupljene leksike.

Prve rječničke odrednice nalazimo na 25. strani i do posljednje, 243. stranice, upoznajemo se sa svom ljepotom narodnog izraza, koja, kao ni kod ostalih govora Crne Gore, ovdje ne manjka. Nailazimo na riječi poput *aić* (smijeh, veselje, odnosno smiješna, zabavna osoba), *bavrk* (poodrastao dječak), *barma* (grupa, gomila), *bacan* (ovan bijele glave), *vrzalica* (skitnica, lotalica), *vrkadelja* (šnala, ukosnica), *golofuzgović* (siromašan čovjek koji nema ništa), *goroglavac* (vrijeme ispunjeno brojnim obavezama), *delenija* (šaljivdžija, spadalo, nešto kao *aić*, *engač*, *zevzek*, sve iz ovog rječnika), *duklit* (piti alkohol ili drugu tečnost u velikim količinama, kako, kasnije saznajemo, radi *ždrokadžija*), *zavojštit* (krenuti negdje u gomili), *ispiždrit* (izbuljiti, širom otvoriti oči), *kukvega* (mršav, neugledan pas ili osoba), *lakošen* (koji nikome ne smeta, koji nije naporan u društvu), *maksum* (malo, ne jako dijete), *mida* (pakosna, zlobna ženska osoba), *neasal* (loš čovjek, nesoj), *neboleć* (koji nema saosjećanja), *podvirep* (kukavica, plašljiva osoba), *prosočit* (prokazati, odati), *sampas* (kretanje stoke bez nadzora čobana), *tastile* (direktno), *upiždrit* (zagledati se u nešto), *frčav* (koji ima mali prćast nos), *čuljas* (koji ima male uši), *džas* (strah, bojazan), *šibut* (žbun) i tome slično, zaista dinamičan niz raznovrsnih značenja čiji je ovo tek neznatan dio.

Osim činjenice da je njeno očuvanje izuzetno važno u cilju očuvanja i boljeg poznavanja crnogorskog jezika ucijelo, leksika nam je važna i zbog toga što u sebi čuva mnoge druge podatke o narodu koji tu leksiku koristi, tako nam imenice poput *maiija* (avet, utvara), *uzma* (zla sila), *vampijer* ili *lampijer* (vampir), *gaskat* (gatati, vraćati) ili *učin* (magija, čini) ne pokazuju samo specifične oblike riječi tog kraja, već je to samo po sebi potvrda postojanja izvjesne doze sujevjerja govornika. Tako ni činjenica da u ovom govoru postoje riječi *dožudnik* i *dožudnica* sa značenjem jedva dočekanog sina ili kćerke, *dovoče* za dijete koje ponovo

PRIKAZI

udata žena dovede iz ranijeg braka ili saznanje da se svađa i prepirka preko *jetrvat se* dovodi u očiglednu vezu sa jetrvama, ne može biti zane-marena u kulturološkom smislu i uzeta kao prosta oznaka nekog pojma. Sve to čini srž važnosti ovakvih istraživanja.

Ono što je naročito lijepo vidjeti je tendencija da se neki pojmovi označavaju pomoću više riječi sličnog ili jednakog značenja, čime se dodatno uljepšava već interesantan i raznolik opis govora beranskog kraja. Tome svjedoče primjeri kakvi su: *akaret/akovrlja*, *alav/alobitan*, *đobda/đorda*, *anamon/anatemnjak*, *bavrljat/basat*, *vega/kipra*, *drnda/dunda/dučka*, *jamdisat/taptisat*, *kurtalisat se / litrostat se*, *njunja/njutro*, *uzbučat/uzvištat*, *famfulja/faćkalica*, *škija/krdža/kotroban* i mnoštvo drugih. Najljepši oblik i najcjelovitiji prikaz sve ove riječi daju u širem kontekstu, koji smo takođe u prilici da vidimo uz skoro svaku odrednicu kroz priložene primjere poput: *Zališi tu decu, anđeli ti š njima; To e suklienta jedna, ne može uic pro ovija vrata; Onakoga faslačeta još moe oči gledale nijesu; Čer mu je jedna dučka, ništa lješe od nje; Ja sam na sve spreman kad za druga imam onako vrtljugasta čoecka* itd.

Sve dosad rečeno ukazuje na nesporan zaključak da je *Rječnik govora okoline Berana* Danijele Radojević rezultat dobro osmišljenog i nesumnjivo napornog rada na prikupljanju onog dijela leksičkog blaga naših narodnih govora koji će najreprezentativnije i najdirektnije pregledno prikazati koliko je važno upoznati se sa jezičkim izrazom manje izučenih ili neizučenih predjela Crne Gore, sa onim riječima koje nijesu u udarnim terminima na televiziji i radiju, a vjerujemo da će se mnogi koji uzmu ovaj rječnik u ruke zainteresovati da ponešto više saznaju i o govoru nekog drugog kraja, možda baš svoga, možda još neistraženog, i to je najveće dostignuće rada bilo kojeg naučnika. Autorka je ovim izdanjem još jednom potvrdila kontinuitet umještosti i velike predanosti svojem poslu i svojoj struci, kao i očigledne ljubavi prema jeziku i razumijevanja njegove biti, što sve, sa ranije stečenim, a sada i uvećanim iskustvom, budi nadu da je ovaj rječnik tek drugi u nizu brojnih sličnih rezultata ove autorke koje ćemo imati priliku da, sudeći prema prva dva, sa izrazitim zadovoljstvom držimo u rukama i pažljivo proučimo.

Bojan MINIĆ

TEMELJ I OSLODAC BUDUĆIM ISTRAŽIVAČIMA

(*Njegoševi dani 8*, Zbornik radova sa Osmog međunarodnog naučnog skupa *Njegoševi dani*, održanog u Kotoru septembra 2019. godine, Studijski program za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti, Filološki fakultet, Univerzitet Crne Gore, Nikšić 2022)

Osmo izdanje Međunarodnog naučnog skupa *Njegoševi dani* održano je početkom septembra 2019. godine u Kotoru. Predloženi tematski okviri su bili Njegoševo književno stvaralaštvo, Antifašistički diskurs i hronotop logora u (južno)slovenskim književnostima i kulturama, Kult Revolucije i strategije njegove izgradnje u umjetničkim i neumjetničkim tekstovima (južno)slovenskih autora, Njegošev književnojezički izraz, Crnogorski jezik i drugi južnoslovenski jezici u sinhroniji i dijahroniji i Ideologija u jeziku. Zbornik sa ovog skupa prije istraživanja izloženih za vrijeme njegovog trajanja sadrže i pozdravne riječi Ane Kašprak, konzula Republike Poljske u Crnoj Gori, budući da je 2019. godine ovaj naučni skup bio posvećen Poljskoj i uzajamnim odnosima i vezama dviju zemalja, prof. dr Tatjane Jovović, dekanice Filološkog fakulteta UCG, akademika prof. dr Svena Meneslanda u ime Naučnog savjeta Njegoševih dana i prof. dr Tatjane Đurišić-Bečanović, predsjednice Organizacionog odbora.

Za početak književnog dijela Zbornika, sa poznanjskog univerziteta Adam Mickijevič, kroz predstavljanje i tumačenje rukopisa Jola Stanišića *Otvoreno pismo komunistima svih zemalja*, golotočkim torturama i stradanjima bavili su se prof. dr Boguslav Zjelinjski i prof. dr Ana Legezinska. U ovom opsežnom radu, predstavljajući na početku život i djelo Jola Stanišića, autori kroz proučavanje teksta *Otvorenog pisma* analiziraju nefiktivne događaje u vrijeme golotočkog logorovanja i time analitički upotpunjuju koncept stradanja žrtava u vrijeme komunističkog režima. Posebno je interesantno sagledavanje specifične pripovijedne pozicije koja se ogleda u statusu izvještavanja s pozicije neposrednog učesnika koji nudi široku perspektivu svjedočenja, ali istovremeno i praćenje potpunog odustajanja od opisa vlastitog učešća u bilo kojem

logorskom događaju. Iščitavanje i analitičko tumačenje rukopisa Jola Stanišića autore usmjerava na zaključak da ovaj tekst, iako za predmet nema fiktivne događaje već predstavlja vrstu izvještaja o stvarnim dešavanjima, ipak ima karakter jezičke ekspresije. Upravo takav karakter datog rukopisa, po mišljenju autora ovog rada, najavljuje budućeg književnika, člana Saveza pisaca Rusije i Saveza pisaca Jugoslavije, čije stvaralaštvo danas predstavlja vrijedan, ali još neistražen dio južnoslovenske književnosti. Osim Stanišićevog teksta, kao primarnog predmeta istraživanja, rad se bavi i drugim svjedočanstvima o Golom Otoku, Gulagu, Udbi, Staljinu i Titu.

Prof. dr Lusi Karanikolova-Čočorovska sa Filološkog fakulteta Univerziteta Goce Delčev svojim referatom daje nove naučne perspektive u istraživanju Njegoševog *Gorskog vijenca*. Ona se bavi dramskim osobinama Njegoševog teksta polazeći od ustaljene naučne i nastavne prakse u južnoslovenskim sredinama da se ovo djelo žanrovski definiše kao epska poema u dramskoj formi, što omogućuje tumačenje iz perspektive tri književna roda – lirike, epike i drame. Ukazujući na dugogodišnje izučavanje Njegoševog djela kroz održavanje Međunarodnog slavističkog skupa *Njegoševi dani* i na članke renomiranog crnogorskog njegošologa prof. dr Tatjane Đurišić, koja potencira pristup *Gorskom vijencu* kao dramskoj strukturi, Karanikolova-Čočorovska smatra da se žanrovski karakter navedenog djela može posmatrati isključivo iz dramske perspektive. U referatu se dramski kod u *Gorskom vijencu* analizira, identifikuje i potvrđuje odgovarajućim teorijskim instrumentarijumom i to kroz sagledavanje sljedeće problematike: dramske kompozicije, lica, didaskalija i dramskog sukoba kao osnovnog elementa drame.

Profesor Univerziteta u Kragujevcu Dragan Bošković u članku naslovljenom *Zavet Danila Kiša: posvećeno, racionalno, revolucionarno i elementarno humano-antiredukcionistički, antifašistički, antistaljinistički*, uz autorsko priznavanje nostalgичnog diskursa, izlaže o književnim dometima *mangupa i džentlmena pisanja* Danila Kiša. Pored analitičkog sagledavanja Kišovih poetičkih postulata, nota, ideja i poruka, ovaj referat umnogome govori i o kontekstu vremena u kom je Kiš pisao, pri čemu se autor dotiče i kulture pank-roka, Vudstoka, humanizma, socijalizma i kapitalizma. U središtu rada je sagledavanje Kiša kao pisca koji se ostvario kao autor slobode, demokratije i pravde i koji je vjerovao u literaturu. Referat prof. dr Dragana Boškovića umjesto zaključka ostavlja pitanje (koje se interpunkcijski ne označava znakom pitanja nego tačkom): *Ma da, u današnjici, u kojoj je lakše zamisliti kraj sveta i tuđu smrt nego*

sopstvenu, da li iko od nas uopšte veruje da će umreti. Da li uopšte iko veruje u literaturu.

Sa fakulteta humanističkih nauka Univerziteta Džemal Bijedić, profesorica Dijana Hadžizukić u referatu *Revolucionari i reacionari u prozi Derviša Sušića* bavi se analizom romanā *Ja, Danilo, Tale, Uhode* i dijelom zbirke pripovijedaka *Pobune*. Autorka dokazuje veliki i značajan doprinos Sušićevog opusa koji je u najvećoj mjeri posvećen istoriji Bosne i Hercegovine od srednjevjekovnog perioda do vremena socijalističke Jugoslavije. Kako je i sam bio učesnik NOB-a, komunista i revolucionar, Sušić u svome djelu nije mogao zaobići aktuelne teme postrevolucionarnog vremena. Stoga autorka tumači kako njegovi literarni junaci najprije funkcionišu kao razočarani ratnici, a onda i kao pojedinci neprikladni strogoj diktaturi proleterijata. U referatu se identifikuju načini na koje Derviš Sušić istovremeno uspostavlja i potkopava kult Revolucije suočavajući potrebu za promjenama sa tradicijom duboko usađenom u svakom pojedincu.

U okrilju crnih košulja (Stjepan Ković Ive Andrića i Mile Plačidrug Vladana Desnice) naziv je referata prof. dr Kristine Pjenjonžek-Marković sa Univerziteta Adam Mickijević. U radu se tumače književni junaci navedeni u naslovu koji se fašističkom pokretu priključuju zbog ličnih problema, a ne zbog uvjerenja fašističke ideologije. Autorka razmatra kako je za Stjepana Kovića iz Andrićeve pripovijetke *Bife 'Titanik'* ustaška uniforma samo još jedna od maski koje je mijenjao tokom svog života, iza kojih je skrivao osjećaj niže vrijednosti i koje su mu poput štapa bile svojevrsni oslonac u svakodnevnim aktivnostima. Na sličan način i ulazak literarnog junaka Mila Plačidrug, iz romana Vladana Desnice *Zimsko ljetovanje*, u fašističku formaciju pokušaj je spasavanja života zbog počinjenog zločina. Autorka posebno ističe interesantnost događaja u kom smrt ovog junaka u crnoj košulji biva iskorišćena da se on proglasi mjesnim junakom i uvrsti na spomen ploču palih za ideju fašizma, ali i kao jedan od načina da se utiče na naklonost zadarskog zaleđa Italiji i fašističkoj ideologiji. Ona naglašava da specifičnosti navedenih junaka predstavljaju povod za razmišljanje o atraktivnosti ideologije onim osobama koje traže utočište pred problemima s vlastitom slabošću, identitetom, individualnošću ili kriminalnom prošlašću.

Prof. dr Vesna Mojsova-Čepiševska iz Skoplja, sa Filološkog fakulteta Blaže Koneski u svom referatu pisanom na makedonskom jeziku bavila se izučavanjem revolucije kao kulta i ideala analizirajući meta-

tekstualne veze uspostavljene između Koče Racina i Radovana Zogovića, a odjecima Drugog svjetskog rata u romanu *Estoril* Dejana Tiaga-Stankovića pisala je prof. dr Malgožata Filipek sa Instituta za slovensku filologiju Univerziteta u Vroclavu. Ona analizira lične sudbine ratnih izbjeglica iz mnogih evropskih zemalja koje su u jednom portugalskom hotelu našle utočište.

Semantičke spone između narodne pjesme *Most preko Neretve*, u koju je ukorporirano narodno predanje o uzidanoj ženi, sa istorijskim događajem iz bliske prošlosti, odnosno sa Bitkom na Neretvi iz 1943. godine izučava u svom referatu, naslovljenom *Tito i Sava Kovačević protiv fašista. Narodna pjesma Most preko Neretve*, prof. dr Gabrijela Šubert sa Univerziteta Fridrih Šiler u Jeni. Prof. dr Magdalena Koh sa Instituta za slovensku filologiju Univerziteta Adam Mickijević u radu pod nazivom *Smrt fašizmu? Antifašistički diskursa u savremenoj postjugoslovenskoj drami i pozorištu (Milena Minja Bogavac i Borut Šeparović)* analizira dramske tekstove *Smrt fašizmu! O ribarima i Slobodi* (srpske autorke i rediteljke Bogavac) i *Mladež bez Boga* (hrvatskog umjetnika i reditelja Šeparovića). Za ove dvije predstave kao interpretativni ključ uzima se ideja holandskog intelektualca i filozofa kulture Roba Riemena izražena u njegovom eseju *Vječiti povratak fašizma*. Referat pokazuje kako savremeno pozorište u postjugoslovenskom (poslijeratnom) prostoru na jedan moderan intertekstualan i glocalan (globalan i lokalni) način reaguje na temu širenja (neo)fašizma, nacionalizma u savremenom društvu.

Tamara Labudović sa Filološkog fakulteta Univerziteta Crne Gore u svom referatu tumači uzdržanost prema antifašističkoj naraciji kao konstantu pripovjedačkog postupka u romanu *Vrata od utrobe* Mirka Kovača. Autorka ističe kako u navedenom tekstu pripovjedač-hroničar od prološke do epiloške granice teksta nema ujednačen princip građenja, odnosno iznošenja priče, već da njegov odnos prema prikazanoj stvarnosti varira, pri čemu se upečatljivo mijenja i priroda narativne perspektive i ton pripovijedanja. Potpuna neutralnost i oštra distanca svojstvena je Kovačevom pripovjedaču dosljedno u onim djelovima teksta gdje postoji mogućnost za realizovanje antifašističke naracije (ustaški pokolji, operacije NOB-a). U tim djelovima teksta, osim ponekad prisutne ironije, narativna instanca M. K., inače sklona komentaranju i vrednovanju onoga o čemu govori, uvijek aktivira kočnicu za bilo kakvu vrstu komentara i tumačenja. Stoga, Labudović, kroz analizu konkretnih djelova

teksta, iznosi zaključak da se u ovom romanu Mirka Kovača kao konstanta uspostavlja uzdržanost prema antifašističkoj naraciji i donosi odgovore na pitanje zašto je to tako.

Sa Filološkog fakulteta Univerziteta Crne Gore feministički doprinos antifašizmu kroz časopis *Žena danas* u svom referatu razmatra Ksenija Rakočević. Ona se bavi slikom Crne Gore i crnogorske žene koja je modelovana u časopisu *Žena danas*, kao i uopšte gledano feminističkim doprinosom antifašističkoj borbi. Autorka ukazuje koliko je herojsko-ratnički model kulture, uspostavljen u Crnoj Gori, doprinio da dođe do marginalizacije žena. Kroz analizu tekstova iz navedenog časopisa uspostavlja se i analizira slika o položaju žena u Crnoj Gori u periodu izlaženja časopisa, ali i periodu prije toga. U referatu se analizira i saradnička struktura u časopisu, odnosno činjenica da za razliku od ostalih krajeva Jugoslavije o ženama u Crnoj Gori i njihovim pravima pišu muškarci.

Poređenjem Srbije iz 1914. godine i Poljske iz 1939. godine u svom referatu bavio se prof. dr Vojćeh Ščepanjski iz Komisije Balkanistike Poljske akademije nauka i umjetnosti. On smatra da okolnosti uvođenja Srbije (1914) i Poljske (1939) u svjetske ratove, kao i istorija herojskog otpora obje zemlje protiv agresora koji su imali brojne prednosti, zaslužuju da se na njih stalno podsjeća kao na stalne lekcije za sljedeće generacije Evropljana. Dovodeći u vezu konkretna srpska i poljska ratna iskustva, autor se bavi sljedećom problematikom: reakcijom Srbije/Poljske na objavu ratova 1914/1939, situacijom ratne povučenosti, ogromnom razlikom u snagama agresora i branilaca, razmjerama srpskog stradanja u prvom i poljskog u drugom ratu i problematikom pojave ratnog uspjeha koji je otkupljen izuzetno velikom žrtvom.

Prvi rad u jezičkom dijelu zbornika je rad prof. dr Ranka Bugarskog (Filološki fakultet, Beograd) pod nazivom *Ideologija nacionalnog standardnog jezika*. Polazeći od definisanja naslovnih pojmova, dakle nacionalnog i standardnog jezika, i skrećući nam pažnju na činjenicu da pozitivan ili (češće) negativan karakter ideologije uslovljen kontekstom, profesor Bugarski povezuje ove pojmove i sprovodi analizu kojom ukazuje na veličanje nacionalnog jezika u okviru svoje ideologije, te mogućnosti manipulisanja takvim stavom na štetu ostalih jezika unutar države, te na veličanje standardnog jezika na štetu nestandardnih varijanti, izvođeci zaključak da je ideologija nacionalnog standardnog jezika dvostruko diskriminatorna i samim tim vjerovatno najštetnija. Potom rečene zaključke povezuje sa stanjem u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i

Crnoj Gori i ideologijama u tim državama, dotičući se i ideološke pozadine diskursa političke korektnosti i rodne ravnopravnosti.

Slijedi rad prof. dr Rajke Glušice sa Filološkog fakulteta u Nikšiću. Ona člankom *Ideologija i jezička politika (crnogorski primjer)* nastavlja nit interesovanja prof. dr Ranka Bugarskog, govoreći najprije o samim terminima *ideologija* i *jezička politika* i njihovim međusobnim odnosima u određenom društvu, a takođe dio rada posvećuje pojmu ideologije u soviolingvistici, jezičkoj ideologiji i vezi ovih pojmova u pogledu jezika. Nakon raščlanjivanja značenja i karakteristika terminologije zastupljene u radu, usmjerava se ka konkretnoj jezičkoj politici u Crnoj Gori, na temelju primjera preuzetih iz prvog crnogorskog pravopisa, analizirajući ih i ukazujući na elemente jezičkog nacionalizma i šovinizma, seksizma i mizoginije, ocjenjujući takve primjere nepodobnim za svrhu kojoj je ovaj pravopisni priručnik namijenjen, dakle za obrazovanje i vaspitanje omladine podložne potencijalnim uticajima skrivenog kurikuluma. Osim primjera uz pravopisna pravila, autorka sagledava i eksplicitne stavove kreatora jezičke politike, zaključujući da se nedvosmisleno radi o nacionalističkoj jezičkoj politici podržanoj od vladajućih struktura i državnih institucija.

Jezičkom politikom se, unekoliko drugačije od prethodna dva rada, bavi i prof. dr Kristijan Fos sa Instituta za slavistiku i hungarologiju Humboltovog univerziteta u Berlinu. Njegov članak, *(Dis)kontinuiteti u jezičnoj politici i antifašističkim diskursima: Usporedba postjugoslavneske Crne Gore i Sjeverne Makedonije* intrigira već samim naslovom, budući da se radi o prilično različitim jezicima i jezičkim politikama, kao i istorijskim prilikama koje su dovele do standardizovanja dva pomenuta jezika. Prof. dr Kristijan Fos poredi jezičku politiku u Makedoniji nakon 1944. godine sa onom u Crnoj Gori nakon njenog osamostaljenja preko pola vijeka kasnije, 2006, tražeći sličnosti i razlike među njima. Vezu između ovih jezika autor nalazi najprije u činjenici da su makedonska i crnogorska nacija priznate kao titularne u SFRJ, dok su se u međuratnom periodu vezivale za srpsku teritoriju, smatrajući da *ovaj politički aspekt dopušta pitanje održivosti antifašističkog diskursa (formiranog od četrdesetih godina dvadesetog vijeka) u postjugoslovenskim vremenima*. Sličnost među makedonskom i crnogorskom jezičkom politikom i standardizacijom uočava se u ovom radu i kroz sporost, neodlučnost i povezanost sa političkim promjenama u pogledu primjene novonastalog standarda, zaključujući da je izvjesna jaka prisutnost srpskog jezika i njegovog uticaja u obje zemlje, implicirajući optimističnu perspektivu glede

crnogorskih prilika, budući da je makedonska standardizacija nesumnjivo uspjela i opstala, iako bez podrške susjednih zemalja.

Slijedi za dosadašnje Njegoševe dane netipičan koautorski rad naslovljen *Poštanske marke u Crnoj Gori i Srbiji kao izvor podataka za međuzavisnost roda i ideologije*. Autorke rada, Margareta Bašaragin iz Udruženja „Ženske studije i istraživanja“ u Novom Sadu, Ervina Dabižinović iz kotorske organizacije Anima i prof. dr Svenka Savić sa Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu, posmatraju štampanje poštanskih maraka ne samo kao ideološko i političko pitanje, već mu dodaju i jezički, odnosno rodni aspekt, prikazujući istorijski razvoj poštanskih maraka u Crnoj Gori i Srbiji, likove na njima i daju statistički prikaz rodne zastupljenosti, povezujući tu problematiku sa demokratskim promjenama u dvijema zemljama.

Prof. dr Sven Menesland, sa Univerziteta u Oslu, zastupljen je u ovom izdanju zbornika radom *Slaganje uz brojeve 2, 3, 4*. U ovom članku autor spori ocjenu iznesenu u gramatikama crnogorskog, srpskog, bosanskog i hrvatskog jezika da uz ove brojeve u muškom i srednjem rodu stoji genitiv jednine, ocjenjujući da je umjesto takvog opisa potrebno govoriti o kategoriji malobrojnosti, odnosno paukalu. Navodeći primjere iz gramatika i ukazujući na nelogičnost veze genitiva jednine sa brojevima koji ne označavaju jedninu, autor zamjenjujući imenicu uz ova tri broja pridjevom, prisvojnim i pokaznim zamjenicama, odnosno pridjevskom zamjenicom *sav*, dokazuje da u tim slučajevima ne može biti riječ o genitivu, pokazujući potom da se situacija dodatno usložnjava pri slaganju sa određenim glagolskim oblicima. Autor smatra da veza sa predmetnim brojevima nije dobro definisana u gramatikama i da je rješenje u uvođenju nove kategorije malobrojnosti, kojoj će se naknadno precizirati karakter i ime, nudeći neka od razmatranja i terminoloških rješenja ranijih autora koji su se bavili ovim problemom.

Doc. dr Nataša Jovović sa Filološkog fakulteta Univerziteta Crne Gore u radu *Klasifikacija subordiniranih rečenica na primjeru Lalićevih romana*, koristeći klasifikacioni model M. Kovačevića sprovodi sintaksičko-stilsku analizu zavisnosloženih rečenica u različitim verzijama romana *Svadba*, *Raskid*, *Lelejska gora*, *Ratna sreća* i *Tamara Mihaila Lalića*, tražeći odgovor na pitanje koliko su pojedine konstrukcije, *poput rečenica sa specifikativnim značenjem, ekspektivnih i kontrastnih rečenica, svojstvene književnom tekstu*. Takođe, autorka se bavi frekventnošću modela zavisnosloženih rečenica zastupljenih u navedenim romanima, posmatrajući ih u odnosu sa jezičkim standardom, te sažima svoje

zaključke u osam glavnih tačaka, navodeći da je sprovedeno istraživanje još jednom pokazalo da je stil M. Lalića u skladu za standardom, da predstavlja uzoran jezički model i plodno tlo za različita jezička, odnosno sintaksičko-semantička i stilska istraživanja.

Dr Jelena Mrkajić sa Filološkog fakulteta Univerziteta Crne Gore predstavila je rad *Međujezička frazeološka ekvivalencija: stepeni i vrste, leksikografska obrada (na primjeru prevoda Njegoševe frazeologije na engleski jezik)* u kome se, nakon objašnjenja osnovnih postavki rada i same međujezičke frazeološke ekvivalencije kao fenomena koji ima mjesto ne samo u okviru frazeologije, već i kontrastivne lingvistike i translatoologije, i koji je često predmet naučnih debata i neujednačenih stavova lingvista u tom pogledu, usmjerava ka Njegoševoj frazeologiji i verzijama prevoda na engleski jezik, zadržavajući se na različitim tipovima ekvivalencije: sistemskom, prevodnom, te u pogledu stepena podudarnosti apsolutnoj, relativnoj/parcijalnoj, nultoj i prividnoj ekvivalenciji. Autorka se naročito osvrće na primjere asimetrične polisemije i međujezičke paronimije, razmatrajući najzad i leksikografsku ekvivalenciju.

Najzad, jezički segment i sam zbornik zaključuje rad *Polemički diskurs u kušarovoj knjizi: Dubrovčani, jesu li Hrvati?* u autorstvu Mr Tihane Hrg (r. Zbašnik) sa Filološkog fakulteta Sveučilišta u Rijeci. Njen članak za predmet istraživanja ima prevashodno polemiku kao zaseban tip diskursa, autorka se obazire na najznačajnije osobine polemike i zatim ih prenosi na konkretan primjer, analizirajući Kušarovo djelo *Dubrovčani, jesu li Hrvati?* Ona se bavi argumentacijskim strategijama pomenutog autora u namjeri da u svoje stavove uvjeri širu javnost, ali same osnove njegovog stava, kao i njegovu emocionalnost, ekspresivnost i autoreferencijalnost, ne zanemarujući ni značaj njegovog teksta u okviru nauke i jezikoslovlja, ali i hrvatske i dubrovačke istorije.

Imajući u vidu predstavljene radove, evidentno je da su *Njegoševi dani* i osmi put potvrdili dosljednu i iskrenu privrženost nauci i vrijednostima sa kojima su na umu i koncipirani, te da predstavljaju još jedan stepenik ka izgradnji jakih i stabilnih nauka o jeziku, teoriji književnosti i kulturi u Crnoj Gori, predstavljajući čvrst i siguran temelj i oslonac budućim istraživačima, zbog čega sa radošću očekujemo i deveto izdanje ovog međunarodnog naučnog skupa.

Tamara LABUDOVIĆ, Bojan MINIĆ

KUĆA JEVREMOVA

(Zapis o djelu Jevrema Brkovića)

Poodavno već, prije trideset godina svratih jednom u Otvorenu kuću Jevremovu da virnem samo šta sve tamo ima. S radoznalošću da vidim kakva li je to Kuća od »oznojenih snova«. Kad tamo – raskoš i obilje svake vrste. Ostadoh fascinirana i pomislih tada: Pa, Jevrem je najbogatiji među našim pjesnicima. Ali, i začudih se: Kako to – kuća Bogata i Otvorena, a malo ko da u nju uđe, kuća, Riznica i nezaključana, a malo ko da joj priđe? I ostadoh zbunjena pred svim tim zapitanostima. Najednom trže me glas pjesnika i neobična ispovijest:

Nigdje kao tu nijesam mučen
Ni ljepše ni mučnije nigdje
Ni duže osporavan, ni kraće hvaljen....

Rekoh, ispovijest neobična a u stvari je itekako česta i uobičajena i samo je još jedna potvrda da čovjeka uvijek pokušavaju da slome tamo gdje je najjači. Potvrđuje ona i izvjesnost da, kako kaže Miro Vuksanović, nerijetko zavičaj pisca prvi kažnjava a da ga posljednji priznaje, i da se pisac u zavičaj vrati tek kada dobije ulicu. Sve to pjesnik dobro zna, zna da je »u kući promaja neophodna«, zna i dokle se može ići u bolu i zato strpljiv je, postojan i riješen da: »Nema riječi o koju neću obisnuti / Samo da bi ova moja kuća opstala«.

Prvi ozbiljniji susret sa poezijom Jevrema Brkovića imala sam kao studentkinja, radeći seminarski rad iz crnogorske književnosti kod prof. Slobodana Vujačića pod nazivom »Vladimir i Kosara«. Naravno, još tada sam znala da je Jevrem veliki pjesnik ali nijesam ga dovoljno poznavala pa sam mislila nekako da je Jevrem više epski pjesnik i za takvu poeziju nijesam imala afiniteta. Kako je vrijeme prolazilo stalno me je nešto kopkalo, nije mi davalo mira, bilo mi je jednostavno krivo što ne volim poeziju Jevrema Brkovića. Osjećala sam da nešto nije u redu. A onda se dosjetih. Možda sam ja pogriješila. Možda nije trebalo samo da svratim, možda je trebalo malo duže boraviti. I, bila sam u pravu. Ali, to

su te naše zablude. Kako bi rekao pjesnik: »Moje zablude / Moje velike zablude/ Moje divne / Moje neophodne / I ja u njima«. (Moje su samo zablude).

Zato, spremim se i pođem ponovo u Kuću Otvorenu. Vidim Kuća velelepna i pred Kućom Pjesnik stoji. Objašnjava: »

To je moja bolnica – Kuća moja i Obala
Moj zamak jedini
Moja utvrda i kula...
I utočište moje«.

Uđem u kuću. Sada vidjeh što ranije nijesam vidjela, čuh što ranije nijesam čula i nađoh što dosad nijesam našla. »Ima u njoj demonskog, ima i anđeoskog/ Iznenadjenja ima /.../ Ima lirskih trenutaka / Epskih ima / Ima svoju dramu / Ima antičke tragedije u njoj / Ima poniženja / Komedije ima« (Čari igre). I shvatih da je upravo onakva kakva i treba da bude, da i »od kostiju je ali i od svile i mahovine« i da »opasna je kao i sve lijepo«.

Dočekaše me tamo i Čiste ruke i Nada u riječ jer »Meni je riječ sve / i sve mi je u riječi«. Dočekaše me i Kćeri moje i Naša Bela. I slušah tamo Obraćanje Bogu ali čuh i za recept Kako se pravi srećan Crnogorac. I osjetih koliko je lijepo biti Sam sa sobom i osamljen.

Primijetih tako i Prve bore i spazih negdje Uspravno drijevo. I nađoh Poruku majci Gorki. I vapaj oslušnuh Izdrži srce. I nigdje kao tu ne spazih šta znači Dostojanstvo riječi. I ponesoh iz Jevremove Kuće Otvorene Praštaj i Da pašinu dragih knjiga njegujemo. I tako. Svratih ja u Otvorenu Kuću i sad znam da ću često tamo ići. Zato:

Zovem neupućene, uplašene i nenaviknute
da svrate da pogledaju, da se odomaće,
neka vide, osjete i uvjere se
Da je to samo Kuća Otvorena.

Teško se odlučiti na koju knjigu Jevremovu poezije skrenuti pažnju. Hoće li to biti *Domaće vaspitanje* gdje pjesnik fokusira svoje »nauke« od početnog »uspravi se« do završnog »nasmij se«. Poeta u knjizi razvija neke praosnovne istine u smislu da treba biti i ostati uspravan, da se ne smiješ brukati, da nikad ne budeš loš primjer, da ne vjeruješ sem onom što si sam vidio, da se nikada ne žališ, da ne zaboravljaš ono što treba za svagda zapamtiti, da ne pišeš loše pjesme i na kraju da se nasmiješ jer smijeh je pobjeda i izraz čovjekove nadmoći nad sivom

svakodnevnicom, nad apsurdima koji nam se dešavaju u životu i nad samom sudbinom. *Domaće vaspitanje* samo sobom nosi određenu pobjedničku gordost i nastavlja vrline epske tradicije.

Jevremove priče o Kostrikovačkom narodu upućuju i na značenje toponima koji u sebi nosi naziv kostrike – tvrde i oštre biljke koju izbjegavaju čak i koze. »Okrvavi svaka usta i svaku ruku koja posegne na nju. Ni sunce joj ništa ne može. Požuti, ali i dalje ostane uspravna i oštra. Raste u brdskim predjelima, a može da nikne i iz kamena. Strukovi kostrike liče na tanke, zelene i dosta oštre noževe. Kostrika je neuništiva i nepokorna biljka, i gdje jednom nikne niko je više ne istraži« – ovako opisuje pisac Jevrem Brković kostriku po kojoj se zaselak u kojem je rođen zove. Dakle, u pitanju je Kostrikovica a njegovi stanovnici zovu se Kostrikovčani.

Što se tiče Jevremovog djela *Glosarij* valja istaći da je tu pisac sabrao bilješke i refleksije koje se tiču svih nas i za razliku od ostalih rječnika i glasarijuma koji tumače nepoznate riječi i pojmove ova Brkovićeva knjiga je pravi priručnik za sve one koji žele dodatno nešto saznati o vremenu u kojem žive, o sebi samima, o piscu i njegovim dilemama, o istorijskim činjenicama i zabludama.

Knjiga *Gorkin sine*, prema poimanju književnog kritičara i pjesnika Pavla Goranovića, može se ubrojiti u izuzetne Brkovićeve poetičke eksperimente što znači da je autor naklonjen višestranim literarnim iskustvenjima. Knjiga je podijeljena na više ciklusa a zasebno su date dvije pjesme, uvodna i završna, što svjedoči o čitavoj strukturi rukopisa. To su pjesme: *Moja majka hoće u pjesmu* i *Poruka majci Gorki*, nastale 1980, odnosno 1992. godine. U pjesmama ove zbirke Brković ispunjava zavjet majke pretvoren u stih, u parolu: u svijet. A svijet se tumači kao mjesto gdje se mora sviknuti na obmane, radi samog opstanka.

Književnik Zuvdija Hodžić ovu knjigu smatra krunom Jevremovog pjesničkog životnog iskustva »Obraćajući se onoj koja ga je rodila Gorki, Zapravo Crno(Gorki), metafori Crne Gore koja zna koliko samo svojih a koliko tuđih bremena nosi njen sin, koja će od njega i njegove braće mimo drugih majki zatražiti da odu u svijet »jer imaju s čim«, »da ve svijet vidi i zapamti«, »jer imaju rašta u svijet« svjesna da se iz »ovog svijeta može samo u bolji / đe se od riječi ne živi / đe se od riječi ne mre / đe se morate mjeriti sa boljim no vi što ste«.

Posebna pohvala Pjesniku što u pjesmu uvede Majku i time učini da živi Majka, kao i Pjesma njegova. Hvala u ime svih nas što ostadosmo bez majke. Bez one što je i naša majka ili i majka svega ovog što jesmo,

hvala, iako znamo da je mala svaka pjesma za majku jer jedino pred majkom ostajemo vječiti dužnici. No, ipak ukoliko uopšte postoji pravi način vraćanja duga majci vjerujem da je to način da se majka upjesmi i način je Sina Gorkinog.

U knjizi *Tajna pisaćeg stola* Jevrem Brković piše o pisaćim stolovima značajnih ličnosti koji kriju tajne i brojne misterije vezane za pisce, njihova djela i njihovo stvaranje uopšte, za određeno vrijeme u svim mogućim kontekstima. Knjiga je posve originalna, tematski raznovrsna i složena sa mnoštvom informacija, zanimljivosti i dragocjenih podataka i o sebi i o poznatim ličnostima. Naime, kako sam pisac kaže, on je u svom pisaćem stolu (za njega je pisaći sto i prijesto) pronašao skoro zaboravljene zapise od prije nekoliko decenija koji su, u stvari, i ideja pisaćeg stola i koji će se razviti u izuzetno zanimljivu, dokumentovano ubjedljivu i nadahnutu prozu.

Veoma interesantne i intrigantne su priče o pisaćem stolu Njegoševom, o pisaćim stolovima istaknutih crnogorskih stvaralaca, živih i mrtvih, i piščeva vjera da će doći vrijeme kada će se znati gdje su ostali njihovi pisaći stolovi, da li su ih imali i da li je nešto od rukopisa u tim stolovima ostalo. Poučen primjerom Njegoševa pisaćeg stola i zamišljen nad rukopisnom zaostavštinom ovog velikana pisane riječi Brković u Post skriptumu ostavlja zavještanje za sve one koji se bave pisanjem: »Pisaći sto velikog i značajnog pisca, pa i onih manje značajnih, a jednoj literaturi potrebnih, još časom smrti onoga čiji je sto bio, treba čuvati od najbliže rodbine, tajne policije, političara, neznatnih pisaca, površnih novinara i kolekcionara unikatnih rukopisa. Radnom stolu značajnog pisca treba omogućiti pristup poštenom književnom istoričaru i istraživaču«.

Veoma intrigantan je zapis o Njegoševom radnom stolu i njegovih šest ladicica »fijoka« koliko ih je po svjedočenju jednog od njegovih državnih sekretara bilo. Te ladicice po piščevim rukopisima u vrijeme Njegoševe smrti nijesu bile prazne od nehartijske prašine. »I na stolu i u ladicama ostalo je dosta papira što državnih, što sekretarskom (Medakovićevom) rukom pisanih, što onih u ladicama, pisanih Njegoševom rukom, za njegovu visinu uočljivo nježnom i malom) divit perom umakanim samo u crno mastilo, dobavljeno iz Kotora Njegoševi su papiri, rojevi hartije, kvaderno i takuino bili talijanskog porijekla, tršćanskog ili napuljskog. Moguće da je u pjesnikovim ladicama, ili u donjim fiokama nekog od ormara s knjigama bilo i nešto hartije s plavim i crvenim linijama dobavljene iz Beča ili Sanktpetersburga. Ko je, poslije Njegoševog ukopa, dan ili dva, možda noć ili dvije prvi ušao u Njegoševu Biblioteku,

sio za radni sto, pogledao papire na stolu i otvorio jednu, dvije ili svih šest ladicica ili fioka? Taj se podatak nikada sa sigurnošću neće moći kazati ni napisati. Kad do sada nije isplivao iz Njegoševih posmrtnih biljarskih tmina, neće ni od sada, svakako.

Ipak, treba nagađati, tolkovati i procjenjivati, ko je u velikoj cetinjskoj i biljarskoj panici, bio taj, koji je, poslije pjesnikove smrti, prvi ušao u njegovu Biblioteku i zavirio u papire na njegovom radnom stolu i u ladicama«. I Brković nagađa. Da li je taj neko bio pismen, da li je bio odan Njegošu, da li je radni sto Njegošev bio zaključan i kod koga je mogao biti ključ, da li je sto uopšte imao ključ, da li ga je iko od rođaka namjerno zaturio. Da li je bio kod Njegoševog sekretara ili kod velikog vojvode Mirka, da li kod mladog knjaza Danila, da li kod brata Pera. Sve su te verzije, prema Brkoviću podjednako uvjerljive i neuvjerljive, moguće i nemoguće. U svakom slučaju veoma zanimljiva je ova priča o Njegoševom pisaćem stolu i njegovoj sudbini poslije pjesnikove i vladičine smrti. No to je samo jedna u nizu veoma interesantnih i upečatljivih memoarsko-putopisno meditativnih pripovijesti složenih u jednu cjelinu, odnosno u sjajnu knjigu *Tajna pisaćeg stola*.

Tajna pisaćeg stola nam donosi niz zanimljivosti i autentičnih detalja, između ostalog o Njegoševim predsmrtnim danima, o tome kako su Crnogorci »spadali« Njegoša više nego ijednog svog gospodara – vladiku, o sedam velikih Petrovića i uopšte o nječuškom rodu Petrovića među kojima nije bilo nijednog nehrabrog i plašljivog, o tome kako je kralj Nikola kao knjaz veljim ratom i Berlinskim kongresom proširio Crnu Goru više nego što se do tada proširila ijedna država na Balkanu, a kao kralj je izgubio sve što je od svojih predaka kao knjaz naslijedio. Brković u svojoj knjizi, a povodom pisaćeg stola, ističe da su svi Petrovići Nječuši i Nječuši, oni što su započeli i svoj hod i hod njihove Crne Gore iz trgovačke i kaluđerske i vladičanske mantije ka kraljevstvu i kraljevskoj kruni imali radni ili »pisaći« sto. Takvi stolovi su, prema pisanju Brkovića, naručivani i po nekoliko mjeseci prije, u Kotoru a Kotor ih je za ugledne naručioce dobavljaio iz Venecije.

Od Nječuševa pisaćeg stola Brković ide do radnih stolova Radovana Zogovića, Mihaila Lalića i Milovana Đilasa, posvećujući najviše pažnje Milovanu Đilasu, smatrajući da za to ima razloga i da to treba shvatiti kao razmišljanje »o progoniocima i progonjenim koji je progonio« i pitajući se pri tom da li je u Đilasovom radnom stolu nađeno više književnosti ili publicistike, političko-esejističke ili memoarsko-dnevničke zaostavštine.

Veoma interesantno poglavlje u knjizi, naslovljeno sa Hercegovski dani uz Branka Lazarevića i Iva Andrića, donosi dosta podataka o našem nobelovcu, ističući na jednom mjestu da što se više o jednoj ličnosti stvari zna, ličnost postaje zanimljivija, interesovanje za život te ličnosti postaje veliko tako da svaki novi detalj samo upotpunjuje portret te ličnosti, te da niko tako uspješno i intrigantno nije radio za Andrića kao njegov stari prijatelj Branko Lazarević. Impresivno je Lazarevićevo svjedočenje o svim vidovima Andrićevog javnog i tajnog života. Iz Lazarevićevog pričanja se saznaju dragocjeni detalji iz najprivatnije piščeve riznice, o tome da je Andrić vanbračno dijete i po ocu i po majci Hrvat ali i Bosanac, po političkom određenju Srbin i još više Jugosloven. O tom najboljem poznavaoču Andrića o kome se malo zna, o Branku Lazareviću Brković daje podatke da je književni kritičar, rođen u Vidinu u Bugarskoj i da je jedan od najznačajnijih predstavnika srpske impresionističke kritike. U knjizi autor piše i o crnogorsko-ruskoj drami na jednom književnom putovanju i to je jedan značajan i zanimljiv spreg piščeve rukopisne zaostavštine pohranjene i nađene u piscem stolu iz 1969. godine.

Posljednje poglavlje knjige naslovljeno sa Crnogorski solilokvij čija je prva verzija tog rukopisa nastala 1973. godine. U tom dijelu knjige autor, između ostalog, govori o Šćepanu Malom, jednom obrazovanom čovjeku čija je drama nenadno počela i trajala punih i za Crnu Goru zlatnih sedam godina. Autor se pita: Zašto tu dramu niko ne naziva uspješnim Državnim Udarom bez kapi prolivene krvi. U istom odjeljku autor se osvrće na deset godina u životu Petra I za koje niko ne zna gdje je i u šta ovaj najbudriji Petrović potrošio tih deset godina.

Tu je i autorova ocjena da je vladika Vasilije možda najveća tajna među ostalih šest velikih Petrovića. On je pripremio Petra I, on je tajno uspostavljao odnose sa Mlečićima, on nije u Petersburgu umro, on je u Lavri Aleksandra Nevskog otrovan.

U tom dijelu su intrigantne i interesantne zabilješke o dinastiji Petrović i zaista je dragocjeno što je u ladicama svoga pisac stol Brković našao ove divne rukopise i ponudio ih čitalačkoj publici.

Ipak, pošto ja više volim poeziju nego prozu sama bih se opredijelila za Jevremovu knjigu *Starinska magla oko doma* i to za ciklus o *Riječi* o čemu sam govorila u jednoj drugoj svojoj knjizi, i o ljubavnim pjesmama, a to su tri cjeline: *Ljubiš li me, zbilja*, *Vraćamo se s juga* i *Da prašinu dragih knjiga njeđujemo*. U pjesmi *Zvuk ženskog tijela* pjesnik piše: »To je hljeb nasušni, vinograd zreli / Biće mi ikona jedina, velim / Taj zvuk

PRIKAZI

bijeli to žensko tijelo« U toj cjelini veoma uspjele pjesme su *Časovi nadahnuća*, *I mora joj malo* i *Kad mnome prođe*. U trećoj cjelini su pjesme posvećene Jevremovoj Kaći između kojih se ističu *Da prašinu dragih knjiga njegujemo* i *Praštaj* koje su cijele lijepe. Obje pjesme su ispovjedničke, iskrene i u njima se mogu naći i mnogi muškarci i mnoge žene: »Samo ti znaš kako mi je kad osuđujem / Kad bi sobe četir zida da razbijem / Osjetim se za sve krivim, za sve dužnim / Samo ti znaš kako mi je kod osuđujem«. U istoj pjesmi je i bezgranično pjesnikovo povjerenje u dragu:

Ti ćeš biti uz moj krevet, uz uzglavlje
I neću ti ništa reći, sve sam reko.
Ti znaš mene – ni tad neću biti stravljen
Ti ćeš biti uz moj krevet, uz uzglavlje.

I završna pjesma u knjizi je pjesma *Praštaj* u kojoj pjesnik moli za oprost za mnogo štošta kao na primjer:

Praštaj mi za sve, najviše za ono
Kad me nije bilo uz tebe noćima
dok si čekala korak moj i zvono
S prvim mlijekom u tvojim prsima.

A onda se ređaju grijesi i mole oprostaji: za jutro bez njega za stolom, za ručak od juče, ponekad za prazno mjesto u krevetu, za suze na njegovom uzglavlju, za ponoć prvu, sedmu i devetu, za jutarnju narav, za kratke riječi, za nezbor do podne, za pogled mutan, tako reći krvav, za laži i krupne sitnice, za jedne druge usne na reveru, za nježnosti rasute nemilice, za sva nepraštanja njojzi ako u tren ne potrefi što misli i veliku ljubav za Brda, za najličnije neke mane, za urođene bolesti i strasti, za groznu narav, zanose, sreću i na kraju pjesnik u ovoj pjesmi koju bi trebalo da nauče mnogi muškarci kaže:

Praštaj za nedoneseno cvijeće
za po kući razbijene detalje
Praštaj dokle možeš, drugi neće
Na nepraštanju zarađuju i medalje.

Naravno, ovo je samo djelić iz bogatog opusa Jevrema Brkovića za kojeg se ne zna u kom književnom žanru je najbolji. Ja bih rekla da je u svakom jednako dobar.

Zorica RADULović

VELIKA RIZNICA PREDAKA ILI CRNOGORSKA NOJEVA BARKA

(Jevrem Brković, *Monigreni*, Duks, Podgorica 2001)

“Ti zapamćeni slojevi se povremeno aktiviraju i postaju pamćenje koje oživi i ispoljava se na različite načine: nekada su to ona naša stara imena, što ih djeci rado dajemo, koja se nekako iz tame probiju i ponovo u narod uđu; nekada je to riječ koja se nenadano ispreće iz davnih pepelišta našeg govora, sama na jezik dođe i više o nama kaže no stotine onih poniznih i naručenih knjiga; može to da bude i posezanje za korijenima koji idu dalje od svake naše čitulje; zna to da bude pjesma, ili samo jedan njen stih, koji izroni iz dubine narodne svijesti ili podsvijesti, otčepi ili dešifruje u nama nešto za što smo mislili da je odavno mrtvo i da u nama nikada nije bilo živo i naše, a ima slučajeva kada se predanjima i legendama branimo i najbolje odbranimo od svih koji hoće da nas učine juče-rašnjom granom sa njihovog stable.”

(*Monigreni*, poglavlje: Početak pamćenja)

Naslov *Velika riznica predaka ili crnogorska nojeva barka*, sintagmu koji sam uzeo za ovaj prikaz, definisali su prije mene, ali – razmišljajući o načinu kako prići jednom, uistinu, u mnogo čemu grandioznom djelu – odlučio sam da se oslonim upravo na nju kao ugaoni kamen velike istorijsko-metafizičke građevine, koju Jevrem Brković više od pola stoljeća diže iz burne crnogorske povjesnice, i našeg doba, iz borbe za održavanje crnogorskog etnikuma.

Teško je, gotovo nemoguće predstaviti Brkovića u jednom izlaganju, njegovo raznorodno i polifono djelo koje čini gotovo stotinu knjiga raznorodnih formi. Brković se podjednako oprobao u poeziji, romanu, drami, eseju, publicistici, dnevničkim zapisima sa hiljadama strana koje jesu svjedočanstvo, bez koga istoričari neće moći da oslikaju dramu koja se krajem dvadesetog vijeka desila na ovim našim balkansko-mediteranskim prostorima. Brković je pisac književnih i političkih eseja, literature

za djecu. Sve književne rodove kojima se koristio ispisujući svoju literaturu podigao je na visok estetski, ali i etički nivo, pa Brkovićevo djelo osim estetskih nosi i trajne etičke poruke i vrijednosti koje su postale obrasci. Dakle, nije mi namjera da u jednom izlaganju predstavim njegovo djelo na način i u formi da bi se stekla cjelovita slika o njegovom djelu. Oslonio sam se na *Monigrene*, krucijalnu njegovu knjigu, knjigu u kojoj je sav njen pisac i cijelo njegovo djelo.

Sve što joj je prethodilo, u vidu koncentričnih krugova, išlo je ka njoj, i sve što je uslijedilo poslije nje, a tu su romani – rijeke: *Skotna vučica*, *Ljubavnik Duklje*, pjesme i memoarska literatura, rađalo se iz nje. To je knjiga – majka svih Brkovićevih knjiga, knjiga je iz koje pulsira kompletna crnogorska memorija. Naši znakovi i naši kodovi. Davno izgubljeno vrijeme – u njoj je ponovo oživjelo. Iz žira se rodio veliki hrast, s dubokim korijenovima i razgranatom krošnjom. Hrast koji odolijeva vremenu i olujama.

Potekla je rijeka našeg postojanja, koja je u svom toku bila mučena, popunjene su crne rupe u našem pamećenju. Ovom knjigom Brković je dobio bitku sa zaboravom i onima koji su negirali crnogorski specifikum, koji je on iznijansirao u povelju našeg postojanja, a nadasve u literarni dragulj. *Monigreni* su Tapija koju nije moguće poreći ni krivotvoriti. Ovu knjigu bih nazvao knjigom našeg totaliteta. Ona je uistinu crnogorska Nojeva barka, u kojoj su sve naše relikvije, dragocjenosti, krune; simboli nastanka i postanka, mrtva pokoljenja i živi jezik, u kome tražemo.

Monigrene su pisala stoljeća. Crnogorski narod, tokom svoje duge i mučne istorije, jedinstven je narod kojem su ti i takvi uslovi stvorili prostor za permanentnu gerilu. Stalnu borbu i stalni otpor. A otpori su različiti, od onih verbalnih s oružjem, do onih suptilnijih, s riječima, legendama i mitovima, koje je narod oblikovao u svojoj svijesti, u jedinstveni vid otpora i nesvakidašnji sistem odbrane.

Sve rečeno, činilo je da uz postojanje Crnogoraca idu i sve vrste otpora, taktike i strategije, kako da opstanu. Brković se bavi svim nijansama otpora, svim vidovima borbe, znakovima potvrde i pobjede, kontinuitetom koji se u ovu knjigu sliva u vidu moćne rijeke, čiji su tokovi kroz istoriju prekidani. Jer je sa sistemom odbrane išao sistem potiranja, kome je otpor bio prirodan. U ovoj knjizi, Brković ukazuje na sve crne tačke pokušaja prekida u dugovjekovnom kontinuitetu, ali i na spojnice koje su taj tok uvezivale, i tako se kroz njega produžavao naš istorijski hod i kod. Svako dekodiranje toga koda, a bilo ih je više tokom naše

PRIKAZI

povjesnice, neuspješno je bilo. Ono što ljetopisac ne zapiše, narod pamti. Naše pamćenje i bivanje na ovoj zemlji je dugo. Brkoviću je uspjelo da kroz njega prođe, da ga uveže tamo gdje je popustilo, osvijetli gdje je zatamnilo, probudi gdje je usnulo.

Monigreni su knjiga probuđenog pamćenja. U njima živi herojska Crna Gora. Ima se utisak, kad pročitate ovu knjigu, da ste pročitali veliku sagu o nekom drvenom narodu koji više ne postoji, sa svim naznakama da je postojao: grobljima, tim neizbrisivim svjedočanstvima. Zapisima na kamenu, muzejom u kome je pohranjeno kompletno pamćenje. Tragovima koje su ostavili na ovoj zemlji. Herojskim činovima do kojih su se podigli u neprestanom žrtvovanju. U ovoj knjizi oživljavaju drevne nekropole. Mrtvi razgovaraju sa živima. I taj govor, toliko ubjedljiv, prerasta u sveopšti hor, nalik antičkim horovima, hor u kome žive glasovi svih koji su bili na ovoj zemlji. Ova knjiga je poema koju je ispjevao cio narod kao zalogu sopstvenom postojanju. Potvrda da ne možemo biti porečeni. Jedan narod može biti uništen, ali ne i njegov duh. Brković ovom knjigom, i kompletnim svojim djelom, profiliše duh crnogorskog naroda. Duh svih koji žive na ovim crnogorskim prostorima.

Monigreni su knjiga glasova, oratorijum, u kome bruji mandeljštanski „šum vremena.“ Razgovor sa mrtvima, i razgovor mrtvih, dostiže razinu antičkih tragedija. I to zvuči prirodno, kao i naše poređenje sa Grcima (što ga je napravio čuveni njemački naučnik Gerhard Gezman u svojoj kapitalnoj istorijsko-antropološko-psihološkoj studiji *Crnogorski čovjek*, nalazeći mnoge sličnosti između dva naroda – grčkog i crnogorskog) Kao grčki – crnogorski narod je nosio u sebi veliku tragediju. Ali, za razliku od Grka, Crnogorci stalno dokazuje svoje postojanje. Sudbina koju je rijetko koji narod imao u istoriji. Brković se bavi tim stalnim dokazivanjem jednoga naroda, konkretno crnogorskog, o sopstvenom postojanju. On pipa po dubinama postojanja – čita sudbinske znake, kojim je obilježen naš put. U tome je njegov podjednak značaj i za crnogorsku literaturu i za crnogorsku povjesnicu.

Pored visokih literarnih dometa, formi i tehnika koje autor primjenjuje u ovom, u svemu oglednom i uglednom djelu, *Monigreni* su nacionalno djelo, u najboljem smislu te riječi. Bez nacionalnog specifikuma – nema ni interacionalnih poruka i stremljenja. Svako veliko intrenacionalno djelo, u dubini i u suštini je nacionalno, Homerove *Ilijada* i *Odisėja*, Danteova *Božanstvena komedija*, Manov *Čarobni brijeg*, Džojsov

Uliks, Zemaljski plodovi Knuta Hamsuna, *Braća Karamazovi* Dostojevskog, *Mjesečari* Hermana Broha... Svakako, i nadalje, *Gorski vijenac*. I rame uz rame sa njima Selimovićev *Derviš i smrt*.

Ako bih u opštoj književnosti pravio poređenja između Brkovićevog i djela nekog drugog pisca iz nečije druge književnosti – onda bi to bio irski pisac Viljem Balter Jejts i njegovo djelo. Obojica su zidali kulu od istorije i legende, Brković crnogorsku, a Jejts irsku. Dvije slične i stamene kule, kao što su i ovi narodi. A najbolji reprezent jednog naroda je njegov pisac! I sam Brković u svom djelu priziva duh Jejtisa. I stihove u kojima živi duh irske zemlje i duh njenog velikog pjesnika.

Svakom narodu, malom koliko i velikom, potreban je pjesnik – koji će ga riječima pritvrditi i utvrditi, probuditi memoriju i svijest, ali i savjest. Držati budnim i buntovnim. U kovitlacima neprestane heraklitovske – njegoševske borbe. To je ona borba neprestana o kojoj pjevaju Heraklit i Njegoš. Brković se u svom djelu bavi tom – borbom neprestanom, borbom crnogorskog naroda, ali i opštom univerzalnom borbom, onom u kojoj nove nužde – rađaju nove sile. Borbom važećom za sve narode. Zbog toga je ovo djelo univerzalno.

Nema naroda koji u istoriji nije imao svoja posrnuća. U tim trenucima, rodio bi se pjesnik, koji bi djelovao osvješćujuće: Homer, Vergilije, Dostojevski, Tomas Man koji je, napuštajući Njemačku pred mrakom fašizma, a na pitanje prijatelja – šta će Njemačka bez vas, odgovorio: Njemačka je tamo gdje je Tomas Man. Narod je uvijek tamo – đe je njegov veliki pisac koji artikuliše njegov duh.

Crnogorski narod je imao sreću, što je u trenucima svojih velikih iskušenja, imao pjesnika – Jevrema Brkovića. Tom narodu je bilo nužno djelo – koje je iz te nužnosti rođeno. Nove nužde – rađu nove sile. I u ovom slučaju je tako. Iz duboke se nužnosti rađalo Brkovićevo djelo.

Monigreni su osvješćujuća knjiga. Nađena u dubinama crnogorskog postojanja. Ona je tajna *Lelestva*, družba nevidljivih posvećenika, koja usmjerava narod i zemlju u odsudnim trenucima. Ako ta tajna organizaciji i nije postojala, a Brković u *Monigrenima* tvrdi i argumentuje, s ovom knjigom je uspostavljena nit njenog i našeg trajanja. Lično sam sklon da ustvrdim da je to ona dubinska – mistična nit, koju ima svaki narod, nit koja veže pokoljenja, a javlja se u trenucima iskušenja, zasvijetli kada je svjetlost potrebna. Naš pisac je slijedio upravo tu nit, taj tragičejski konac koji nas prati sustopice u istorijskom hodu, na sudbinskom putu. Kad sagledamo istorijski hod Crne Gore – ta mistično-svje-

tlosna nit, budila se u trenucima koji su mogli biti pogubni, ali zahvaljujući njoj, svaki put bi, nad mogućim porazom, prevagnula pobjeda. Iz tame bljesnula iskra. Brković se bavi tom iskrom i njenom svjetlošću, ali i našom tamom.

U svom dugom hodu, na ne baš lakom putu, Crna Gora je imala mnogo svojih biti – ili – ne biti, stavljana je pod znak pitanja, ali je, nekim čudom ili nekom skrivenom magmom i snagom koju niko nije mogao potrijeti, uvijek pretežno ono *biti*. I kada se činilo da je mrtva – uskrsnula bi, iz sopstvenog pepela, poput one mitske ptice, koju svaki narod ima u svom biću i jeziku, i svom pamćenju. Brkovićevo djelo se bavi tom našom mitskom pticom koja nas štiti svojim krilom i nadahnjuje svojom pjesmom.

Jevrem Brković je crnogorski klasik čije djelo staje rame uz rame sa djelom Mihaila Lalića i Radovana Zogovića. Uz Svetog Petra i Njegoša, njih trojica čine tri najvažnija stuba crnogorske književnosti dostižući nivo, gdje sve postaje klasika. To su trenuci u svemu zrelih povjesno-etičkih plodova koje beru odabrani da bi ih predali savremenima i budućima.

U Brkovićevom djelu jezik postaje poslovičan, a to je najveće stanje jezika. A pričanje prerasta u obrasce. Ne treba nikada zaboraviti podatak da je knjiga *Monigreni* tajno kružila Crnom Gorom i oko nje, devedesetih, kada Crna Gora bijaše stavljena pod znak pitanja. I u takvim uslovima, ona je nalazila svoje čitaoce i poklonike, kao što će ih, siguran sam, nalaziti u budućim vremenima. Živjeće kao knjiga visokog umjetničkog dometa, knjiga koja će nas reprezentovati u svakom pogledu, u svakom vremenu, na svakom mjestu. To je ono vrijeme kad Brković piše čuveno *Pismo* hercegovačkim Muslimanima i Hrvatima, u kome jasno i javno optužuje politiku Slobodana Miloševića. On u tom obraćanju i drugim tekstovima i obraćanjima iz tog vremena proročki predviđa sve što će se zbiti. Zato napušta domovinu. Takav Brković je bio meta te politike, jer je razotkrivao njene namjere i svu pogubnost koju će posijati među narode bivših jugoslovenskih prostora. Da bih ilustrovao značaj Brkovićeve istupanja i nesumnjivu hrabosrt koju je pokazivao, ja znam reći da se bojim da sada, poslije četvrt vijeka, čitam ono što je Brković pisao ranih devedesetih.

Pamćenje se budi kada je to nužno potrebno, kao potvrda i samopotvrda nekoga i nečega, što u njemu živi. U Brkovićevom djelu, kompletno naše pamćenje se probudilo. U vremenu kada je njegovo buđenje bilo i nužno i neophodno. Stoljeća su kroz njega progovorila. Deset

naših stoljeća tražila su pjesnika, koji će znati da ih artikuliše. I našla su ga u ovom djelu. Imajući u vidu ovu i ovakvu činjenicu, ne isplanirano, već spontano, u jednom trenutku sam napisao pjesmu *Pjesnik iz Doklee*, objavljenu u mojoj knjizi *Sašaptavanje s memorijom*. Na pitanje zašto se Doklea, grad, markantna civilizacijska tačka, metafizički i stvarnosni topos, stalno kroz vjekove ruši, odgovor je nađen u stihu – nije imala svog pjesnika, koji bi je sačuvao, makar u onom metafizičko-pjesničkom smislu. I za kraj mog izlaganja, kraj te pjesme, nekoliko stihova iz nje:

Da je imala bar jednog pjesnika, ne bi se desilo
Onoliko
Njeno i naše potonuće.

Dobrim dijelom, a zahvaljujući Brkovićevom djelu, nije se desilo naše potonuće. Kad kažem n a š e, mislim na sve one koji misle dobro Crnoj Gori.

Miraš MARTINOVIĆ

AKADEMIK JEVREM BRKOVIĆ – KNJIŽEVNIK U ISTORIJI, POLITICI I IDEOLOGIJI I ISTORIOGRAF U KNJIŽEVNOSTI

(Jevrem Brković, *Da se zna – izbor iz polemičkog opusa*, CANU,
Podgorica 2019, str. 282)

Crnogorska akademija nauka i umjetnosti (CANU) je u svojstvu izdavača publikovala krajem 2019. godine u Podgorici, knjigu akademika Jevrema Brkovića pod naslovom “*Da se zna – izbor iz polemičkog opusa*”. Urednik pomenute knjige je akademik Pavle Pejović, a ista je u izdanju CANU štampana na osnovu odluke Odjeljenja umjetnosti navedene državne institucije od 17. oktobra 2019, te na temelju recenzija akademika Zuvdije Hodžića i Pavla Goranovića. Navedena knjiga akademika Jevrema Brkovića broji 282 stranice i sadrži 44 njegova teksta, priloga, odnosno, polemička eseja nastala i objavljena između 1969. i 2006.

Ovo djelo, odnosno, zbirka tekstova, redovnog člana CANU Jevrema Brkovića (koji je, na žalost, preminuo 24. januara 2021. godine u Podgorici), zaslužuje cjelovitu, multidisciplinarnu analizu, a mi ćemo se, u fragmentarnom prikazu istog, osvrnuti, ovom prilikom, samo na neke od djelova navedene Brkovićeve knjige, koje smatramo markantnim i aktuelnim. Time želimo pokušati doprinijeti svestranijem i potpunijem budućem kompletnijem prikazu i naučnoj, stručnoj i drugoj analizi i predstavljanju ovog za književnu istoriju, ali i za modernu političku istoriju Crne Gore i historiografiju koja se bude njome dalje bavila, značajnog Brkovićevog djela.

Posebno je, iz navedene knjige, interesantan i za historiografiju relevantan tekst Jevrema Brkovića, napisan i objavljen u “Crnogorskom književnom listu” 11. oktobra 2001. pod naslovom “*Deset godina od jednog varvarskog čina – Generalska nevisnost ili duhovna dimenzija zločina*”, koji svjedoči o ulozi generalštaba JNA i brojnih generala sa područja Crne Gore i Srbije u razaranju SFRJ, odnosno, u ratnom osvajačkom pohodu na Hrvatsku sa ciljem pokušaja stvaranja Velike Srbije.

Za Jevrema Brkovića nema dileme da su generali Veljko Kadrijević i Blagoje Adžić bili na vrhu militarističke piramide, koja je razarajuće i katastrofično djelovala u funkciji imperijalnog, ekspanzionističkog i nacionalističkog koncepta Velike Srbije, kao što je za Brkovića posve evidentno da je nekoliko generala sa područja Crne Gore operativno komandovalo u agresorskoj vojnoj akciji u Hrvatskoj, a posebno učestvovalo u pohari, paljevini i razaranju dubrovačkog regiona i samog grada Dubrovnika, naročito tokom 1991–1992. Za Brkovića posve je jasno i on je eksplicitan u formulaciji da su generali bili “*predvodnici rata za Veliku Srbiju*”.

Međutim, i pored te notorne povijesne činjenice, koju percipira i analizira, Jevrem Brković, takođe, historiografski precizno, činjenički i argumentovano, konstatuje da je postojala i manja grupa crnogorskih oficira iz sastava JNA, koja je bila protivnik ratnog razaranja Hrvatske i uopšte prljavog rata 1991. U tom smislu Jevrem Brković, razložno i istinoljubivo, piše: „*Dok se za časne admirale Vladimira Barovića i Krsta Đurovića, kapetane bojnog broda Žarka Radovića i Novaka Kovinića može se već sada reći da će njihovi postupci ući u nove primjere čojstva i junaštva, da će buduća crnogorska vojska biti etički uspostavljena i na njihovim primjerima*”.¹

Jevrem Brković piše da admiral Krsto Đurović nije poginuo u obračunu sa pripadnicima hrvatskih oružanih formacija, već da je ubijen, likvidiran po nalogu vojnih službi i operativaca JNA. Za Jevrema Brkovića pravi heroji su oni časni oficiri Crnogorci koji su odbili ići u prljavi osvajački rat protiv Hrvatske i svijetli primjeri čojstva i junaštva su admirali Krsto Đurović, koji je likvidiran jer se protivio agresiji na Dubrovnik i razaranju Hrvatske i Vladimir Barović, koji je izvršio samoubistvo na Visu iz istih, časnih motiva i principa i humanističkih obzora i vojničkog kodeksa, odbivši da granatira i ruši dalmatinske gradove.

Prema ocjeni Brkovića, SRJ nastala 1992, a koju su sačinjavale Srbija i Crna Gora, “*bila je vještačka tvorevina, na brzinu i privremeno skrpljenja Jugoslavija*”². Ta međunarodno nepriznata i izolovana država, učestvovala je u ratovima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, iako nije “nije bila napadnuta”, već se ponašala, djelovala, kao faktički agresor, te ona, odnosno, oružane trupe pod njenom vlašću (JNA prevashodno) ni-

¹ Jevrem Brković, *Da se zna – izbor iz polemičkog opusa*, CANU, Podgorica, 2019, str. 160.

² Ibidem, str. 158.

jesu ni u kom slučaju vodile, kako se onda propagandno i agitaciono isticalo, “pravedni i odbrambeni rat” u Hrvatskoj. Naprotiv, za Brkovića je evidentno da se 1991. i potom radilo o pljačkaškom pohodu na jug Hrvatske, i da je ta, besmislena, ratna avantura nanijela nesagledive štete ne samo Hrvatskoj, nego i Crnoj Gori.

U analitičkom rakursu i diskursu, znamenitog književnika i dugogodišnjeg političkog prognanika i emigranta Jevrema Brkovića, nije sporno da je Crna Gora na talasima velikosrpstva, nacionalističke, šovinističke, četničke i ine doktrine i bjesomučne političke i medijske propagande i hajke, uvučena u prljavi agresorski rat protiv Hrvatske na osnovu tipične, klasične generalske prevare, iza koje je, na vrhu hijerarhije vojne vlasti, stajao ondašnji savezni sekretar za narodnu odbranu u Saveznom izvršnom vijeću general armije Veljko Kadrijević. O tome Jevrem Brković lucidno i pošteno piše, koherentno istorijskim činjenicama. On konstatuje, u tom smislu: *“I sam je Momir Bulatović toliko puta izjavio da ga je general Kadrijević upaničio strogo povjerljivom informacijom da na Crnu Goru ide 30.000 ustaša. Ordinarna generalska laž, koja se mogla lako provjeriti. I sam je Bulatović priznao da na Debelom brijegu, Konavlima i Dubrovačkoj Župi ustaša nije bilo. Tražila se zapaljiva situacija da Crnu Goru gurne u rat za Veliku Srbiju. I ta je situacija stvorena, podgrijana strankama s prosrpskim programima, a tada je i u vladajućem DPS-u bilo dosta sličnog ljudskog materijala”*³.

Sumirajući posljedice generalskog ratnog, pansrpskog pohoda na Hrvatsku, u kojemu su sudjelovali brojni generali JNA kako iz Crne Gore, tako i Srbije, Jevrem Brković, pored ostalog, u tom pogledu, zaključuje: *“U memoriji onih koji nijesu propagandisti toga užasno prljavog rata, koji su odmah shvatili da Crna Gora toga trenutka podmeće svoj relativno čisti istorijski obraz pod veliku srpsku sramotu-kakvo je barbarsko razaranje Dubrovnika i okoline, zatim Vukovara i okupacija djelova Hrvatske, ostaće trajno zapamćeni i trajno prezreni brojni pokliči generala Pavla Strugara, Eremije, Damjanovića, admirala Jokića i Zeca i njima potčinjenih viših i nižih oficira”*⁴.

Jevrem Brković nije samo bio izvorni crnogorski suverenista i neustrašivi, pregnantni, promptni i dosljedni borac, nekoliko decenija bez predaha, za obnovu slobodne, nezavisne, suverene i međunarodno priznate države Crne Gore i za afirmaciju autohtone crnogorske nacije, već

³ Ibidem, str. 158–159.

⁴ Ibidem, str. 160.

i jedan od vodećih ideologa modernog crnogorskog nacionalno-emancipatorskog pokreta i uspostave i afirmacije građanske, demokratske i slobodne države Crne Gore. Bio je osnivač, utemeljitelj i prvi i dugogodišnji predsjednik Dukljanske akademije nauka i umjetnosti (DANU), a potom njen počasni predsjednik. On je, između ostalog, bio jedan od ideologa, korifeja i boraca za obnavljanje autokefalne Crnogorske pravoslavne crkve i borbe protiv militantnog anticrnogorskog velikosrpskog svetosavskog klero-nacionalizma i programa pokušaja negacije i asimilacije crnogorskog naroda, koji se kontinuirano sprovodio, pod egidom Srpske pravoslavne crkve i njenog mitropolita u Crnoj Gori dr Amfilohija Radovića.

Jevrem Brković bio je jedna od centralnim ličnosti u procesu obnavljanja Crnogorske crkve i u nalaganju prvog autokefalnog crnogorskog badnjaka na trgu ispred dvorca kralja Nikole na Cetinju 6. januara 1991. Mnogo puta je Jevrem Brković bio na biljegu i poprištu odbrane Crne Gore od kleronacionalističke pomame. I to kad je bilo najteže. Uvijek činjenički i argumentovano je Brković pisao da je Crnogorska crkva bila vjekovima, faktički i kanonski, autokefalna pomjesna crkva, koja je bespravno ukinuta, nakon nasilne aneksije i okupacije Crne Gore sprovedene 1918. godine. Jevrem Brković je pisao da je mitropolit Crnogorsko-primorski Srpske pravoslavne crkve Amfilohije Radović uzurpator trona Svetog Petra Cetinjskog i da je on negator posebnosti Crne Gore i Crnogoraca.

Brković je portretisao mitropolita Amfilohija tako da je on bio u javnom djelovanju nacionalistički ideolog i političar u mantiji, kojemu je vjera bila drugorazredna, a politika i ideologija prvorazredna, te da je kod koga hrišćanstvo i uopšte religijsko učenje i djelovanje samo maki-javelistička i populistička kulisa i poštapalica, kojom on orgče svoj nacionalni i nacionalistički i suštinski antihrišćanski habitus. U tom smislu akademik Jevrem Brković je decidan kada javno konstatuje (25. oktobra 2001): »U Amfilohijevoj interpretaciji pravoslavlja više je ideologije, nego vjere, više svetosavlja nego Hristovog očovječenja Čovjeka, više nacionalističkog i šovinističkog nego hrišćanskog i čisto religijskog!«⁵. Jevrem Brković tada, između ostalog, percipira da se Amfilohije, »našao na dubrovačkom bojištu s guslama o ramenu«⁶. Za Amfilohija, razložno i argumentovano Brković tvrdi da je bio propagator, ideolog i ratni

⁵ Ibidem, str. 210.

⁶ Ibidem

huškač u pokušaju stvaranja Velike Srbije, te da je taj isti Amfilohije išao na poklonjenje Slobodanu Miloševiću. Inherentno tome, Jevrem Brković piše o političkom životopisu Amfilohija Radovića: *»Čim je došlo do drame kninskih Srba Amfilohije se obreo među njima, predstavljajući se božijim izaslanikom, cetinjskim pustinjakom i egzarchom Trona Pećkog, i, naravno, glasonošom patrijarha Pavla. Amfilohije je prvi srpski pop koji se uključio, i karikaturalno djelovao, u najmasovnije beogradsko lupanje u šerpe, teće, teneće, bronzine, čase, tepsije, korlove i sačeve, a sve pišteći pištaljkom trećerazrednog fudbalskog sudije. Prvi je odjurio u Hag, to jest u zatvor Ševeningen, da se pokloni Slobodanu Miloševiću i rastumači mu, naravno pogrešno, neka mjesta iz Gorskog vijenca što mu ga je još u beogradskom zatvoru darivao. Jeste, Amfilohije je odjurio i u beogradski zatvor i u Ševeningen da se Miloševiću pokloni, ali i da ga ukori što nije uspješno dovršio bosansko poklanje i sve ratove za uspostavljanje Velike Srbije«⁷.*

O položaju mitropolita Amfilohija i urušavanju trona Sv. Petra Cetinjskog još od 1918. pisao je Jevrem Brković 25. oktobra 2002. u polemičnom eseju pod naslovom *»Quo vadis Amfilohije Radoviću? Quo vadis mitropolitu okupatorske crkve?«* akademik Jevrem Brković je tada, između ostalog, zapisao: *»Amfilohije je najkobnija ličnost koja se s 'velikih škola' ikada u Crnu Goru vratila. Kobnija čak i od Matije Bečkovića. Doduše, gdje god je u Crnoj Gori Amfilohijeva mantija pod njom je i Matija. Amfilohije i svi koji ga u obmanama slijede, klikujući o njegovom sjedenju na Tronu Svetog Petra Cetinjskog, ne govore istinu. To je patetična floskula izbačena u etar kao velika vrlina i velika mana moračnog popa Amfilohija Radovića. Za posrbitelje Crne Gore, pa i vladičanskog Trona Svetog Petra Cetinjskog i svih vladika iz kuće Petrovića, ta je floskula okvir u koji se smješta Srpska pravoslavna crkva kao legalni posjednik toga Trona, što ne odgovara ni istorijskoj ni kanonskoj istini. Za one koji dobro znaju da je Vladičanski tron Crnogorski razbijen 1918. godine, pa i Tron Svetog Petra Cetinjskog, a razbio ga je regent Aleksandar Karađorđević i Srpska crkva, pominjanje toga zaista Svetog Trona i srpskog posijedanja na tom Tronu, najobičnije je bogohuljenje i velika istorijska laž. Ne može crkva koja je nasilno ukinula Crnogorsku crkvu biti nasljednik ni njenog Trona niti bilo čega njenog i svetog.*

⁷ Ibidem, str. 210–211.

Crkva koja je zasjela na nekadašnji Tron crnogorskih vladika je okupatorska crkva i njena stolica u Cetinjskom manastiru je donesena 1918. godine iz Beograda, a beogradskoj je Patrijaršiji tu stolicu poklonio Ge-deon Dunderski...»⁸.

Više puta, u nekoliko decenija, prestižnim domaćim, državnim i književnim priznanjima, kao i međunarodnim, nagrađivani pjesnik i prozni pisac Jevrem Brković, (čija su literarna ostvarenja, književna djela, prevedena na nekoliko evropskih i svjetskih jezika), je, konstantno, isticao da je velikosrpska ideologija permanentna opasnost za Crnu Goru, njenu državnost i autohtoni crnogorski nacionalni identitet. O tome je akademik CANU, prije toga, utemeljitelj DANU i nekadašnji jedan od osnivača i prvi potpredsjednik Crnogorskog PEN Centra (predsjednik je bio akademik prof. dr Pavle Mijović), afirmisani književnik u nacionalnim i internacionalnim okvirima i razinama – Jevrem Brković, autor kulturnih, prosvjetiljeljskih i emancipatorskih “*Komitskih balada*” i “*Monigrena*”, piše u radu pod naslovom “*Velikosrpstvo je jedina srpska ideja s neograničenim trajanjem*”, objavljenom u “Crnogorskom književnom listu” 10. X 2004.

Između ostalog, Jevrem Brković, tada, decidirano i precizno, u istorijskoj analizi, konsiderira, u navedenom radu konstatuje da su dinastije Karađorđević i Obrenović u Srbiji u 19. stoljeću, te politički programi Vuka Stefanovića Karadžića i Ilije Garašanina u istom, odnosno, docnije, režimi Karađorđević u Srbiji i KSHS/Kraljevini Jugoslaviji u XX vijeku, u monarhističkoj i unutarnjoj državnoj tvorevini (1918–1941), te četnički pokret Draže Mihailovića, kao i kasnije, od 1987. velikosrpske strukture pod vlašću Slobodana Miloševića, zatim, od 2000. dr Vojislava Koštunice i Borisa Tadića i njihovi izvršioци radova – imali samo jedan nepromijenjeni cilj stvaranje Velike Srbije, u manjim ili većim granicama, te da su uvijek oni nastojalali potčiniti sebi i apsorbovati Crnu Goru i asimilirati Crnogorce.

Brković jasno saopštava istorijsku činjenicu da su ratovi za Veliku Srbiju izgubljeni tokom devedesetih godina XX stoljeća, ali da je taj projekat i dalje žilav i posve angažovan sa ciljem da se nanovo pokuša Srbiji apsorbovati i sa njom fuzionisati Crna Gora. Za Jevrema Brkovića nema dileme, a to je istorijski tačno, provjerljivo i vjerodostojno, da od vremena vlasti regenta i kralja Aleksandra Karađorđevića i Nikole Pašića, te

⁸ Ibidem, str. 211.

decenijama potom, u kontinuitetu, a pogotovo od doba vladavine Slobodana Miloševića, a u cilju realizacije nacionalističkog srpskog programa, čiji je jedan od korifeja i utemeljitelja bio akademik SANU književnik Dobrica Ćosić, vlasti u Srbiji su zacrtale “*da ni Velike ni Male Srbije nema bez Crne Gore*”⁹.

Za Jevrema Brkovića je velikosrpstvo maligni politički fenomen i program, te on, u tom smislu, zaključuje: “*Velikosrpstvo je u Srbiji bolijest i ona dolazi od već tradicijskog mitomanstva i paranoidnog glorifikovanja sopstvene istorije, koje Srbiji ostaviše u nasljeđe nekoliko nepismenih ili polupismenih Otaca Srbije. Naravno, velikosrpstvo je i u Crnoj Gori bolijest, ali sa izrazito sižifreno naglašenom manifestacijom inferiornosti i manijakalnog apsoluta niže vrijednosti*”¹⁰.

Posebnu vrijednost, u istoriografskom smislu, u knjizi akademika CANU Jevrema Brkovića, pod naslovom “*Da se zna (izbor iz polemičkog opusa)*”, predstavlja prilog o crnogorskom jeziku, koji govori o njegovoj viševjekovnoj osobenosti i njegovom, konstitutivnom, značaju za samosvojni etnički, kulturni i nacionalni identitet crnogorskog naroda.

U radu objavljenom 9. aprila 2004, u “Crnogorskom književnom listu”, pod naslovom “*Imenovanje crnogorskog jezika ne smije se prepustiti ‘ekspertima’*”, Jevrem Brković, opirući se, konzistentno, rezolutno i argumentovano, dugotrajnom i aktuelnom, savremenom, programu asimilacije i denacionalizacije Crnogoraca i njegovim protagonistima, raspravlja, pokazuje i dokazuje da je crnogorski jezik jedan od dorskih stubova ili kamena temeljaca crnogorskog nacionalnog bića i da je isti neophodno zakonski i ustavno-pravno normirati, što će se nekoliko godina kasnije i dogoditi usvajanjem Ustava nezavisne i međunarodno-pravno priznate države Crne Gore i donošenjem adekvatne zakonske regulative u toj oblasti.

Jevrem Brković tada (2004), potencira da se imenovanje, normiranje i kodifikovanje crnogorskog jezika ne smije prepustiti onima koji pokušavaju negirati nacionalnu i istorijsku posebnost Crnogoraca, predočavajući i analizirajući istorijat crnogorskog jezika i njegov viševjekovni kontinuitet i književno-istorijska djela na njemu napisana. Za Jevrema Brkovića je očigledna i notorna istorijska činjenica o milenijumskoj državnoj vertikali i kontinuitetu oličenom u trijadi- Duklja-Zeta-Crna

⁹ Ibidem, str. 258.

¹⁰ Ibidem

Gora, kao i u tome da su, u pogledu etnogeneze, Dukljani, Zećani i Crnogorci jedan, zaseban, oformljen, autohtoni narod, u etničkom, državotvornom i kulturnom smislu, koji je kroz svoju povijest, u različitim epohama, nominovan navedenim trima imenima.

Takođe, Jevrem Brković je stanovišta, kojeg pronosi u svojim književnim djelima, zapravo, cjelokupnim stvaralačkim opusom, da je crnogorska nacija nastala i afirmisala se na osnovu višestoljetne odbrambene i oslobodilačke borbe crnogorskog naroda, na temelju njegovih historijskih, etničkih, državno-pravnih, kulturnih, vjerskih, jezičkih i drugih posebnosti.

O individualitetu i istoriogenezi crnogorskog jezika, Jevrem Brković konkretno i eksplicitno konstatuje: *“Odvajkada je crnogorski narod zborio svojim crnogorskim narodnim zborom i jezikom. Crnogorci su svoj jezik stvarali, govorili i pisali njime i prije Njegoša, i prije Petra Prvog, i prije Crnojevića, i prije Balšića, i u Duklji i prije Duklje.*

Dukljani, Zećani i Crnogorci, a to su tri imena za jedan narod, stvarali su svoj narodni jezik i govorili svojim narodnim jezikom. Dukljani su ga zvali slovenskim, o čemu imamo toliko dokaza: Zećanin iz Krajiine (XI vijek) autor je “prvog ljubavnog romana” (Vladimir i Kosara) kod Južnih Slovena, napisanog na slovenskom jeziku. Ima argumentovanih dokaza da je i Ljetopis Popa Dukljanina na latinski preveden sa slovenskog. Zećani su svoj jezik zvali narodnim ili slovenskim. Crnojevićka je Crna Gora svoj jezik stvarala i na osnovu zetskog i na osnovu dukljanskog, odnosno, slovenskog jezika. U doba Crnojevića se u Zeti, to jest Crnoj Gori, piše čistim narodnim jezikom, koji se tako i zove, a ima dokumenata gdje se naziva i slovenskim. Nema dokumenata da su Balšićki Zećani i Crnojevićki Crnogorci svoj jezik nazivali srpskim. Petrovićka Crna Gora je svoj jezik i svoju pismenost zahvatala iz govorne i ljetopisne rizničke memorije svojih predaka Dukljana i Zećana. I nikada i nigdje njegoševska Crna Gora svoj jezik nije imenovala do narodnim i naškim, a u crkvenim librima i crkvenoslovenskim. Ljuba Nenadović je, u pismima sa Cetinja, ozbiljno upozorio: Nastave li Crnogorci da govore i pišu crnogorskim jezikom, za sto godina razlika između crnogorskog i srpskog jezika biće veća nego između španskog i portugalskog! I bila bi da Srbi nijesu iz godine u godinu u Crnu Goru slali, naravno besplatno, svoje školske programe, udžbenike i prosvjetare. Ubrzo su takvi srpski

PRIKAZI

pokloni počeli da ozbiljno razijedaju crnogorsko nacionalno i jezičko biće"¹¹.

Navedena knjiga pisca i akademika Jevrema Brkovića, na koju sam se samo djelimično, fragmentararno osvrnuo ovom prigodom, a ona zavjeđuje, doista, mnogo širi, integralniji pristup u analizi, po mom, uvjerenju, ima trajnu vrijednost kako za književnu istoriju Crne Gore, tako i za modernu političko-događajnu istoriju Crne Gore. Ili preciznije rečeno, ima izuzetno značajno mjesto u našoj historiografiji i kulturi crnogorskog naroda i države Crne Gore. Crnogorska akademija nauka i umjetnosti (CANU) zaslužuje posebnu pohvalu i priznanje što je objavila ovo novo djelo akademika Jevrema Brkovića.

Novak ADŽIĆ

¹¹ Jevrem Brković, citirano djelo, str. 250–251.

NEIMARSTVO KAO DEKONSTRUKCIJA

(Slavica Perović, *Beton bluz*, Nova knjiga, Podgorica 2020. str. 272)

Beton bluz (2020), drugi roman lingvistkinje i književnice Slavice Perović, se, kako se čini, dostojno nosi sa zavidnom reputacijom njenog prvog romana *Life Lift* koji je ušao u uži izbor za NIN-ovu nagradu 2012. godine. Roman koji ćemo prikazati artikuliše ideju kojoj proučavaoci književnosti često, i sasvim prirodno, pribjegavaju; odnosno, metadijalog koji ovaj roman uspostavlja sa socio-kulturnim kontekstom u kojem nastaje potvrđuje književnost kao najcjelovitiji, a možda i najcjelishodniji, izraz jezika kao živog organizma.

Metafora koju prenosi već sam naslov prožima sveukupnu narativnu zbilju ovog romana. Ta metafora, zgusnuta i jezgrovita, je u isto vrijeme i slojevita, čemu doprinosi njeno sintaksičko rješenje – imenica koja funkcioniše atributski ispred druge imenice, što je tipična konstruktivna jedinica u engleskom jeziku (a autorka je, ne zaboravimo, anglist). Slojevitost o kojoj govorimo se može prenijeti na značenje *bluz betona*, ili jednu melanholičnu kompoziciju koju, negdje u metarealnosti, svira *beton koji raste, narasta* oko nas; zatim, može se tumačiti i kao *zabetonirani bluz*, kao izraz okoštale tugaljivosti, nastale usljed gubitka smisaonosti u savremenom svijetu i čovjeku, te usljed jedne ovještale ravnodušnosti prema činjenici o prisustvu besmisla. Naslovna metafora svakako vodi i ka opštoj, sveobuhvatnoj metafori ovog romana koja je sadržana u pojmu i značenju *građenja, graditeljstva, neimarstva*. Granice univerzalnosti ovakve metafore je teško, ako ne i nemoguće, dosegnuti; no, utoliko prije ona zahtijeva pažljivo iščitavanje ovog romana, i pokušaj tumačenja njegovog narativnog koda u ključu *stvaranja, sagrađivanja*, te snage njegovog konstruktivnog faktora na samog stvaraoca – bio on neimar, graditelj arhitektonskih djela, bio on tek graditelj, ili, pak, rušitelj, veza među ljudima, ili bio on i sam stvaralac – pisac, koji neimarskim manevrima kreira umjetničko djelo.

Prostorna organizacija u romanu zavređuje posebnu pažnju. U tom smislu je naročito bitno uočiti logiku prostornog modelovanja u ovom

djelu, i to ne onog koje je opšteg karaktera – koji sve prostor(i) se može zamisliti kao mjesto radnje – već je nužno sagledati smisao užih prostornih jedinica, posebno kada se tumače u vrednosnoj opoziciji *zatvorenog i otvorenog prostora* u romanu. Može se reći da sama organizacija prostora ujedno reflektuje i umjetničko modelovanje likova i njihovo (ne)sazrijevanje, o čemu će biti riječi nešto kasnije. Osim složene prostorne organizacije, kompleksnosti umjetničkog svijeta ovog romana doprinosi i razglobljena vremenska struktura, koja se, ukoliko bismo sebi dozvolili izvjesnu slobodu, može posmatrati kao vid *opšteg vremena*, koje istovremeno i jeste i nije hronološko u umjetničkom smislu. Razglobljenost vremenske strukture, posmatrana sa idejnog polazišta djela, svjedoči o relativnosti, nesigurnosti, neodrživosti ideološke osnove sistema vrijednosti ogoljenog u romanu, brutalno kapitalistički orijentisanog. Roman time prenosi i svojevrsan egzistencijalni paradoks, sadržan u krilatici svih kapitalista o tome da je vrijeme u stvari novac, zato što činjenicom o bjesomučnom gomilanju profita vrijeme u narativnoj zbilji postaje doslovno iščašeno, razglobljeno, dezorganizovano.

Složenosti u građenju narativnog koda ovog romana doprinosi i naracija, koja ga čini postmodernistički inovativnim. Postoji, naime, naracija u trećem licu, a postoji i u prvom licu. Sasvim je izvjesno da nije slučajna ni povremena upotreba nepravog upravnog govora. Ovako kapriciozna – u najboljem smislu te riječi – pripovjedačka nit ima za funkciju razlikovanje, odnosno, suprotstavljanje, različitih tačaka gledišta, a time i vrednosnih sistema. Ovo potvrđuje još jedna stabilna karakteristika romana, a ona je sadržana u njegovoj polifoniji. Višeglasje će pažljiv i budan čitalac svakako čuti u ovom djelu, i ono služi kao sredstvo za artikulaciju univerzalnog, živog dijaloga, za jasnu demonstraciju suprotstavljenih mišljenja, a time, kako je gore navedeno, i suprotstavljenih sistema vrijednosti.

Pored karakteristika o kojima smo govorili, nužno je reći nešto više o procesu sazrijevanja, kako smo već i pomenuli. Svakako je najinteresantnije prokomentarisati Viktorovo (jedan od glavnih junaka romana) sazrijevanje, zato što ono ovaj roman u izvjesnoj mjeri čini i *bildungsromanom* (iako ne samo i ne nužno Viktorovo sazrijevanje). Viktor je, kako se čini, prikazan kao antijunak na početku romana, koji postepeno sazrijeva svojevrsnim otporom, ili razvijanjem otpora prema *devastirajućem* sistemu vrijednosti, prema *profitokratiji*, kao i prema *autoritarnosti* patrijarhalnih obrazaca. Navedena karakteristika ovom romanu dodaje jedno oneobičenje, zato što se u tradiciji *Bildungsromana*

redovno radi o obrascu prema kojem junak utoliko više sazrijeva ukoliko se afirmiše u ustaljenom sistemu vrijednosti određene društvene zajednice, a ovdje se, kako se čini, radi o tome da (anti)junak sazrijeva utoliko više ukoliko pruža snažniji otpor prema nametnutom sistemu vrijednosti.

Kad je riječ o patrijarhalnim obrascima, valja primijetiti da se u romanu odvija i kompleksna problematizacija i preispitivanje njihovog vrednosnog statusa, čime se on dekonstruiše na više nivoa, dok različiti glasovi artikulišu takvu dekonstrukciju, a ne samo Viktor, koga smo spomenuli u ovom kontekstu. Takvu vrstu dekonstrukcije svakako artikulišu i ženski likovi, često i autoironijskim odnosom. U svrhu pojačavanja intenziteta sukoba sa patrijarhalnim obrascima roman nudi i simbolički, ili semiotički potencijal *imena*, odnosno, *odsustva imena*, to jest *anoničnosti*. Takva odsustva u izvjesnoj mjeri nose i cjelokupan semiotički kod djela i ravnopravno sa drugim, krupnijim elementima narativne zbilje grade epistemološku ravan romana. U kontekstu razobličavanja i razgradnje arhetipske *ontologike* patrijarhalnih obrazaca neophodno je pomenuti još i motiv žrtve koji je, doduše putem oneobičenja, jedan od osnovnih motiva romana. On se plasira putem jasne intertekstualnosti ovog djela, odnosno putem njegove komunikacije sa pjesmom *Zidanje Skadra*.

Konačno, *Beton bluz* bolno posvješćuje fenomen dominacije profita i korporativnosti ne samo nad individualnim i ličnim, što se očituje u dijalektici razvoja, odnosno duhovne stagnacije likova u romanu, već i nad kulturno-istorijskim, nad imeniteljima koji označavaju jedan narod, naciju. Time se artikuliše pokušaj agresivnog raskida sa *povijesnim, istorijskim, sa kulturom*, čime se pred čitaocem otvara ideja o preoblikovanju (kolektivne) svijesti, te o potčinjavanju te svijesti novom poretku, subverzivno orijentisanom prema nematerijalnoj egzistenciji.

Gordana KUSTUDIĆ

AUTOKRITIČKI ODNOS PREMA REVOLUCIJI

(Bojana Obradović, *Autokritika revolucije u djelu Mihaila Lalića (Poráženi – Tamara – Odlučan čovjek – Opraštanja nije bilo)*, Unireks, Podgorica 2021. str. 129)

Iako o Lalićevom stvaralaštvu postoji veliki broj studija i kritičkih tekstova knjiga Bojane Obradović pod naslovom *Autokritika revolucije u djelu Mihaila Lalića* svakako da predstavlja vrijedan doprinos kako lalićologiji tako i istraživanju crnogorske književnosti u cjelini. Knjiga je objavljena u izdanju podgoričkog *Unireksa* 2021. godine, a recenzirana je perom prof. dr Tatjane Đurišić i akademika prof. dr Radomira Ivanovića, u sferi lalićologije, ali i u sferi proučavanja književnosti uopšte, znamenitih naučnih imena.

Posebnu vrijednost ove studije nosi izbor korpusa autorkinog interesovanja i istraživanja. Naime, ona se bavi trećom fazom Lalićevog stvaralaštva koja je do sada, bez obzira na izuzetno bogatu bibliografsku građu o opusu ovog pisca, najmanje istraživana, odnosno tumačena. Osnovni predmet istraživanja, koji je i u naslovu sadržan, jeste autokritika revolucije i to u četiri djela, u drami *Poráženi*, romanima *Tamara* i *Odlučan čovjek* i u zbirci pripovijedaka *Opraštanja nije bilo*. Autorka sistematičnom analizom, zasnovanoj na primjeni savremenih književno-teorijskih metoda, u navedenim djelima izučava Lalićev stvaralački postupak kojim je izvršio dekonstrukciju revolucionarnog kulturnog koda i time umjetnički oblikovao sliku revolucije čije su vrijednosti podvrgnute oštroj kritici. Takvu Lalićevu koncepciju revolucije autorka tumači kao invertovanu revolucionarnu sliku do te mjere problematizovanu i oneobičenu da joj se teško nazire ono lice iz početne faze kada je Lalić riječju svojom afirmisao. Stoga je cijelo jedno poglavlje posvećeno sagledavanju tretmana revolucije u cjelokupnom Lalićevom opusu:

„Afirmativan odnos prema temi revolucionarnih i društvenih vrijednosti zastupljen je u prvoj fazi stvaralačke metamorfoze (1935-1970), njene domete i ispravnost je podvrgao ispitivanju u drugoj fazi (1970-

1985), dok u posljednjoj fazi (1985-1992) kritika revolucije podstaknuta razočaranjem u predrevolucionarne ideale doživjela vrhunac” (str. 23–24).

Istraživanje Lalićeve autokritike Obradović u studiji započinje dramskim tekstom *Poraženi*. Ovdje autorka tumači i simboliku sudskog procesa i priču o nevino stradaloj Radmili Nedić. Krivica drugova revolucionara, klevetanje nevinog, tačnije nevine žene, potom tragična sudbina i stradanje mlade partizanke rekonstruišu se kao žarišta autokritičkog stremljenja pisca. Autorka tumači semantičku opterećenost naslova drame i osjećaj poraženosti u imaginarnom sudskom procesu:

„Naslov drame inkorporira osjećaj poraženosti u dramski diskurs posvećen imaginarnom sudskom procesu koji će rekonstruisati zločin učinjen 1942. godine u selu Urvini. Poraženi su oni u ime kojih se taj proces vodi i čiji kritički glas učestvuje u demistifikaciji mita o revolucionaru. Stanje poraženosti je sadržano u autokritičkom stavu Mihaila Lalića prema revolucionarnim vrijednostima *jedinstva, pravde i jednakosti* u trenutku (ili bolje trenucima) saznanja da je revolucija iznevjerila teorijska načela i ideale u ime kojih je vođena” (str. 41).

Ista ideja iz drame *Poraženi* realizovana je u romanu *Tamara* i autorka prati generisanje poetskih ideja prvo u dramu a onda u navedenom romanu. Istraživanjem koncepta revolucije u romanu *Tamara* Bojana Obradović dokazuje najradikalniju Lalićevu osudu zločina učinjenih u ime revolucije, kao i dekonstrukciju cjelokupnog patrijarhalnog modela svijeta koji se temelji na strogoj granici između muškog i ženskog prostora. Autokritika revolucije u ovom tekstu istražuje se kroz niz postavljenih problema: od problema pripovjedačke situacije, preko udvojenog realnog i metafizičkog prostora, odnosno preko složene temporalne strukture koja se raslojava na dva vremenska plana, sadašnjost i prošlost, potom preko kompleksnog problema metatekstualnosti (prvenstveno kroz vezu sa Ljermontovljevom istoimenom junakinjom) do načina modelovanja likova i tumačenja njihove funkcije u tekstu. Posebno bismo ovdje istakli studioznu analizu prostornih struktura u romanu (prostor bolnice, grada, suda, zatvora) kroz koju se sagledavaju ideološka, politička i filozofska značenja, odnosno detektuje i sagledava autokritika revolucije:

„Groteskna slika paučinom prekrivene sudnice koja vonja na staro i napušteno zapravo je glas kritičke svijesti koji sumnja u pravdu i jednakost, ali i slobodu. Zbog toga je poređenje s kuplerajom oneobičavanje koje naglašava svu moralnu posrnulost i izopačenost čovjeka XX vijeka.

Prostor sudnice dodatno je usložen činjenicom da u njemu dolazi do sudara realnog i metafizičkog hronotopa” (str. 75).

U romanu *Odlučan čovjek* autorka detaljno analizira Lalićevu inverziju mita o heroju, odnosno revolucionaru. Ona prati proces preobražaja heroja u antiheroja, odnosno proces preobražaja revolucije od borbe za opšte dobro do borbe za vlast i za gramzivost pojedinca. Ovaj proces se odvija pod tvrdnjom da *nema jednakosti među ljudima*, tvrdnjom koju autorka dokazuje kao lajtmotivsku misao u romanu koja u velikoj mjeri doprinosi autokritičkom tretmanu revolucije ovdje realizovanom. Takođe i u ovom djelu studije autorka se bavi poetikom romana u cjelini. Posebno poglavlje posvećeno je junaku Boju Šančeviću, odnosno uspješno realizovanoj tehnici alter-ega kroz koju se realizuje kritičko mišljenje:

„Alter ego kao oštar kritički glas svih zlodjela ovog lažnog heroja javlja se kao kritika čitavog sistema. Mehanizmi kao što su san, halucinacije, priviđenja imaju funkciju da ukažu na poraznu činjenicu da je fenomen griže savjesti ukinut, sa čim u vezi je i eksplicitno objašnjenje da se ispovijest antiheroja ne javlja kao pokušaj okajanja grijeha, već kao ’blesava sklonost patološka, egzibicionistička: da se istaknem, da plijenim pažnju, da se pohvalim čime bilo, makar i onim od čega se pametni stide, da jeziku pružim priliku da se rastrči kao pas kad ga pustiš s lanca” (str. 95).

Zbirku pripovijedaka *Opraštanja nije bilo* autorka tumači kao rezultat Lalićeve radikalno promijenjene stvaralačke paradigme. Ona ovdje konstatuje i analizira Lalićevo ugrožavanje granica umjetničkog prostora. Dakle, prati proces namjernog brisanja granica između fikcije i faksije i tumači ga kao nov način piščevog traganja za istinom. Dokumentarnost i citatnost kao postupci koje prvenstveno vežemo za postmodernizam kao stilsku formaciju ukorporirani su u strukturu tekstova pripovijedaka i autorka ih dokazuje kao moćno Lalićevo sredstvo za autokritiku revolucije. Ona prikazuje kako je Lalić primjenom ovih postupaka naglasio iluziju istinitosti i vjerodostojnosti a sve u cilju da se literarna kritika revolucije, sa svim njenim izopačenostima i devijacijama, prikaže kao istina, ili kako autorka ističe – kao fakat. Dokumentarna proza, što jeste zbirka *Opraštanja nije bilo* oštar je razgovor između književnog djela i istorije, Ono što se u prvom redu razgrađuje kroz taj razgovor su načela jednakosti i pravde, što je autorka takođe detaljno, kroz različite priče, rekonstruisala kao autokritiku revolucije.

Jasnim naučnim stilom, sistematičnošću i preglednošću Bojana Obradović svakako je značajno upotpunila naučni pogled na djelo Mihaila Lalića. Da je to tako govore i recenzentske riječi akademika Radomira Ivanovića kojima ćemo završiti ovaj kratki prikaz jedne opsežne i vrijedne naučne studije:

„Bojanina *Autokritika revolucije u djelu Mihaila Lalića* preslikava autorkinu kritičku misao koja je dala doprinos kako proučavanju stvaralaštva Mihaila Lalića, tako i izučavanju književnosti XX vijeka. Autorka vrši iscrpnu kritičku, komparativnu, semantičku i semiotičku analizu tako što detektuje problem proučavanja, postavlja ga u širi kontekst, objašnjava, destrukturalizuje, ne štedeći na citatima drugih proučavalaca istododne tematike i motivike koji analizu čine sveobuhvatnom. Svojom knjigom o ovom nesumnjivo najznačajnijem crnogorskom piscu XX vijeka Bojana Obradović dala je veliki doprinos nauci o književnosti, zasluživši poziciju lalićologa koji uspijeva da razotkrije piščevu imanentnu i eksplicitnu poetiku sadržanu u djelima *Poraženi*, *Tamara*, *Odlučan čovjek* i *Opraštanja nije bilo*” (str. 129).

Tamara LABUDOVIĆ

HRONIKA

BRĐANSKI HOMER JE MRTAV

Studijski program za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti organizovao je 5. maja 2022. godine na Filološkom fakultetu u Nikšiću omaž jednom od najvažnijih crnogorskih pjesnika, prozaista, polemičara i intelektualaca – Jevremu Brkoviću, koji je preminuo početkom prošle godine.

Pozdravne riječi okupljenima uputili su prof. dr Igor Lakić, dekan Filološkog fakulteta, koji je ukazao na značaj koji Brković ima u crnogorskom sociokulturnom kodu. Predsjednica UO Univerziteta Crne Gore prof. dr Rajka Glušica i prof. dr Tatjana Đurišić u svojim pozdravnim riječima prisjetile su se nemjerljivog doprinosa koji je Brković dao montenegristici, ali i Studijskom programu za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti.

Jevrem Brković, koji je egzistirao u svijetu književnosti i javnom životu preko pedeset godina odolijevao je raznim društvenim patologijama, dok su u njegovim riječima oni koji ih nijesu razumjeli prepoznavali provokacije. Oštar i nemilosrdan u polemikama Brković je bio jedan od prvih detektora bujanja paranoja, velikosrpskog nacionalizma, ali i buđenja profitera i poplave mediokriteta i poluintelektualaca među svojim Crnogorcima. Jevrem Brković je intelektualac koji je hrabro pokazivao šta je stav i kako treba živjeti.

Onaj koji je kroz svoju umjetnost vraćao mit o Duklji koju niko kao on nije stihovima sačuvao ostavio je zadatak budućim proučavaocima književnosti i crnogorskog jezika, što se na Studijskom programu za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti realizovalo i tokom njegovog života, pri čemu je poetika Jevrema Brkovića bila predmet diplomskih, magistarskih radova i doktorskih disertacija.

Prvi segment omaža činio je scenski prikaz Brkovićevih djela koji su pripremili studenti pomenutog studijskog programa (Luka Vujačić, Lejla Bećirović, Andrea Kovačević, Magdalena Smolović, Andrijana Čosović, Miloš Jocović i Benjamin Leo Agović) pod mentorstvom mr Tamare Pejović-Labudović i mr Ksenije Rakočević.

Nakon toga upriličen je okrugli sto na kojem su o liku i djelu Jevrema Brkovića sa istorijskog aspekta govorili: prof. dr Šerbo Rastoder i mr Novak Adžić, a o njegovom književnom djelu i značaju govorili su prof. dr Tatjana Đurišić-Bečanović, prof. dr Rajka Glušica i Marijan Mašo Miljić. Akademik Rastoder je govorio o crnogorskim društveno-političkim i istorijskim prilikama u periodu devedestih godina XX vijeka u Crnoj Gori i stavovima angažovanih intelektualaca i njihovim polemikama, a prije svega uloži i angažmanu književnika Jevrema Brkovića u antiratnoj politici i borbi za samostalnost Crne Gore. Ukupna polemika vođena među intelektualcima bila je samo druga strana polemike političara. S tim što je politika na polemike intelektualaca gledala kao na razgovor "nedoraslih". Ipak, djelovanjem intelektualaca stvarala se „Druga Crna Gora“ čemu je veliki doprinos svojim angažmanom dao Jevrem Brković. On je bio osnivač Dukljanske akademije nauka i umjetnosti i njen prvi predsjednik. Na prvoj osnivačkoj sjednici Jevrem je istakao "*u toku je proces prepoznavanja sebe i svojih vitalnih državnih interesa, proces uspravljanja i priznavanja svoje hiljadugodišnje državne memorije*" te da "*Iz tog procesa Crna Gora nema kud do u svoju samostalnost i suverenost, ili, poput starih Hazara, u svoje konačno nestajanje!*"

Mr Novak Adžić govorio je o Jevrem Brkoviću na osnovu polemičkih članaka objavljenih u knjizi Da se zna – izbor iz polemičkog opusa koju je objavila CANU 2019. godine. On smatra da je Jevrem Brković »izvorni crnogorski suverenista i neustrašivi, pregnantni, promptni i dosljedni borac, nekoliko decenija bez predaha, za obnovu slobodne, nezavisne, suverene i međunarodno priznate države Crne Gore i za afirmaciju autohtone crnogorske nacije, i jedan od vodećih ideologa modernog crnogorskog nacionalno-emancipatorskog pokreta i uspostave i afirmacije građanske, demokratske i slobodne države Crne Gore«.

Prof. dr Tatjana Bečanović-Đurišić govorila je o Brkovićevoj poziciji ističući da je Jevrem Brković pjesnik koji je veoma važan na planu socijalne semiotike, posebno samoidentifikacijskih procesa, odnosno uspostavljanja identitetskih modela. On se nametnuo nacionalnom književnom kanonu i semiotičkom prostoru kao centar oko čijih se tekstova formiraju čvrste identitetske strukture. "Stvaralaštvo Jevrema Brkovića funkcioniše kao temelj crnogorske identitetske naracije, sa dukljanskim modelom kao podlogom, koji sve više potiskuje identitetski model sa srpstvom u osnovi crnogorskog nacionalnog bića. Slojeve pamćenja koji su izbrisani pod uticajem kulta Nemanjićima i Dušanovog carstva, kao i

kasnije kosovske mitologije, Brković reaktivira i unosi u kolektivno sjećanje svoje nacije”.

Prof. dr Rajka Glušica govorila o stavovima Jevrema Brkovića prema crnogorskom jeziku i njegovoj vezi sa Studijskim programom za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti. Ona je istakla da su profesori ovog programa organizovali pjesničko veče u čast Jevremu Brkoviću 26. decembra 2013. godine u Nikšiću povodom osamdeset godina pjesnikovog života i šezdeset godina stvaralaštva. Povodom proslave 85 godina života 2018. godine Tatjana Đurišić-Bečanović priredila je antologiju Jevremove poezije pod naslovom *Lirika Duklje* u izdanju Crnogorske akademije nauka i umjetnosti sa opsežnim predgovorom koji predstavlja najbolju analizu njegovog pjesništva do sada napisanu. Autorka je ukazala na značaj Brkovićeve poezije u okviru crnogorske književnosti i na njenu ulogu u izgradnji crnogorske identitetske naracije “u čijem se središtu nalazi Duklja kao ono bitno odredište i uporište, kao svojevrsna paradigma kojoj pjesnik daje ključno značenje u sagledavanju usuda, istine i zablude, slave i posrnuća istorijskog kulturnog bića Crne Gore.”

Prof. Glušica je istakla i da časopis Filološkog fakulteta za nauku o jeziku i književnosti *Riječ* objavljuje u kontinuitetu naučne radove i priloge posvećene djelu Jevrema Brkovića, npr. tematski broj za 2015. godinu koji je posvećen crnogorskom romanu, sadrži dva naučna rada o Brkovićevim romanima, a u brojevima za 2018. i 2021. imamo po pet priloga o djelu akademika Brkovića što značajno uvećava kritička i naučnootemeljena tumačenja i analize njegovog kompleksnog književno-umjetničkog djela. Svoje izlaganje završila je riječima “I evo danas smo ponovo okupljeni oko djela velikog pjesnika da se podsjetimo na njegove stihove, romane, polemike, oštro pero, britku riječ, hrabrost, prijateljstvo, anegdote. U jednoj pjesmi kaže:

“Sve što sam imao da kažem
Kazao sam
Sad mogu mirno
Niz polje pelinovo u magli”.

Pjesnik je prešao polje pelinovo, ali je za sobom ostavio monumentalno djelo nama u nasljeđe da ga čitamo i tumačimo, da se njime oplemenjujemo, da iz njega učimo ko smo i kakvi treba da budemo. Nas nekoliko i

da mu se duboko poklonimo i zahvalimo na divnom prijateljstvu i podršci.”

Marijan Mašo Miljić je govorio o značaju djela Jevrema Brkovića i njegovoj bibliografiji. Istakao je da »Treba sagledati Jevremovo djelo u cjelini da bi se razumjeli njegova veličina, književna vrijednost, značaj i misija. Njegov stvaralački podvig se, iako i sada vidljiv, može tek u budućnosti cjelovito sagledati i ocijeniti. On je rastao sa vremenom, ne samo kao pisac, nego i kao prorok svoga naroda čijem je samoosješćivanju i nacionalnom sazrijevanju dao veliki doprinos. Jevrem Brković je povezaio svekoliku dukljansko-zetsko-crnogorsku prošlost, oživio je u svojim djelima i učinio savremenom, raskrčivši zarasle puteve do sopstvenog i nacionalnog, istorijskog, kulturnog, duhovnog i jezičkog bića. Kao „pjesnik s potjernice“, crnogorski Ovidije, izgnanik iz domovine, vratio se u nju da bi se ona vratila sebi. U borbi protiv zla i ništavila, za čast otadžbine i sopstveno dostojanstvo – i danas odzvanjaju stihovi njegove pjesme „Dubrovniče oprosti“, kao ono tragično *Zvono Ivanovo* koje je opjevao. To je dijalog prošlosti i savremenosti i suočavanje sa budućnošću“.

Usljed pandemije uzrokanе korona virusom i nemogućnosti okupljanja Okrugli sto na Filološkom fakultetu u Nikšiću u čast književnika Jevrema Brkovića je bilo prvo iskazivanje počasti velikom pjesniku nakon smrti. Književno djelo Jevrema Brkovića zaslužuje pažnju i treba ga osvijetliti sa mnogih aspekata, pa je u tom poslu velika odgovornost na budućim generacijama istraživača i studenata našeg Studijskog programa.

Ksenija RAKOČEVIĆ

PROMOCIJA PRVOG CRNOGORSKOG ROMANA *ILI KUČ NA FILOLOŠKOM FAKULTETU*

Promocija prvog crnogorskog romana „Ili Kuč“ Stevana Dučića održana je na Filološkom fakultetu u Nikšiću, 18. maja 2022. godine. Stevan (Raković) Dučić (1874–1918), sekretar Marka Miljanovog Popovića, do sada je u javnosti bio predstavljen kao etnograf, sakupljač narodnog stvaralaštva i pisac knjiga o plemenu Kuči, dok o njegovom književnom radu skoro da nije bilo pomena. Zato je savremena pojava Dučićevog romana dragocjena, a svoje najobimnije djelo posvetio je velikom junaku i stadalniku Iliji Turovu Ljuljanoviću iz Krivoga Dola, o čijim viteškim i moralnim podvizima je pisao i Marko Miljanov u djelu „Život i običaji Arbanasa”. Ta pripovijest je dramatična i tragična priča o herojskoj borbi, stradanju i zloj sudbini srpskih hajduka i naroda u Staroj Srbiji u prvoj polovini i sredinom XIX vijeka. Markov život sa Ilijom bio je i te kako značajan za plodotvornost vojvodinog književnog rada, tvrdi Trifun Đukić.

„Dučić je svojim književnim, naučnim i sakupljačkim djelom zaslužio istaknuto mjesto u nacionalnoj kulturnoj istoriji. On je nepravедno zapostavljen s obzirom na činjenicu šta je za kratkog života (44 godine) i bez formalnog obrazovanja postigao i ostavio potomcima u nasljeđe”, kazala je prof. dr Rajka Glušica na promociji romana. Ovaj roman je imao lošu sreću da ugleda svjetlost dana skoro vijek nakon nastanka, što je imalo uticaja na njegovu recepciju, ali je značajno što to djelo upotpunjuje genezu crnogorskog romana, pripadajući grupi takozvanog epskog romana zajedno sa „Despom” Nikole I Petrovića Njegoša i romana „Na prelomu” Mićuna M. Pavićevića i Mata Hanžekovića-Gabrijela, objavljenog 1939. godine”.

“Stevan Dučić se najprije bavio zapisivanjem i sakupljanjem usmenih književnih tvorevina, a kao rezultat su nastale dvije zbirke narodnih epskih pjesama – „Junačke narodne pjesme iz brdskog plemena Kuča u Kraljevini Crnoj Gori” i „Junačke narodne pjesme iz Crne Gore, Brda i Hercegovine”, koje imaju 101. pjesmu sa preko 30 hiljada stihova i zbirka narodnih pripovjedaka „Razne narodne pripovijetke” sa 107 priča.

Objavio je, zatim, iscrpnu i obimnu etnografsku monografiju svog plemena “Život i običaji plemena Kuča”, napisao prvu dijalektološku studiju o govoru Kuča “Jezičke osobine i provincijalizmi u Kuča”, kao i prvi rječnik govora jednog crnogorskog plemena “Pleme Kuči – građa za rječnik”, međutim, ova dva posljednja rukopisa nijesu pronađena u arhivama Srpske akademije nauka i umjetnosti “navela je Glušica.

“Predstavljanje kompletnog djela Stevana Dučića počinje upravo izdavanjem njegovih *Sabраниh djela*, a puna afirmacija se nastavlja naučoutemeljenim pristupom kojim se procjenjuju naučni, književni i kulturni dometi njegovi u naučnim radovima koji se množe o djelu ovog samoukog Kuča i oni jesu potvrda da je njegovo djelo zaintrigiralo naučnike različitih profila. Časopis za nauku o jeziku i književnosti Instituta za jezik i književnost Filološkog fakulteta *Riječ* do sada je objavio 4 naučna rada o djelu Stevana Dučića i 5 prikaza njegovih knjiga ili promocija njegovih knjiga, što moramo priznati da je respektabilan prostor u jednom naučnom časopisu. Slovenačka akademija nauka je objavila moj rad u Zborniku posvećenom znamenitom Slovcu Matiju Murku pod naslovom *Stevan Dučić kao preteča Matija Murka*. I evo i prva monografija iz pera akademika Radomira V. Ivanovića, pa se broj bibliografskih jedinica o djelu Stevana Dučića znatno uvećava što je neophodno za objektivno pozicioniranje tog djela u nacionalnoj kulturi”, istakla je prof. Glušica.

Akademik Radomir V. Ivanović, zaslužan za priređivanje Dučićevog djela, kazao je da je on u prvom dijelu književnog rada bio pod direktnim uticajem vojvode Marka Miljanova, a od 1901. do 1908. godine pod neposrednim uticajem velikog jugoslovenskog, balkanskog i slovenskog etnografa Jovana Erdeljanovića koji je za Dučića tvrdio da je bio “osobitog dara”. Akademik Ivanović je istakao da je Dučić ostavio značajno naučno i umjetničko nasljeđe i izrazio nadu da će tek nastupiti valorizacija njegovog djela i da će izdavanje Dučićevih *Sabраниh djela* podstaći interesovanje i proučavanje njegovog djela.

Roman „Ili Kuč“ je nastao između 1912. i 1918. godine, a prva dva izdanja su iz 1997. i 2019. Na Filološkom fakultetu je promovisano posljednje izdanje koje su izdali zajedno Fond za razvoj Kuča „Marko Miljanov” i Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević”, a priredile doc. dr Jelena Bašanović-Čečović i dr Danijela Radojević. Iako u crnogorskoj književnoj istoriografiji preovladava mišljenje da je “Nevidbog” Rista Ratkovića (1933) prvi roman crnogorske književnosti, izdanja koja se pojavljuju posljednjih godina problematizuju takvo polazište, jer je

kašnjenje u objavljivanju romana uticalo da se "Ili Kuč" nije izdvojio kao jedan od prvih crnogorskih romana, tokom periodizacije. Upravo o tome je govorila Jelena Bašanović-Čečović na nikšićkoj promociji, jer je trebalo da prođe više od 60 godina od objavljivanja Dučićeve monografije „Život i običaji plemena Kuča“ (1931) pa da roman „Ili Kuč“ (1997) ugleda svjetlost dana, iako je originalni rukopis djela Dučićeva supruga ustupila Biblioteci na Cetinju još 1959. godine.

Preplitanje pripovjedačkog i etnografskog u romanu "Ili Kuč" daje poseban kolorit tekstu. Naglašena etnografska osnova u djelu, koja se uostalom pravda vokacijom Dučića, rezultira zaključkom da se roman u segmentima može smatrati i ogledalom sociokulturnog miljea sredine koja se u djelu prikazuje, ali i drugih sredina, navodi u predgovoru djela dr Bašanović-Čečović, ističući da na mahove roman ima svojstvo etnografskog leksikona, jer se elementi narodnog života prepliću sa hajdučkim podvizima.

"U priređivanju romana bilo je važno dobiti tekst koji je "najbliži originalu ne samo zbog piščevog opredjeljenja da piše čistim narodnim jezikom, nego i zbog činjenice da će očuvana autentičnost piščevog jezika roman učiniti pouzdanijim i upotrebljivijim za dalja jezička ispitivanja", kazala je prof. Bašanović-Čečović i ustvrdila da su u izdanju iz 1997. godine primijećena odstupanja od piščevog rukopisa i to lingvističke i semantičke prirode. Prema njenim riječima, Dučićeva darovitost, koju je nesporno posjedovao, ne smije biti precijenjena, ali ni potcijenjena, jer je roman „Ili Kuč“, kao „njegovo najznačajnije književno djelo, riznica čistog, nenatrunjenog narodnog jezika, slojevitog leksičkog blaga, ali i identitetskih informacija i dijaloga ne samo sa usmenom književnošću, nego i sa djelom Marka Miljanova Popovića i Petra Drugog Petrovića Njegoša“.

Dr Danijela Radojević je kazala da je Dučić sljedbenik znamenitih pisaca 19. vijeka u Crnoj Gori koji su svoj stvaralački opus izgradili na temeljima narodnog jezika, na jeziku tzv. „folklorne tradicije“. „Ovo Dučićevo romaneskno ostvarenje može biti izvor ne samo za literaturološka, istoriografska, već i za dijalektološka istraživanja i analize. Pored toga, svojom raznovrsnom građom ovo djelo nudi mnoštvo elemenata iz domena tradicije, običaja, folkloristike, patrijarhalnog kulturnog miljea, a istovremeno sadrži i narodne umotvorine, riječju – ono što je u temeljima tradicijske kulture mjesta i vremena za koje je radnja romana vezana. To

je pokazatelj da je Dučić dobar dio svoje etnografske vokacije i lingvističkog interesovanja utkao u tkivo ovog romana i time ga učinio slojevitim i razuđenim“, istakla je Radojević.

Kako je kazala, Dučić je u jezičkom kreiranju romana „Ili Kuč“ unio mnoge „dijalekatski markirane elemente svojih zavičajnih Kuča“ koji daju „osoben stilski pečat romanu“. „Činjenica je da je samouki Dučić ostavio u nasljeđe djelo koje je svjedočanstvo jednog vremena i jedne epohe, ali evidentan je i piščev beletristički zamah, iza koga stoje jasne umjetničke pretenzije. Impresionistički, na momente tendenciozni i ekstenzivni pasaži i pojedinačne slabosti nikako ne mogu umanjiti činjenicu da roman sa svim svojim elementima predstavlja nepresušno vrelo, književnih, lingvističkih i etnografskih napajanja, kao i još jednu potvrdu uspjelog književnog zdanja izgrađenog na temeljima narodnog jezičkog izraza i da će kao takav naći put i do zainteresovanih čitalaca, ali i proučavalaca kako sa književno-kritičkog, književno-istorijskog, tako i sa lingvističkog, lingvostilističkog, etnografskog i kulturološkog aspekta“, poručila je Radojević.

Moderator večeri, koju su u okviru Nikšićke kulturne scene organizovali JU Narodna biblioteka „Njegoš“ i Filološki fakultet, bio je mladi pjesnik i publicista Miljan Živković. Predstavljanje kompletnog djela Stevana Dučića počinje upravo izdavanjem njegovih Sabranih djela, a puna afirmacija se nastavlja naučno-utemeljenim pristupom kojim se procjenjuju naučni, književni i kulturni dometi njegovi u naučnim radovima koji se množe o djelu ovog samoukog Kuča i oni jesu potvrda da je njegovo djelo zaintrigiralo naučnike različitih profila.

Sabrana djela Stevana Dučića u šest knjiga objavio je Fond za razvoj Kuča “Marko Miljanov”, a roman “Ili Kuč” u saradnji sa Nacionalnom bibliotekom “Đurđe Crnojević” sa Cetinja.

Miljan ŽIVKOVIĆ

I CRNA GORA IMA SVOG RABLEA – KARNEVAL ROMANA U BIBLIOTECI „NJEGOŠ“

Književna manifestacija „Karneval romana“ u organizaciji JU Narodna biblioteka „Njegoš“ Nikšić je događaj koji je od 25. do 28. maja 2022. godine realizovao sadržaj posvećen pojmu karnevalizacije u umjetnosti, kao i pojmu invertovane slike svijeta koja se nalazi u osnovi karnevalizovane i fantastične književnosti. Kroz neobičan koncept promocija, prikaza i predavanja književnost je osvijetljena iz aspekta koji povezuje elemente scenografije sa onim o čemu pisac govori o svojem i u svojem djelu. Dakle, moderatori-čitaoci su pisce i predavače naveli na otkrivanje puta kojim umjetnik prolazi stvarajući svoje djelo, što je za rezultat imalo osvjetljavanje skrivenih stvaralačkih metamorfoza. Tim povodom je na otvaranju, poslije govora dobrodošlice, najavljena nova književna nagrada koja će nositi ime Miodraga Bulatovića, pisca koji je još za života zakoračio u sami vrh svjetske književnosti gdje je prepoznat kao predstavnik karnevalizovane književnosti čija invertovana slika svijeta oneobičava narativnu zbilju i estetski prevrednuje sve vrijednosti, a koja će biti dodijeljena prvi put iduće 2023. godine na sljedećem Karnevalu romana za najbolji roman u oblasti karnevalizovane, groteskne i fantastične književnosti.

Najavljujući važnost pionirske manifestacije koja u fokusu nosi karnevalsku strukturu u književnosti, interpoliranje predstavljačko-obredne forme, te groteskne slike, svrgavanje starog i krunisanje novog i evociranje na osobenost autora čije stvaralaštvo nije u dovoljnoj mjeri izučeno nikšićku publiku je pozdravila moderatorica Nina Marković. O važnosti ove značajne manifestacije govorio je predsjednik Opštine Nikšić Marko Kovačević konstatujući da je ovo treća značajna manifestacija u nizu u realizaciji Biblioteke „Njegoš“ kojom se afirmiše i promoviše kulturno stvaralaštvo.

Bojana Obradović, direktorica JU Narodna biblioteka „Njegoš“ Nikšić referira na transponovanje karnevalskih kategorija u književnost i ukazuje na nemjerljiv značaj organizovanja manifestacije u okviru koje se najavljuje nova književna nagrada koja će nositi ime Miodraga

Bulatovića: „Miodrag Bulatović je pisac čija epska imaginacija obilježava drugu polovinu XX vijeka i pisac zahvaljujući kojem je crnogorska karnevalizovana književnost prepoznata na svjetskoj književnoj sceni i zato organizator osniva priznanje koje se dodeljuje za epsku imaginaciju, prije svega najboljem romanu koji modeluje karnevalizovanu, grotesknu ili fantastičnu sliku svijeta i koji se odlikuje posvećenošću epskome, kao i estetskim vrijednostima koje su na nivou djela Miodraga Bulatovića, ili blizu tog nivoa”.

U ime porodice Bulatović nikšićkoj publici se obratila Barbara Bulatović, kćerka Miodraga Bulatovića, zahvaljujući na pozivu i prilici da se osvrnemo na prikaz karnevalskog doživljaja svijeta u književnosti Miodraga Bulatovića. Prisjećajući se djetinjstva sa ocem i majkom Nušom ističe da je sinteza jezika, tumačenja, prepričavanja, pripovjedanja i interpretacije umnogome obojila njihov život, te da je najviše prostora bilo ustupljeno ‘smijehu’. Vizuelnom doživljaju karnevalizacije na svečanom otvaranju doprinijela je scenografija za koju je upravo bila zadužena Barbara Bulatović, koja je 1989. godine diplomirala na francuskoj školi za lutkarstvo ESNAM i poslijediplomskom studiju na Akademiji izvedbenih umjetnosti u Pragu.

U bogatom sadržajno-programskom konceptu koji se realizovao od 25. do 28. maja, održano je uvodno predavanje posvećeno stvaralaštvu Miodraga Bulatovića, a koncipirano kroz razgovor sa prof. dr Petrom Pijanovićem, redovnim profesorom na Učiteljskom fakultetu u Beogradu, književnim teoretičarem, kritičarem i istoričarem kulture. Razgovor je moderirala mr Tamara Labudović, koja je prisutne upoznala sa kratkom biografijom Miodraga Bulatovića, govorila o nekadašnjoj slavi i popularnosti, ali i zapostavljenosti Bulatovićevih tekstova od strane čitalačke publike i književne kritike uz osvrt na pojam groteske kao dominantnog postupka u njegovom književnom stvaralaštvu.

Proučavajući cjelokupan romaneskni opus Miodraga Bulatovića u kompleksnoj i obimnoj naučnoj studiji „Poetika groteske” profesor Pijanović navodi da je „Bulatović jedna vrlo zanimljiva književna pojava, za koju bi se moglo reći da je pisac koji u srpskoj književnosti nema predaka ni potomaka” naglašavajući da njegovom stvaralaštvu odgovara trojaka atribucija: novo, individualno i neponovljivo. Nasljeđe narodno-smjehovne kulture i koncept karnevalskog shvatanja svijeta čiji je uticaj snažan za epohu renesanse je oprimjeren u romanima Miodraga Bulatovića, zaključuje Pijanović nadalje posvećujući pažnju narušavanju normi, hi-

perboliziranim i ironičnim slikama kao bitnim karnevalaskim obilježjima u romanesknom opusu Miodraga Bulatovića, te autorovim literarnim učiteljima, ratnoj tematici i konceptu rata i smijehu kao otporu ustaljenim vrijednostima, predstavama u kojima nema podjela, zabranama i ograničenjama i gdje nijedan status nije stalan ili apsolutizovan.

Drugi dan manifestacije „Karneval romana” obilježen je prezentacijom instalacije „Čuj“ i „Tri kritičara“ Barbare Bulatović, čijim vizuelnim prikazom je obogaćena scenografija Gradske kuće, kao i predavanjem prof. dr Tatjane Đurišić Bečanović i mr Tamare Pejović Labudović koje su govorile o jedinstvenoj pojavi Miodraga Bulatovića u našoj kulturi, o ličnosti koji nema pandana u crnogorskoj i južnoslovenskoj književnosti, o nositelju narativnog djela osobenog stvaralačkog, osporavalačkog i razgrađivačkog modela, o pojmu karnevala i njegovoj ulozi u kulturi.

Objašnjavajući pojmovnost karnevala koji svoju punu uobličenu dostiže u Bulatovićevim romanima prof. dr Tatjana Đurišić Bečanović ističe da se ovaj književnik, čije djelo ima razgrađivačke funkcije, koristio pojmom karnevala da bi se pozabavio problemima koji se tiču pojedinca u društvu: „Karnevalizaciju detektujemo slijedeći teorijsku literaturu Mihaila M. Bahtina, ruskog teoretičara književnosti, kulturologa i čovjeka koji je postavio temelje moderne komunikologije. Oslanjajući se na shvatanja koje postavlja Mihail Bahtin, saputnik ruskih formalista, a tiču se funkcije karnevala u kulturi, kulturu možemo definisati kao gustu mrežu zabrana i ograničenja kojima se reguliše ponašanje pojedinca u socio-kulturnoj grupi“. Posmatrano sa tog stanovišta karneval je anti-kultura, konstatuje prof. dr Bečanović, odnosno „uvođenje kulture u minus postupak“, a karakteriše ga logika izokrenosti u kojoj se ukidaju svi zakoni, zabrane i ograničenja tokom karnevalskih dana.

Menipska satira je glavni prenosilac i nosilac karnevalskog osjećanja koja uvodi skandale, ekscentričnost i svijet podzemlja koji je Bulatović intenzivno proučava, a čija važnost leži u tome da je riječ o prostoru u kome se ukidaju sve zabrane i uvodi potpuno drugačija hijerarhija i vrijeme krize u kome se inicira karnevalska egzistencija, poručuje prof. dr Bečanović. Pojašnjava da su četiri strategije ili četiri koda presudno uticali na stvaralački postupak Miodraga Bulatovića i oblikovanje naracije i to: karnevalizacija, poetizacija, simbolizacija i groteska.

Iako je postupak karnevalizacije u većoj ili manjoj mjeri bio prisutan u stvaralaštvu Miodraga Bulatovića, strategija simbolizacije je uslo-

žnjavala iz romana u roman njegov stvaralački postupak u čemu prednjači roman „Gullo, gullo“ – njegov posljednji roman u kome je aktivirao sve simboličke sisteme. Svrstavajući Bulatovića među majstore simbolizacije, napominje da je baratanje simbolima kao narativnih nukleusa, najteži posao u književnosti. Desakralizacija svetih predmeta i profanacija su obilježja koja karakterišu karnevalski svijet, ocjenjuje Bečanović uz napomenu da su protkani u svakom Bulatovićevom romanu. U zaključku upućuje da je riječ o značajnoj kulturnoj pojavi u crnogorskoj književnosti zato što „pokazuje zrelost“, jer kako navodi „kultura tek kada je dovoljno zrela počinje samu sebe da preispituje i razgrađuje“.

Miodrag Bulatović, po mnogo čemu osoben autor, izuzetnom narativnom vještinom unio je u južnoslovensku književnost tekstove koji ga svrstavaju među njene najznačajnije pisce, zapaža mr Tamara Labudović. Inspirisana scenografijom Barbare Bulatović nikšićkoj publici predstavila se predavanjem koje je naslovljeno „Bulatović kao nosilac karnevalskog koda u južnoslovenskoj književnosti“ i „Groteskno uho kao nosilac moći potkazivanja“. Karnevalsku logiku i karnevalsko osjećanje svijeta otkriva u narativnom tekstu romana „Herroj na magarcu“ u kome, kako kaže „karnevalizacija zahvata sve slojeve dijegezisa stoga se i nameće kao dominantan oblikovni postupak sižea“.

Mr Tamara Pejović Labudović uputno navodi da se zbivanje „predočeno u ovom romanu od prološke do epiloške granice“ modeluje „kao neprekidni niz skandala, ekscentričnih ispada, svečanosti, parada i ceremonija koje su realizovane po principu pravih karnevalskih igara“. Poručuje da su „ekstremnost u modelovanju junaka, moralno-psihološko eksperimentisanje, manijakalna tematika, fantastični elementi, neumjesni govori i ispadi i uz sve to neograničena sloboda stvaralačke mašte, što jesu suštinske odlike menipskog žanra“, ugrađeni u strukturu romana „Herroj na magarcu“.

Potpunom devastacijom rata kao društvenog fenomena, aktiviranjem karnevalskog i grotesknog koda, Bulatović je uspio da ga kritički sagleda i kroz ironiju i prigušeni smijeh ukaže na duboku tragiku koju rat neminovno donosi, naglašava mr Labudović. Imajući u vidu da je ratna tematika u književnim tekstovima u vrijeme kada je Bulatović pisao imala povlašćeno mjesto u književnosti, autor stvara moćan antiratni roman, čija „iščašena, do srži dijabolična narativna stvarnost, desemantizuje sve kategorije koje je na vrh moralne ljestvice postavila crnogorska kultura, s jedne strane, i komunistička ideologija, s druge strane, ali s treće strane i fašizam kao ideologija vjere u crnu boju, kao invazija“,

pojašnjava Labudović navodeći u prvi plan grotesku, groteskne kodove i preuveličavanje kao suštinsku odliku karnevala.

Prema njenim riječima „groteska počinje onda kada hiperbolizacijom određeni djelovi tijela dobijaju fantastične razmjere, pri čemu se dio ljudskog tijela veličinom može izjednačiti sa dijelom životinjskog tijela, a u romanu „Heroj na magarcu“ to prevashodstvo dobija desno uho mjesnog špijuna Mustafe Agića svojom „veličinom, ali i djelovanjem, dostiže nivo čudovišnosti i u tekstu dobija funkciju zasebnog grotesknog tijela“. Stoga i naglašava da je „neumoljivi rast uha i neutoljiva želja za uhođenjem i potkazivanjem“, o kome se govorilo, „jedan je od obračuna Miodraga Bulatovića sa kolaboranstvom i s fašizmom“.

Trećeg dana Karnevala upriličen je: Performans dramske sekcije *L'avantgarde* učenika JU Gimnazija „Stojan Cerović“ naslovljen „Šešir i šoljica čaja“ ili „Lik i sudbina“ u kome se kroz vremensku kapsulu reinterpretiraju znamenita djela književnosti na autonoman i nov način, a riječ je o djelima „Antigona“, „Čekajući Godoa“, „Zločin i kazna“, „Gospoda Glembajevi“, „Gospođa ministarka“, „Romeo i Julija“;

Promocija jubilarne godišnjice romana „Biblioteka“ autora, profesora, književnog teoretičara, prevodioca, izdavača i svjetski priznatog pisca fantastike Zorana Živkovića. „Biblioteka“ je dobila „Svjetsku nagradu za fantastiku“ (World Fantasy Award) 2004. godine čime je Zoran Živković postao drugi neanglosaksonski pisac uz Horhe Luis Borhesa koji je dobio nagradu za životno djelo i Patrika Ziskinda, autora romana „Parfem“ kome je pripalo to prestižno američko odličje. Prema riječima Živkovića riječ je o rukopisu koji je „objavljen u trećem broju američke antologije „Levijatan“ koja se sastoji od „šest djelova gdje na početku svakog dijela ide po jedan dio Biblioteke i onda pisci koji imaju svoje priloge i svoju antologiju pišu po motivima moje priče“. Roman-mosaik čini sponu šest priča o bibliotekama koja započinje Virtuelnom bibliotekom, nastavlja sa Kućnom bibliotekom, Noćnom bibliotekom, Paklenom bibliotekom, Najmanjom bibliotekom, a završava sa Otmenom bibliotekom za koju u rukopisu navodi da je neće „oskrnaviti nijedan ružan uljez“. U njima je glavni junak pisac, čije životno središte predstavljaju knjige i biblioteka kao omiljeni prostor.

Roman „Okretište“ Damira Karakaša, predstavljen je posljednjeg dana Karnevala. Damir Karakaš, hrvatski književnik i jedan od najcitiranijih pisaca u regionu, odlučio je svoju „izvedenu sonatu o ličnoj pobjedi nad sveličnm zlom“, kako u prikazu navodi Teofil Pančić, povjeriti izdavačkim kućama Disput (Zagreb, 2021) i Booka (Beograd, 2022). Šta

suštinski odražava njegovo djelo, kakva je uloga naslova i naslovnice, kakve su žanrovske granice, jezik, predlošci za druge umjetnosti i uloga čitanja otkrio je u razgovoru sa profesoricom književnosti i urednicom ZUNS-a Nađom Durković. Autor kaže da ne razmišlja o žanrovskoj distinkciji romana ili novele i ističe onu Kunderinu „šta stane u 500 strana, stane i u 100” navodeći da se u pisanju ogleda na Čehova i njegovu krilaticu „da u riječima bude usko, a mislima široko” čime potvrđuje fragment iz prikaza moderatorke Durković koja naglašava da „Damira Karakaša ne zanima epska strana istine”, jer „on zbilja umije da ‘zadavi pričalački poriv’, ne dozvolivši da se tajanstveni atak na život glavnog junaka uobliči dinamičnom naracijom prema krimi konvenciji”.

Uloga i funkcija naslova u djelu je dualna i istovremeno je topos, jer junak Damir živi u blizini okretišta za tramvaje ali i simbolička ravan gdje je okretište hapaks, nešto što se dešava jednom: „Funkcija se tiče dvije razine, dva plana, okretište za tramvaje sa jedne strane, a sa druge kao okretište sudbina. Svako od nas u sebi ima svoje okretište, a pitanje je kada će se zaustaviti”. U romanu „Okretište“ na papir stavlja refleksije o bolnim trenucima ranjavanja i danu kada je umalo ubijen, ali ističe da mu je namjera bila da napiše intiman zapis bez primjesa spektakla ili crne hronike, te da u svojim tekstovima težište stavi na jezik, naglašavajući ulogu pisanja kroz terapijsku ravan, a ujedno i revitalističku prirodu riječi: „Nijesam želio od tog događaja raditi spektakl ili crnu hroniku, naprosto u književnosti nisam htio opisivati događaje već u prvom redu jezik”.

Bojana OBRADOVIĆ

LUČA NJEGOŠEVIIH DANA ZASIJALA U TIVTU

Po deveti put slavistička naučna elita okupila se na Međunarodnom naučnom skupu *Njegoševi dani*, ove godine u Tivtu od 7. do 11. septembra. Za razliku od prethodnih nekoliko godina koje su obilježene otvorenim opstrukcijama nacionalnih institucija kulture i nauke ove godine značaj *Njegoševih dana* prepoznat je od strane Vlade Crne Gore i Ministarstva kulture i medija koji su bili pokrovitelji skupa.

Na svečanom otvaranju koje je okupilo više stotina ljudi iz svijeta nauke, kulture, ali i zainteresovanih građana govorili su predsjednik Vlade Crne Gore dr Dritan Abazović, ambasador Republike Sjeverne Makedonije Rami Redžepi, prof. dr Rajka Glušica, predsjednica UO Univerziteta Crne Gore, prof. dr Igor Lakić, dekan Filološkog fakulteta, Željko Komnenović, predsjednik Opštine Tivat, Dijana Sindik, direktorica Centra za kulturu Tivat, akademik Robert Hodel, u ime Naučnog savjeta *Njegoševih dana* i prof. dr Tatjana Đurišić, predsjednica Organizacionog odbora *Njegoševih dana*.

“Okupljamo se oko onoga što nikad ne umire, a nikad ne umire ni lijepa riječ, nikada ne umire filozofija života i nikada ne umire ono što je univerzalna književnost. Njegoš je najuniverzalnija ličnost koja krase istoriju Crne Gore. Njegoš je proslavio Crnu Goru. Njegova besmrtnost koja se proširila na globalnu zajednicu proslavila je i našu malu i lijepu državu“, naglasivši da prisustvo gostiju posebno sa prestižnih univerziteta govori da Crna Gra razvija kosmopolitski duh, da je spremna da čuje drugačija mišljenja, drugačije vizije i da u jednoj kulturi dijaloga dolazi do zaključaka koji mogu pomoći svima i biti od koristi” istakao je dr Abazović u svom obraćanju.

Premijer Abazović je iskazao uvjerenje da će kroz *Njegoševe dane* koji su već tradicionalni, učesnici uživati u dobrim debatama, dobroj književnoj kritici, da će podijeliti svoja iskustva i za Njegoševa djela, ali generalno i za svjetsku književnost. I da će iz Crne Gore poslati dobre poruke i dobre vibracije kako u region tako i u Evropu. „Vlada podržava sve projekte edukativnog karaktera, cilj je da kroz edukaciju promoviramo jednu drugu kulturu opšte komunikacije pa i o onim temama oko

kojih nemamo jedinstveno mišljenje i da uz pozitivne vibracije i dobar duh promoviramo jednu drugačiju budućnost. Mislim da smo to dužni i Njegošu, građanima Crne Gore, ali i građanima regiona“, istakao je predsjednik Vlade.

Ambasador Sjeverne Makedonije, koji je na Devetim Njegoševim danima počasni gost, Rami Redžepi je kazao da je „Gorski vijenac jezični i duhovni ulog u konstituisanju crnogorskog kulturnog identiteta koji suprostavljaajući se vanjskim kolonizatorima suprostavio i unutrašnjem koji je podrivao tradicionalne, kulturne, religijske i etničke parametre“. On je naglasio da Njegoš nije bio samo genijalni pjesnik, već filozof i državnik svjetovni i duhovni vladar Crne Gore. „Što je veća historijska distanca sve jasnije se vidi veličina njegovog sveobuhvatnog djela. On je u dobroj mjeri i postavio temelje crnogorske državnosti. Vjerujem da bi Njegoš bio ponosan na današnju Crnu Goru koja poštuje svoje velikane, svoju slavu, kao i svoje tradicionalne prijatelje. O njemu ima mnogo toga da se kaže i piše. Preostaje da se naučnici pozabave njegovim djelima“, poručio je ambasador Redžepi.

Pozdravljajući učesnike i goste Međunarodnog skupa *Njegoševi dani*, predsjednik Opštine, Željko Komnenović je podsjetio da je od smrti najvećeg poete ovog govornog područja protekla 171, a od objavljivanja njegovog najznačajnijeg djela *Gorskog vijenca* 175. godina. „Nakon ove vremenske distance, u kojoj su se dešavale nebrojene društvene promjene, nestajale carevine, kneževine i kraljevine, a na njihovom pepelu nastajale nove države, pa i one na kraju nestale – čini se da smo od Njegoševog zavještanja izvukli pogrešne pouke. Svih ovih decenija smo mu sudili i presuđivali, u skladu sa političkim obrtima i veleobrtime, izvrtali i pogrešno tumačili njegove stihove, pravili od njega ono što nije bio, nanovo tumačili i analizirali jezik kojim je pisao, promijenili mu i grobno mjesto koje je sebi namijenio. Kada se sve to sagleda, ispada da smo u duhu trivijalnog materijalizma gigantsku Njegoševu pojavu sveli spram sebe na onu veličinu koja nam je lakša za konzumaciju“.

Predsjednica UO Univerziteta Crne Gore prof. dr Rajka Glušica je kazala da su prvi Njegoševi dani održani 2008. godine, a do sad, uključujući i deveti skup je prošlo 170 naučnika iz Evrope i svijeta. Štampano je osam Zbornika radova u kojima je na preko 4000 strana (4056) objavljeno je 237 naučnih radova od kojih je 69 posvećeno Njegošu i njegovom djelu. Tih novih 237 bibliografskih jedinica predstavljaju veliki naučni doprinos i nezaobilaznu literaturu za sve one koji se bave Njegoševim djelom i naukom o jeziku i književnosti.

“I upravo veliko prisustvo slavista iz inostranstva ovom skupu daje istinski međunarodni značaj i prestiž. Bez njih *Njegoševih dana* ne bi bilo i zato smo veoma zahvalni kolegama slavistima koji su svoje naučno interesovanje usmjerili na Crnu Goru, njenu književnost, jezik, istoriju i kulturu. Sa druge strane kroz *Njegoševe dane* Crna Gora i njena naučna zajednica su se u slavističkom svijetu afirmisale i kao uspješni organizatori i kreatori jedne prestižne naučne i kulturne manifestacije. Nema bolje internacionalizacije Univerziteta Crne Gore, kojoj inače težimo, od naučne saradnje sa brojnim slavistima iz različitih evropskih zemalja i naučno-istraživačkih instituta i univerziteta koji učestvuju u radu *Njegoševih dana*“. Profesorica Glušica je navela da je počasni gost ove godine Sjeverna Makedonija i to povodom 100 godina od rođenja Blaža Koneskog, najpoznatijeg makedonskog književnika i utemeljivača i reformatora makedonskog jezika. U sklopu programa naučnog skupa održaće se tri književne večeri, najavila je Glušica i istakla prisutvo najnagrađivanijeg srpskog pisca, Aleksandra Gatalice, zatim, Renata Baretića iz Splita i poznatog makedonskog pisca Tomislava Osmanlija.

Na svečanom otvaranju su govorili i prof. dr Igor Lakić, dekan Filološkog fakulteta; akademik Robert Holdel u ime Naučnog savjeta Njegoševih dana i prof. dr Tatjana Đurišić, predsjednica Organizacionog odbora. U muzičkom dijelu večeri nastupali su KIC POP HOR, profesori sa Muzičke akademije Univerziteta Crne Gore, prof. mr Miran Begić na violini i prof. mr Aleksej Molčanov na klavir.

U naučnom dijelu skupa učestvovalo je 59 naučnika koji dolaze iz 13 evropskih zemalja, 27 gradova i sa 35 različitih naučnoistraživačkih i obrazovnih institucija. Oni su svoje referate saopštavali u sekciji za književnost i kulturu na teme: 1. Njegoševo književno stvaralaštvo; 2. Antiratni diskurs u (južno)slovenskim književnostima i kulturama; 3. Stvaralaštvo Blaža Koneskog. U sekciji za jezik učestvovalo je 18 lingvista koji su svoje referate vezali za teme: 1. Njegošev književnojezički izraz i 2. Crnogorski jezik i drugi južnoslovenski jezici u sinhroniji i dijahroniji. U plenarnoj sesiji Devetih *Njegoševih dana* izlagali su akademik Svein Mønnesland (Oslo) sa temom: *Istraga poturica i etničko čišćenje – Zloupotreba Njegoša*; akademik Slobodan Grubačić (Beograd): *Smrt autora*; akademik Radomir V. Ivanović (Novi Sad): *Darovi i dugovi (esejistika Blaža Koneskog kao oblik modelovanja stvarnosti i umetnosti*; prof. dr Aleksandar Jerkov (Beograd): *O nepomirljivom dijalogu u Njegošu i neoprostivom u Crnoj Gori – kako govoriti kada se ostane bez*

reči. Kako bi Niče čitao Njegoša, razlika udvoričkog tumačenja i hermeneutike – od istrage do istražnog postupka i prof. dr Zlatko Kramarić (Osijek): Antiratni diskurs u hrvatskoj književnosti.

Posljednje večeri u sali Kulturnog centra u Tivtu izvedena je pozorišna predstava *Crvena* crnogorskog reditelja Danila Marunovića, u kojoj igraju Branislav Lečić i Tomislav Radosavljević. Učesnicima skupa podijeljen je zbornik s Njegoševih dana VIII, a pripreme za jubilarni X skup su već u toku, s novim idejama, ali starom Njegoševom besmrtnošću.

Ksenija RAKOČEVIĆ

II JESENJI SAJAM KNJIGA „ANDERVA BOOK“ U ZNAKU MULTIKULTURALNOSTI

JU Narodna biblioteka „Njegoš“ Nikšić, čija je misija kulturno-obrazovnog karaktera, kroz projekte koje organizuje ukazuje na važnu ulogu koju jedna institucija kulture treba da ima u lokalnoj zajednici, ali i šire, naročito kada je u pitanju uspostavljanje dijaloga sa drugim kulturama i međukulturalna saradnja koja za cilj ima razvijanje poštovačkog odnosa i podizanje svijesti o njegovanju takvog odnosa. Drugi put organizovan Jesenji sajam knjiga „Anderva book“ bio je prilika da Nikšić bude centar okupljanja pisaca, pjesnika, univerzitetskih profesora, naučnika i umjetnika iz Crne Gore i regiona, što je u znatnoj mjeri uticalo na kvalitet života i promociju pozitivnih vrijednosti među Nikšićanima.

Jesenji sajam knjiga „Anderva book“ u organizaciji JU Narodna biblioteka „Njegoš“ Nikšić pokrenut je 23. septembra 2021. godine u svrhu stvaranja mogućnosti da se na jednom mjestu u Nikšiću okupe izdavači, institucije, pisci, pjesnici, umjetnici, univerzitetski profesori i drugi predstavnici kulture, a ove godine je nastavio uspješnu tradiciju.

II Jesenji sajam knjiga „Anderva book“ organizovan od 23. do 27. septembra 2022. godine internacionalnog je karaktera, a okupio je izdavače među kojima su Univerzitet Crne Gore, CANU, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Nacionalna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Islamski kulturni centar, Biblioteka za slijepe Crne Gore, CID, Narodna knjiga, Nova knjiga i drugi, dok je prateći program Sajma, u vidu brojnih promocija, okruglih stolova, tribina, autorskih i književnih večeri, stavio akcenat na temu međukulturalne saradnje, a u cilju podizanja svijesti o poštovačkom odnosu prema drugim kulturama koji se stiče saznavanjem o drugome, sa čim u vezi je i moto Sajma bio „Lego ergo sum (Čitam dakle jesam)“.

Sajam se održavao u holu Nikšićkog pozorišta i to u dva segmenta – izložbeni prostor i prateći program (za odrasle i za djecu). Dio sale koji je bio namijenjen kulturno-obrazovnom sadržaju dodatno je oplemenjen zahvaljujući postavljenoj izložbi starih knjiga među kojima su se našle neke od raritetnih knjiga Narodne biblioteke „Njegoš“ koje su starije od sto godina i koje je teško naći ne samo u Crnoj Gori, nego i šire. Književni

i naučni program su dodatno uljepšali i muzičari sastava „Allegría quartet“ koji su upriličili koncert klasične muzike na otvaranju Sajma, kao i profesori muzike Slobodan Bogdanović i Tamara Krivokapić koji su priredili koncert za djecu, što je uvećalo umjetničku vrijednost događaja i omogućilo sinkretizam više umjetnosti.

U okviru pratećeg programa Sajma održano je ukupno osamnaest događaja – promocije, diskusije, tribine, predavanja, autorske i književne večeri, kao i razgovori sa piscima, koji su okupili veliki broj ljudi ujedinjenih u kulturno-obrazovnoj misiji koju Sajam ima.

Svečano otvaranje, u kojem su učestvovali Njegova ekscelencija Kristijan Timonije, ambasador Francuske u Crnoj Gori, predsjednik Opštine Nikšić Marko Kovačević, pisac Afonso Kruz, gost iz Portugalije i direktorica Biblioteke „Njegos“ mr Bojana Obradović, kao i sastav Allegría quartet, organizovano je u vidu govora u kojima je istaknuto da se ova prestižna manifestacija posvećena knjizi bavi promocijom književnog stvaralaštva i obrazovanja, internacionalnom kulturnom razmjenom i pokretanjem aktuelnih književnih i društvenih pitanja, dok su u muzičkom dijelu programa nastupio sastav „Allegría quartet“ koji se potrudio da zvuk gudačkih instrumenata dodatno oplemeni prostor koji je bio u znaku kulture.

„Ovo je jedan veoma važan trenutak u kome smo svi zajedno“, istakao je gospodin Timonije uporedivši sajam knjiga sa ključnim odrednicama slobodom, jednakošću i bratstvom. „Sloboda je ono što nam pruža svaka knjiga, jednakost zato što smo svi jednaki pred mišlju i znanjem i bratstvo jer nas povezuje ljubav prema knjigama“, naglasio je i zaključio da je kultura most za sve nas u pravcu izgradnje Evrope, te da crnogorska književnost zaslužuje značajno mjesto u Francuskoj, pa je stoga i učešće prevoditeljke Mariann Millon na Sajmu prvi kamen u izgradnji tog mosta.

Dobitnik prestižnih književnih nagrada, portugalski pisac Afonso Kruz, koji prvi put boravi u Crnoj Gori, navodi da je čast i privilegija biti u Crnoj Gori jer je bezbroj puta želio posjetiti, podsjećajući na važnost i značaj čitanja: „Svi znamo da knjige povezuju kulture, one su svojevrsan vremeplov, u njima možemo pročitati o ljudima kakvi su Homer, Platon, Aristotel i o ljudima koji su živjeli hiljadama godina ranije“, akcentujući da kroz fikciju „možemo da upoznamo i vidimo različita društva, neka mračnija koja ne priželjkujemo, neka svjetlija i bliža kojima težimo“, jer su knjige čuvari sjećanja, zaključio je Kruz ispričavši i priču o glasovima svojih predaka koje je utkao u svoje stvaralaštvo.

Bojana Obradović, direktorica Biblioteke „Njegoš“, ocjenjuje da ćemo „svi zajedno sa ove manifestacije koja ima kulturno-obrazovni karakter poručiti: LEGO ERGO SUM (ČITAM, DAKLE JESAM)“, te da nam „kulturno i saznanje uzdizanje sadržano u kritičkom mišljenju koje se razvija čitanjem nikada nije bilo potrebnije“.

Drugog dana Sajma, 24. septembra, održani su sljedeći programi: 1. Tribina „Njegujmo kulturu različitosti“ na kojoj su učestvovali mladi reporteri UNICEF-a Milena Keković, Emir Drešević, Mina Bošković i Elmedin Špatolaj, koji su govorili na temu prihvatanja i poštovanja različitosti, zatim o principima tolerancije, o antagonističkim stavovima i predrasudama, o kulturi dijaloga i izazovima sa kojima se susreću mladi. Učenicima VIII i IX razreda JU OŠ „Olga Golović“ sa nastavnicama Tamarom Janjušević, Verom Mićunović, Mirjanom Vujović i Oliverom Vujović aktivno su sudjelovali i postavljali pitanja o promociji jednakih mogućnosti i raznolikosti kulturnih izraza;

2. Diskusija „Uloga književnog prevodioca u otkrivanju drugih kultura“ na kojoj su moderatorka Milica Manojlović i prevoditeljka Mariann Millon, fokusirajući se na kulturološke aspekte književnosti kroz prevodilačke i prakse izdavaštva, razgovarale i o okvirima i intervencijama prilikom prevođenja hispanoameričke i kubanske književnosti za frankofone čitaoce, o kriterijumima izbora prilikom prevođenja književnog djela, o kontekstima u kojima je jedno djelo nastalo, te o književnim nagradama koje nijesu jedini kriterijum za prevođenje djela na drugi jezik;

3. Promocija brošure „Govorimo o nasilju i diskriminaciji žena sa invaliditetom“ u izdanju I MI BOKE na kojoj su govorile Miroslava-Mima Ivanović i Sanela Pajazitović osvrnuvši se na višestruku i intersekcijску diskriminaciju kojoj su izložene žene, djevojke i djevojčice sa invaliditetom, a koje utiču na njihovo odrastanje, obrazovanje, zapošljavanje, društveni i ekonomski status, stvaranje partnerskih i porodičnih veza, te kako doprinijeti povećanom nivou znanja i razumijevanja problema rodno zasnovanog nasilja i načina njihovog rješavanja;

4. Autorsko veče Zorana Paunovića, profesora na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, profesora na Filološkom fakultetu u Beogradu, prevodioca, naučnika i esejiste, člana SANU i Srpskog PEN centra koji je u razgovoru sa dr Gordanom Kustudić govorio o Uliksu, najvećem romanu modernističke književnosti koji slavi 100 godina od prvog izdanja, o njegovom uticaju na istoriju književnosti, o 18 poglavlja koji su pisani različitim stilom, pristupom i literarnim okvirima, o aspektu nacionalnog u irskoj književnosti, te o mitskoj uzvišenosti trivijalnog u stvaralaštvu Džems Džojlsa;

5. Razgovor s piscem Afonsom Kruzom, autorom više od trideset romana, svestranim umjetnikom i muzičarem, dobitnikom prestižnih književnih nagrada „Marija Rosa Kolaso“ i Evropske nagrade za književnost koju dodjeljuje Evropska unija, koji je u društvu prevoditeljke Vesne Vidaković predstavio romane „Cveće“ i „Kokoškina lutka“ i govorio o sponi vizuelne umjetnosti i književnosti, o psihologiji sjećanja, o pitanjima identiteta, o društvenoj kritici savremenih političkih sistema, o ožiljcima diktature, o rekonstrukciji mita, te o granicama mašte i zbilje.

Trećeg dana Sajma, 25. septembra, posjetioci su imali priliku da prisustvuju sljedećim programskim aktivnostima: 1. Okruglom stolu „Demitologizacija stvarnosti u djelu Borislava Pekića“ na kom su učestvovala studentkinje Odsjeka za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti Filološkog fakulteta Univerziteta Crne Gore: Dragana Vujadinović, Maša Đurović, Magdalena Smolović i Danijela Peruničić koje, kroz isticanje fundamentalnih načela Pekićeve poetike, reinterpetaciju mitova, filozofske i estetske dimenzije, biblijski prototekst, te dekonstrukciju i razgrađivanje herojskog modela svijeta, podsjećaju da stvaralaštvo Borislava Pekića čini temelj crnogorske postmoderne književnosti;

2. Promociji knjige o Dorsima rok publiciste Grejl Markusa u prevodu prof. dr Zorana Paunovića čije su oblasti interesovanja i istraživanja britanska i američka savremena proza, popularna kultura i kulturološke studije, esejistika i prevodilaštvo, a koji u svojim esejima i člancima dokazuje tvrdnju da je rok kultura jedan osoben i cjelovit pogled na svijet. U razgovoru sa Darkom Nikolićem opisujući sveltremenu sponu književnosti i muzike, odgovara na pitanja prevodilačkih nevolja na koje upućuju Markusove igre riječima, o Dorsima, u kojima Grejl minuciozno 'sjecira' „Pet opakih godina muzike za ceo život“, o uticaju poezije Viljema Blejka i Artura Remboa na stvaralaštvo Džima Morisona, o Klubu 27, o Morisonovoj Tajnoj abecedi (*Speak in secret alphabets*) i Učenju zaboravljanja (*Learn to forget*), te da li je naša sadašnost „The End“ o kojoj Morison pjeva;

3. Razgovor s piscem Nedžadom Ibrahimovićem, redovnim profesorom na Filozofskom fakultetu u Tuzli, urednikom časopisa za kritiku i umjetnost teorije „Razlika“, režiserom, predavačem na Univerzitetu u Vašingtonu, dobitnikom nagrada „Risto Ratković“ i „Avdina okarina“ koji je nikšićkoj publici u razgovoru sa mr Tamarom Labudović predstavio zbirku pjesama „Obiteljske i druge strašne pjesme“, knjigu „(Ci)talac lirske pjesme (Tumačenje lirske poezije)“ u kojoj upućuje na emocionalno tumačenje poezije i romane „Inkapsulirana tijela“ i „Kuća Theodore K.“, u kojima preispituje mnoga egzistencijalna pitanja.

Četvrtog dana Sajma, 26. septembra, održane su: 1. Promocija knjige za djecu „Luka kaže“ Srđana Tešina, književnika, priređivača tematskih antologija, panorama i kratkih priča, autora dvanaest knjiga, te dobitnika brojnih nagrada među kojima se izdvajaju Medalja kulture za multikulturalnost i interkulturalnost Zavoda za kulturu Vojvodine, nagrade Društva književnika Vojvodine za knjigu godine, nagrada grada Niša za knjigu godine za decu i mlade koji se u razgovoru sa moderatorom Radom Draganić osvrnuo na 77 kratkih priča koje je uvrstio unutar romana, kako je knjiga nastala, te kako se komunicira sa djecom u promijenjenom sistemu vrijednosti i kakav je status dječije književnosti. Učenici V razreda JU OŠ „Luka Simonović“ su izrazili interesovanje za predstavljanje knjige;

2. Promocija knjiga „Pjesnik razgovara s filozofom“ i „Stvarni život“ Adama Zagajevskog u prevodima Biserke Rajčić i Petra Vujičića i izdanju ZUNS-a o kojima su govorili urednica Nađa Durković i književnik Nedžad Ibrahimović fokusirajući se na jasne, idejne i estetske stavove Adama Zagajevskog koji koristi oko pjesnika i pronicljivost filozofa, što ga usmjerava ka univerzalnosti opisa, čime se svrstava u pjesnike esencijaliste, što potvrđuje i naslov izbora poezije „Stvarni život“;

3. Promocija knjige „Bela soba“ pisca, profesora i priređivača Zorana Živkovića koji je do sada objavio 23 prozna djela i 8 monografija i dobitnika prestižnih nagrada među kojima su: „Miloš Crnjanski“ 1994. godine, „Isidora Sekulić“ 2007. godine, „Svjetske nagrade za fantastiku“ 2001. godine i „Stefan Mitrov Ljubiša“ 2007. godine. Za knjigu „Bela soba“ ugledni književni kritičar „Vašington posta“ Majkl Dirda kaže da je uistinu majstorski smišljena, te da „zavređuje da bude uzeta u obzir za Nobelovu nagradu“. Autor je o romanu „Bela soba“ koga je objavio američki izdavač „Kadmus pres“, a zatim i „Zavod za udžbenike“ razgovarao sa dr Gordanom Kustudić odgovarajući na pitanja zašto je glavnom liku posudio svoje ime, zašto je od Murakamija preuzeo vojničku rutinu u procesu pisanja, kakva je struktura detekcije u romanu, te da ne postoji povlašćen način pisanja;

4. Razgovor s piscem Feđom Štukanom koji za sebe najprije kaže da je otac, a potom glumac, scenarista, montažer, pilot i aktivista i koji je u razgovoru sa mr Ksenijom Rakočević predstavio roman „Blanko“ gdje kroz ispovjedno stanovište daje detaljnu predstavu o unutrašnjim kolebanjima, moralnim propitivanjima, demistifikujući rat, religiju i državu. Roman „Blanko“ preveden je na engleski, francuski i italijanski jezik i obavezno je štivo na Goldsmith univerzitetu u Londonu i Univerzitetu u Mostaru.

Petog dana Sajma, 27. septembra, priređeno je predstavljanje crnogorskih i regionalnih autora kroz programe: 1. Promocija romana „Dva talasa“ književnice i dramaturškinje Dragane Kršenković Brković, koji ispričovijedan iz perspektive tri aktera sa naglašenim feminističkim aspektima, uz kompleksan hronotop, neobičan stil i snoliku priču o smrti, u središte postavlja savremenu porodicu. Roman „Dva talasa“, kako je istaknuto, govori i o Snu kao književnom liku, o duhu novog doba, o raslojavanju društva, te o razobličavanju tabua;

2. Promocija romana „Sampas“ autora Ilije Đurovića koji „rafiniranim književnim stilom pred čitaoca postavlja slike i situacije cijelog jednog života, kao traganja za boljim, slike života kao kolopleta milih i nemilih okolnosti i događaja - onoga što bi se zaista moglo nazvati: život, literatura“. U razgovoru sa mr Goranom Radojičićem odgovara na pitanja moći jezika u „Sampasu“, o procesu nastanka priče i simbolici naslova, o kulturnim modelima crnogorskog podneblja, o apatiji nereagovanja, o patologiji porodičnih odnosa, o polarizovanoj kulturi i gradovima, a potom i o fluidnosti savremenog romana;

3. Promocija knjige „Priče o piscima“ Mihajla Pantića, književnika, književnog kritičara i profesora Beogradskog univerziteta u kojoj su predstavljene priče o piscima i okolnostima njihovog života, o njihovim knjigama i doživljajima u kojima obuhvata specifične događaje književnog života nudeći bezbroj anegdota koje oslikavaju društvene, političke i književne prilike jednog vremena. O trideset devet kratkih, sažetih priča sa zanimljivim epilogima u kojima bilježi pojedinosti i kontekst o kojem pišu Čopić, Andrić, Krleža, Pekić, Konstantinović, Albahari, Livada, Basara, Tontić razgovarao je sa Radom Draganić.

4. Razgovor s piscem Ruždijom Sejdovićem, pjesnikom, dramaturgom, prevodiocem i dobitnikom značajnih nagrada među kojima se izdvajaju nagrade „Rheintaler Archivarius 2018“, nagrada „Rheintaler“ za kulturni rad od VLR Rheinland koji uz osvrt na knjige *Presije života, Kosovski karusel* govori o samom činu pisanja poezije u kojoj se fokusira na pitanja jedinke očuvajući duh romskog naroda. U razgovoru sa mr Goranom Radojičićem otkriva koliko su pripadnici Roma i Egipćana prisutni na književnoj sceni u Crnoj Gori, koliko osjeća obavezu da promoviše i afirmiše umjetničke vrijednosti, kakav je status romskog jezika i položaj žena Romkinja, kolika je važnost instituta RomBuk, najveće romske biblioteke i arhiva u Evropi, te kakva je uloga poezije danas.

Bojana OBRADOVIĆ

NAUČNA KONFERENCIJA O LJUBIŠI I NOVU VUKOVIĆU NA FILOLOŠKOM FAKULTETU U NIKŠIĆU

Studijski program za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti organizovao je naučnu konferenciju posvećenu obilježavanju dvjesta godina od rođenja Stefana Mitrova Ljubiše i dvadeset godina od smrti akademika Nova Vukovića, 16. i 17. novembra 2022. godine pod pokroviteljstvom Filološkog fakulteta i Univerziteta Crne Gore.

Prvi dio konferencije bio je posvećen obilježavanju dvije stote godišnjice od rođenja Stefana Mitrova Ljubiše (1822–1878), istaknutog crnogorskog i južnoslovenskog književnog stvaraoca. Centralna tema *Stefan Mitrov Ljubiša u krugu tumačenja* imala je za cilj da ukaže na neprestano širenje kruga tumačenja Ljubišinog života i sveukupnog njegovog djelovanja. Posebana pažnja bila je posvećena vrednovanju Ljubišinog književnog djela (*Pripovijesti crnogorske i primorske*, 1875. i *Pričanja Vuka Dojčevića*, 1877–1879) kojim se pokazalo da je ono i posle toliko vremena izazovno za naučnike raznolikih istraživačkih usmjerenja.

Drugi dio konferencije bio je usmjeren na obilježavanje dvadesete godišnjice smrti akademika, literaturologa i pedagoga Nova Vukovića (1937–2002), dugogodišnjeg univerzitetskog profesora. Vođeni temom koja proučava *Doprinos akademika Nova Vukovića savremenoj nauci o književnosti* literaturolozi su sumirali, vrednovali i prevrednovali Vukovićev naučni doprinos, nastajao u periodu od 1966. do 2002. godine, tumačili Vukovićevo mjesto u nauci, poredeći ga sa nizom domaćih i stranih naučnika. Savremeni nivo razvoja literaturologije je zahtijevao od proučavalaca da se Vukovićev doprinos analizira najmanje sa tri tematsko-problemska stanovišta: 1. Najviše domete Novo Vuković je ostvario u oblasti ljubišologije kao interdisciplinarne oblasti: od neobjavljenog magistarskog rada *Lik Vuka Dojčevića u književnom djelu S. M. Ljubiše* 1967. do monografije *Pripovijedanje kao opsesija (Studija o Ljubišinom djelu. Pričanje Vuka Dojčevića)* 1989. godine; 2. Potom, u tri uže naučne discipline: teoriji književnosti, poetici i stilistici. Njima su posvećeni

brojni ogledi i studije zastupljene u Vukovićevim knjigama: *Iza granica mogućeg*, 1979, do amanetne knjige *Deveta soba*, 2001. s posebnim osvrtom na knjigu *Putevi stilističke ideje*, 2000. godine; 3. U oblasti književnosti za djecu i omladinu sa značajnim knjigama: *Iza granica mogućeg* 1979. i *Uvod u književnost za djecu i omladinu* 1989. i 1996. godine – koja predstavlja nezaobilazan udžbenik na studijama književnosti.

Naučna konferencija je otvorena pozdravnim riječima predsjednice Upravnog odbora Univerziteta Crne Gore, redovne profesorice na Studijskom programu za crnogorski jezik, Rajke Glušice koja je istakla da je samu konferenciju anticipirao i inicirao predsjednik Organizacionog odbora naučne konferencije, akademik Radomir Vladov Ivanović kada je istakao da Nikšić kao centar inicijacije ima zadatak da spasava čast različitih južnoslovenskih kulturnih, istorijskih, naučnih, umjetničkih i pedagoških centara i predložio da se napravi jedan moderno koncipiran izbor književne kritike djela Stefana Mitrova Ljubiše, te da se povodom 20. godišnjice od smrti akademika Nova Vukovića, vodećeg ljubišologa, napravi na Filološkom fakultetu naučni skup sa temom – *Književno-naučni doprinos akademika Nova Vukovića sa posebnim osvrtom na ljubišologiju*.

„I evo nas danas na Filološkom fakultetu Univerziteta Crne Gore ne da spasavamo čast već da vraćamo dug podsjećajući na djela dva velika čovjeka – zaslužnika i obilježavajući značajne datume vezane za njihove živote. Ljubišine jubileje pored katedara za književnost i škola slave i druge institucije kulture iz različitih gradova zemlje i regiona, dok jubileje našeg profesora Nova Vukovića treba najprije da obilježavamo i pamtimo mi, njegovi studenti, i kolege sa Filološkog i Filozofskog fakulteta, koji smo imali sreću da nam bude profesor i da sa njim dijelimo radni prostor i obaveze“ – napomenula je Glušica.

Podsjetila je i na to da je tokom svog radnog vijeka Novo Vuković pratio transformacije institucije u kojoj je radio čitavog života, od Učiteljske škole gdje se zapošljava 1961. preko Pedagoške akademije (1963), Nastavničkog fakulteta (1977), do Filozofskog fakulteta (1988). Iako nije dočekaio najnoviju transformaciju, Filološki se izdvojio iz Filozofskog 13 godina posle njegove smrti, Filološki fakultet s ponosom baštini njegovo naučno i pedagoško djelo i akademski integritet. Na studijskim programima za crnogorski jezik i srpski jezik i južnoslovenske književnosti i dalje se uči po udžbenicima i knjigama koje je napisao Novo Vuković.. Svi koji su poznavali profesora Nova Vukovića, bili mu studenti ili kolege bili su privilegovani i oplemenjeni njegovim prisustvom.

Na kraju pozdravnog govora, Glušica je istakla sljedeće: „Ako bismo tražili da izdvojimo neku od osobina kao tipičnu za profesora i akademika Nova Vukovića, ja bih izabrala – plemenitost kojom je zračio i koja podrazumijeva čovječnost, čovjekoljublje, dostojanstvenost, dobrodušnost, blagonaklonost, velikodušnost, gospodstvenost, duhovitost, kolegijalnost. I ako treba tražiti uzor kakav treba da bude profesor, kolega i naučnik, onda ga mi imamo u liku i djelu Nova Vukovića”.

Prodekanica na nastavu na Filološkom fakultetu i rukovodilac Studijskog programa za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti, doc. dr Nataša Jovović u svom pozdravnom obraćanju podsjetila je prisutne na brojne naučne aktivnosti koje se organizuju na Filološkom fakultetu, ističući da je ova konferencija, posvećena obilježavanju dva značajna jubileja, nastavak brojnih plodonosnih aktivnosti Studijskog programa za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti. U tekućoj studijskoj godini, na ovom Studijskom programu, od Omaža Jevremu Brkoviću, do brojnih književnih promocija i okruglih stolova, do nedavno obilježenih devetih *Njegoševih dana*, objavljenog osmog broja *Zbornika radova Njegoševi dani*, uz čak šest objavljenih brojeva najstarijeg univerzitetskog časopisa *Riječ* – Jovović je sa ponosom konstatovala da su organizatori i učesnici ovih naučnih projekata postigli ogroman uspjeh i svojim angažovanjem dali znatan doprinos na polju razvoja montenegristike ali i mnogo šire.

Jovović je dalje istakla da ideja da se jedna naučna konferencija posveti dvojici velikana crnogorske književnosti, kulture i nauke, zaista ukazuje na mističnu isprepletanost Vukovićevog i Ljubišinog djela, tog prvog „građanskog intelektualca među Paštrovićima“, koji je kao neosporan književni majstor, sve što je viđao u narodu, pretvarao u umjetnost, u književno djelo, i tako ostavljao svoj umjetnički pečat u želji da očuva „nekoliko znamenitih događaja svoje otadžbine“ i da uzgred opiše „način življenja, razgovore, pa najzad i vrline i poroke njegovih zemljaka.“ Istina je da „ne bi zaneseni Durmitorac Novo Vuković nikad krenuo sam u priču o sebi jer je to naša dužnost, danas i sutra, jer su ljudi kao Novo Vuković odviše rijetki da bismo ih mogli lako ostaviti jer bez njih nijesmo cjelokupni kada govorimo o svemu sa čim se zorimo pred ostalima“. „Kako to samo prijateljska tuga može i umije da kaže: ovim skupom ujedno odajemo zahvalnost što je najljepši dio sebe odvojio za nas, čisto, bijelo, kao što je bijel snijeg njegove planine sa koje nikud nije ni odlazio.“

Kao i nebrojeno puta do sada akademik Radomir Ivanović je pozdravio sve prisutne svojim nadahnutim i inspirativnim izlaganjem u kome je sumirao svoje viđenje i tajanstvenu vezu koja je spajala ova dva istaknuta stvaraoca. Sa iskrenom, prijateljskom tugom koja ne jenjava ni posle toliko godina, napomenuo je da „njegov prijatelj Novo još uvijek živi u njegovom svijetu sjećanja, toliko stvarno da još uvijek očekuje da će ga sresti u jednoj od njemu dobro poznatih nikšićkih ulica. Za njega je Vuković, kao čovjek “blage i plemenite naravi” bio i ostao jedan od najboljih tumača Ljubišinog djela, koji je jedini mogao da svojim književnoteorijskim i pripovjedačkim majstorstvom sagleda Ljubišino djelo i približi ga čitaocu na jedinstven i samo Novu svojstven način.

„Kada bi nekim slučajem Stefan Mitrov Ljubiša mogao danas da izabere iz bogatog opusa koji mu je posvećen – 12 rasprava i monografija, desetak zbornika radova iz oblasti nauke o jeziku i nauke o književnosti, sasvim sam siguran da bi izabrao Nova Vukovića i njegovu knjigu *Pripovijedanje kao opsesija*. Nema među nama ljubišolozima nijednog da je bliži Ljubiši od Nova Vukovića“, zaključio je Ivanović.

Nakon uvodnih riječi, počeo je radni dio konferencije. Prvom sekcijom predsjedavali su akademik Siniša Jelušić i prof. dr Ljiljana Pajović Dujović. Predstavljene su vrlo inspirativne, stvaralačke i inovativne teme: Životopis (u Beču, 1878) kao *Intentio auctoris*, akademika Jelušića, zatim Demonološka predanja Ljubišinog *Prokletog kama*, prof. dr Ljiljane Pajović-Dujović, Osobenost pripovijedanja Stefana Mitrova Ljubiše, prof. dr Sonje Tomović Šundić, Značaj i uloga Stefana Mitrova Ljubiše u crnogorskom književnoistorijskom razvoju, prof. dr Miodarke Tepavčević, Sintaksička sinonimika glagolskih oblika za označavanje prošlih radnji u *Pričanjima Vuka Dojčevića*, dr Milene Burić, Dramski i muzički motivi u narativnoj prozi Stefana Mitrova Ljubiše, dr Ane Zečević, dok je mr Ksenija Rakočević govorila je o (De)konstrukciji patrijarhalnih modela u *Skočiđevojci*, a dr Branka Dragosavac o novim dometima u izradi bibliografije Stefana Mitrova Ljubiše.

Drugom sekcijom predsjedavali su akademik Radomir V. Ivanović i prof. dr Tatjana Đurišić. Akademik je u svom nadahnutom izlaganju govorio o poetičkim i estetičkim opredjeljenjima Nova Vukovića, akademik Jelušić o aspektima tumačenja *Kanjoša Macedonovića*, prof. dr Đurišić o naratološkim strategijama Nova Vukovića, prof. dr Rajka Glušica o Vukovićevoj stilističkoj ideji, doc. dr Nataša Jovović o njegovom doprinosu u razvoju književne stilistike i poetike u Crnoj Gori, a dr

HRONIKA

Branka Dragosavac je predstavila rad koji nosi naziv Uz bibliografiju Nova Vukovića.

U radnoj, ali i nadasve svečanoj atmosferi naučne konferencije, uz prisustvo najbližih članova porodice Vuković, brojnih gostiju i studenata, učesnici su obilježili dva značajna jubileja, predstavljanjem 17 referata, čime se na najbolji način nastavljaju brojne aktivnosti Studijskog programa za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti.

Počastvovani prisustvom našeg dragog i uvaženog akademika Radomira V. Ivanovića, koji je, kao i decenijama unazad, oplemenio svečanost svojim pripovjedačkim majstorstvom, osjećamo neizmjernu tugu zbog toga što je ovo bilo i njegovo poslednje pojavljivanje. Izražavamo zahvalnost za sve što je učinio za nas na naučnom, ali i na životnom polju kao velika podrška i uzor za sve naše kolegice i kolege. Studijski program za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti će i dalje „vraćati dug” i truditi se da kroz svoje aktivnosti podsjeti na ogroman i veličanstven doprinos koji je na polju nauke o književnosti pružio akademik Radomir Ivanović.

Nataša JOVOVIĆ

XXV NIKŠIČKI KNJIŽEVNI SUSRETI

XXV Nikšićki književni susreti u organizaciji JU Narodna biblioteka „Njegoš” uz podršku Opštine Nikšić i Ministarstva kulture Crne Gore održani su od 22. do 25. decembra 2022. godine u Gradskoj kući u Nikšiću i podsjetili na važnost knjige, kao i na njenu ulogu u procesu obrazovanja, kulturnog uzdizanja i čuvanja intelektualnog zdravlja, sa čim u vezi je bio i moto „Dakle, pisanje bi, i uoči Apokalipse, još uvijek imalo smisla“, što su riječi jednog od najboljih svjetskih pisaca, Umberta Eka.

XXV Književne susrete otvorio je predsjednik Opštine Marko Kovačević istakavši značaj ove manifestacije i njenu dugu tradiciju: „Čestitam organizatoru, direktorici Bojani Obradović, na odabiru pisaca koje na ovim susretima treba sresti, kao i na odabiru knjiga koje će biti predstavljene“. Govoreći o prefinjenom duhu Nikšića, Kovačević se osvrnuo i na ovogodišnji moto: „Iskoristiću ovaj citat Umberta Eka da bi pisanje i uoči same Apokalipse imalo smisla i samo dodati da bi i susret uoči same Apokalipse sigurno imao smisla”.

Direktorica Bojana Obradović je u pozdravnoj riječi istakla da „Govoriti o kulturi čitanja ljudima koji dođu na otvaranje tradicionalne književne manifestacije možda je i suvišno, ali poslati poruku o tome da je knjiga simbol svih vrijednosti koje se tiču znanja i saznanja naša je zajednička obaveza. Na tu poruku su ukazivali Nikšićki književni susreti još od 1969. godine kada su osnovani i kada su počeli da okupljaju velikane pisane riječi kao što su: Mihailo Lalić, Meša Selimović, Desanka Maksimović, Vesna Parun, Dobrica Ćosić, Stevan Raičković, Zuko Džumbhur, Ćamil Sijarić, Gojko Janjušević, Duško Trifunović, Mika Antić, Dragan Radulović, Pero Zubac, Vito Nikolić, Dugo Krivokapić i mnogi drugi. Danas sa ponosom govorimo o toj tradiciji u čijem utemeljivanju su učestvovali ovi pisci koji su obilježili našu i regionalnu književnost, i sa odgovornošću najavljujemo učesnike ovih Književnih susreta – pisce, pjesnike i univerzitetske profesore, koji o svojem kvalitetu govore nagradama koje osvajaju i pozitivnim kritikama koje dobijaju u oblasti književnosti i nauke o književnosti”.

Ona je najavila ovogodišnje goste i na kraju zaključila: „Sigurna sam da će ovaj program biti na nivou standarda po kojem je Biblioteka „Njegoš“ prepoznata tako da možemo uspješno završiti ovu godinu u kojoj smo sprovodili kampanju čitanja, promovisali prave vrijednosti i ukazali na važnost kulture u društvu koje treba da bude svjesno bogatstva svoje kulturne baštine, ali i otvoreno prema Evropi i svijetu“.

Nakon otvaranja uslijedila je promocija zbirki prošlogodišnjih pobjednika Konkursa Nikšićkih književnih susreta, Radomana Čečovića, Milene Perović i Hazira Župljanina, koji su u razgovoru sa moderatorom dr Gordanom Kustudić predstavili svoje zbirke poezije „Implozija“, „U šaci“ i „Kafa ispod šešira“.

Drugog dana Književnih susreta, u petak, 23. decembra, održani su sljedeći događaji: Novogodišnja čarolija Kluba malih-velikih pisaca, predavanje „Andrić i Crnjanski između Istoka i Zapada“ Ane Stišović Milovanović i promocija romana „Osmi povjerenik“ Renata Baretića.

U dnevnom terminu, a u okviru dječijeg segmenta Susreta, upriličen je muzičko-poetski hepening mladih literata, koji su i tokom redovne programske platforme u dječijoj čitaoni stvarali pjesme u saradnji sa bibliotekarkom Katicom Grozdanić. „Klub malih-velikih pisaca“ predstavio se tekstovima koji su nastali tokom radionica, a na temu „Novogodišnja čarolija“, kao i kazivanjem stihova proslavljenih pisaca za djecu.

U poslijepodnevnom terminu upriličeno je predavanje prof. dr Ane Stišović Milovanović na temu „Andrić i Crnjanski između Istoka i Zapada“ koja je u razgovoru sa moderatorom programa mr Tamarom Labudović odgovarala na pitanja o životnoj i literarnoj sponi Andrića i Crnjanskog, te o sličnosti i razlici u njihovoj percepciji zapadne i istočne kulture. Prema riječima prof. dr Ane Stišović Milanović „I jedan i drugi su rođeni u ogromnoj carevini, koja je između ostalog imala kruta pravila u vaspitavanju i koja je insistirala na jednoj multietničnosti koja je bila prividna i veštačka. I jedan i drugi su, zapravo, u trenutku kada kreću na svet, kada kreću na školovanje primali uticaje koji su, najpre, i najintenzivnije zapadno-evropski. Ono što je posebno interesantno jeste da su ova dva pisca posve drugačije gledala na pojam Istoka - za Andrića Istok je Orijent i izvesno ono što njega pobuđuje i daje najvažnije metafore u njegovoj literaturi, dok je za Crnjanskog Istok Rusija, nešto sasvim drugo“. Odgovarajući na pitanja o djelima, njihovom sučeljavanju i načinu percepcije Istoka i Zapada, te kako se danas čitaju Crnjanski i Andrić Stišović zaključuje da će se uvijek praviti podjele u odnosu na ova dva

pisca i uspostavljati opozicije ne samo među čitateljima, već i u naučnim interpretiranjima i među akademskom kritikom.

Razgovor sa poznatim književnikom, novinarom i scenaristom Renatom Baretićem vodila je mr Ksenija Rakočević, koja je sa autorom analizirala brojne rubrike, najprije se osvrnuvši na knjigu „Osmi povjerenik” koja je dobila pet književnih nagrada („K. Š. Gjalski“, „Vladimir Nazor“, „August Šenoa“, „Ivan Goran Kovačić“ i „Kiklop“), čime je ovo djelo postalo najnagrađivanija knjiga u Hrvatskoj. Na pitanje po čemu je štivo karakteristično, odgovara da je roman „specifičan po tome što je dobio pet od mogućih šest nagrada, od potpuno različitog žirija i očigledno je dobrodošao ljudima nakon jednog perioda, koji se u hrvatskoj književnosti naziva stvarnosna proza. To je bila proza, koja je prožeta 90-tim i posljedicama ratova. Bila je mračna i ja sam siguran da je uspjehu moje knjige doprinijelo to što je publika bila sita te aktualne, recentne hrvatske književnosti“. Govoreći o poziciji pisca u savremenom svijetu, naglašava da može o tome pričati samo na vlastitom primjeru i ističe da je svoj zanat brusio još iz pozicije novinara daleke 1983. godine radeći u brojnim listovima, a najviše u „Slobodnoj Dalmaciji“.

Trećeg dana XXV Nikšićkih književnih susreta upriličena je promocija stotog broja časopisa za djecu „Osmijeh”, promocija romana „Dan poslije” Kemala Musića i autorsko veče Gorana Petrovića.

Promocija jubilarnog 100. broja časopisa za djecu „Osmijeh” u izdanju Udruženja crnogorskih pisaca za djecu i mlade upriličena je u okviru dječjeg segmenta, a o časopisu koji je pokrenut 1991. godine govorili su članovi uredništva prof. dr Svetlana Kalezić Radonjić, mr Goran Radojičić i Branko Vuković. Glavni i odgovorni urednik časopisa „Osmijeh“ mr Goran Radojičić je istakao da redakciju časopisa „čine ljudi koji su, zbilja, obilježili stvaralaštvo za djecu prethodnih decenija, ili su kao profesionalci upućeni na književnost za djecu”. U jubilarnom 100. broju nalazi se temat posvećen Draganu Raduloviću, koji je priredila Svetlana Kalezić Radonjić i koja je uputila školarce na poetiku Dragana Radulovića ukazujući na to kolika je važnost kulture čitanja i uticaja časopisa na stvaralaštvo djece. O aktuelnostima Udruženja crnogorskih pisaca za djecu i zanimljivim sadržajima, rebusima, zagonetkama koji su oplemenili stranice časopisa govorio je Branko Vuković, pisac i član redakcije, koji je podsjetio najmlađe da je časopis prošle godine proslavio 30 godina od pokretanja, uz napomenu na značajne pisce koji su objavljivali svoje radove u časopisu. Promociju časopisa su uljepšali recitatori Književnog kluba „Poenta Poetika”, a događaju su prisustvovali učenici JU OŠ „Luka Simonović” i JU OŠ „Olga Golović”.

Razgovor sa piscem i novinarom Kemalom Musićem, a povodom predstavljanja novog romana „Dan poslije“, obilježio je poslijepodnevni termin programske sheme XXV Nikšićkih književnih susreta. Razgovor, koji je s piscem vodio mr Goran Radojičić, započet je na temu formiranja pisca: „Dolazim iz mjesta koje se zove Bihor, a Bihor je, kako kaže Ćamil Sijarić, ‘kraj u kom se teško živi, a lijepo govori’. Elektrifikacija je u Bihor došla tek 1974. godine i ljudi su se na posijelima nadmetali u pričanju. Suština se nalazi u lijepom pričanju, otuda i grandiozan ep *Ženidba Smailagić Meha* od 12 000 stihova autora Avda Međedovića. Dakle, to su temelji pripovijedanja. Kasnije je i literatura opredijelila moj književni put“. Musić je autor dvanaest knjiga, a navodi da je svaka koncepcijski i jezički drugačija, pa i roman „Dan poslije“ za koga kaže da je nastao tako što je bio tematski osmišljen. „Knjiga se oslanja na ćutanje“, kaže i ističe: „Prva ćutanja su porodična, a druga su društvena“.

Zadovoljstvo da nikšićkoj publici predstavi akademika i najčitanijeg srpskog pisca Gorana Petrovića imala je mr Tamara Pejović Labudović. Autorsko veče je otpočeo pričom „Nepoznata reč“ koja je prilog bibliografiji uz podsjećanje na literarne početke, kada je jedini u razredu imao dozvolu da piše van zadate teme. Najavivši najprije identičan predtekst mr Pejović Labudović ukazuje da je riječ o i kohezivnom činiocu ostalih djelova „romana delte“. Petrović naglašava da je: „Ideja za roman nastala još davno i od zamisli za jednu jedinu knjigu počela je da se razlistava u ciklus romana, podsećajući na sazvežđe, sačinjeno od manjih i većih romana, udruženih u jednu cjelinu. Otud i naziv jer i delta počinje izvorima i potocima koji postaju rijeke, ponornice, mrtvaje da bi se ta velika voda na ušću razlila u rukavce, baš kao Dunav u Rumuniji“.

Autor ocjenjuje da je roman „nalik velikoj vodi sastavljenoj od više dijelova, više rukavaca, ali pojedinačni romani nijesu nastavci, već je to ciklus zasebnih romana koji se mogu čitati ne samo nezavisno jedan od drugog, već i proizvoljnim redosledom. S druge strane – čini mi se da je sve što napišemo, sva ta božja sila reči, samo još jedan citat“. U nemogućnosti žanrovskog definisanja, primjetna je još jedna spona koja ih uvezuje, a to je hronotop putovanja, zapazila je mr Tamara Pejović Labudović, a o prisustvu motiva putovanja autor Petrović napominje: „Jeste, putovanje je jedan od mojih motiva, ali koristim mnoge koji su desetinama i stotinama puta korišćeni u literaturi kao što su ogledalo, prozor, ključ, ali i neke kojima sam lično opsjednut, kao što su merdevine. Kad stanete na prvu prečku merdevina, iako se radi samo o 30 santimetara, to je jedna potpuno druga perspektiva, ali prije svega, potpuno lična perspektiva, za razliku od snimka sa satelita, koji navodno pokazuje

sve, ali u stvari ne pokazuje ništa, jer je to tuđa perspektiva. Dakle, jeste prisutan motiv putovanja koji varira na više načina". Uz aluzije da je pisac uvijek početnik, te da autopoetika znači da likovima pridajete svoje osobine, autor nadalje objašnjava da li u njegovom tekstu ima elemenata fantastike i zaključuje čitanjem priče, uz objašnjenje da „notni sistem ne mora da bude vodoravan”.

U okviru završnog dijela književne manifestacije održano je veče poezije u kojoj su učestvovali nikšićki pjesnici i pjesnikinje Suzana Bijelović, Milica Radojičić, Nataša Lalatović, Sokolj Begenaj, Marijana Blečić, Miloš Jocović i gosti-pjesnici iz regiona, Marija Radić iz Beograda i Goran Samardžić iz Sarajeva, dok je drugi dio programa bio posvećen proglašenju pobjednika na Konkursu za neobjavljeni tekst u kategoriji poezije koji je JU Narodna biblioteka „Njegoš“ Nikšić raspisala 18. novembra.

Poetsko veče otvorila je dr Gordana Kustudić predstavljajući obilježja njihove poezije ponaosob, a nikšićka publika je bila u prilici da uživa u čitanju autorske poezije. Najprije se publici predstavila Suzana Bijelović sa svojom poezijom koja je prema riječima dr Kustudić opisana kroz „oličenje privrženosti zajednici i mjestu porijekla”. Potom se publici obratila Milica Radojičić predstavljajući svoju poeziju sa fokusom na rekonstrukciju i dekonstrukciju mita i sponu sa antikom. Nataša Lalatović, objašnjavajući smisao ženskog principa, predstavila se sa pjesmama „Robinja”, „Majka” i „Rađanje”. Marijana Blečić, ogovarajući na pitanja žanrovskog svrstavanja poezije, ističe da se ne rukovodi ni književnim uslovom, ni preduslovom, ni pravilima: „Moje pjesme su metrički neusklađene, šetaju same za sebe. Ono čime se ja rukovodim jesu osnovni pojmovi, elementi zemlje, vode, vazduha, kamena”. Nakon nje publici se predstavio Miloš Jocović sa tri žanrovski različite pjesme, koje odišu smislom ljubavi, nose etiketu prošlosti i u potrazi su za kulturom.

Mlada pjesnikinja, Tijana Draganić je u razgovoru sa dr Kustudić naglasila otkud visok stepen simbolizacije u njoj poeziji, te otkud određena vrsta paradoksizacije u naslovima njenih pjesama. Uslijedili su stihovi „Samonikli”, „Oda samoći” i „Otkrovenje” Marije Radić, koja je kroz izabrane pjesme naglasila da je riječ o „temama smrti i ljubavi kao večitih tema stvaralaca”. Upućuje da u svojoj poeziji pokušava uhvatiti „odblekse istine”, te da govori o čovjeku današnjice koji svijet sagledava „onim unutrašnjim očima”. Stihovima pjesama „Noć”, „Ništa svašta” i „Red” publici se predstavio Goran Samardžić, pjesnik i član PEN kluba i Društva pisaca Bosne i Hercegovine. Na kraju poetske večeri publici se

predstavio Sokolj Begenaj sa pjesmama „Rom u školi”, „Svako ima svoju sreću” i „Pitam vas narode” u kojima progovara glasom kolektiva i dijeli zajedničko iskustvo svog naroda.

Drugi dio večeri je bio posvećen proglašenju pobjednika na Konkursu za neobjavljeni tekst u kategoriji poezije. Događaj je moderirala Nina Marković, koja je rekla da je na adresu Biblioteke stigao 21 rukopis autora iz Crne Gore i regiona, a da je žiri u sastavu prof. dr Nedžad Ibrahimović, dr Gordana Kustudić i doc. dr Nataša Jovović donio i obrazložio Odluku o najuspjelijim rukopisima. Prva nagrada dodijeljena je rukopisu pod šifrom „Torsten Veblen”, autora Milenka Šarca iz Pljevalja, druga nagrada rukopisu pod šifrom „Krajputaš” autorke Jovane Simić iz Beograda, i treća nagrada rukopisu pod šifrom „Abel Brodersen” autora Gorana Radojičića iz Nikšića.

Dr Gordana Kustudić je sumirala obrazloženje Žirija: „Trećenagrađena zbirka autora Gorana Radojičića obiluje osjećanjem nostalgije i potrebom za prošlim, ali prošlim koje je nemoguće i koje se nije desilo. Originalnost je ono što nas je u velikoj mjeri opredijelilo da ovaj rukopis bude među nagrađenima. Najupečatljivija karakteristika drugonagrađene zbirke je svojevrsno pjesničko poigravanje mogućnostima jezika, kao sve zastupljenija tendencija modernog pjesništva. Ova zbirka demonstrira kakve je sve barijere jezik sposoban da razbije. To jezičko poigravanje se često ispoljava stilskim figurama, od kojih su mnoge fonetskog tipa, dok je u prvonagrađenoj zbirci naglašena personifikacija kao vid intimnog odnosa sa samim stvaranjem, ponekad i sa otežanošću stvaranja. Fantastika je prisutna i mehanizam njenog uvođenja u pjesništvo nije nov, ali je u ovoj zbirci obrađena na jedan sasvim nov način, gdje su fantastični elementi vješto ušiveni u stihovani diskurs, gradeći poetiku sasvim iznimnu i jedinstvenu”.

Nikšićkoj publici su se potom obratili laureati, Goran Radojičić, Jovana Simić i Milenko Šarac koji su istakli posebnu zahvalnost JU Narodna biblioteka „Njegoš” i članovima žirija, koji su afirmativno vrednovali njihovo stvaralaštvo. Govorom mr Bojane Obradović, direktorice JU Narodna biblioteka „Njegoš” Nikšić, koja je čestitala dobitnicima i zahvalila žiriju, ali i publici, zatvoreni su ovogodišnji Susreti.

Bojana OBRADOVIĆ

CONTENTS

A Foreword	7

PAPERS PRESENTED AT THE SCIENTIFIC CONFERENCE "STEFAN MITROV LJUBIŠA IN THE RESEARCHES"

Radomir V. IVANOVIĆ Epistolography as a Hybrid Form in the Work of S. M. Ljubisa (a Contribution to Geneology)	11

Siniša JELUŠIĆ A Biography (1878) or Something Similar: About the Aporias of Ljubiša`s Autobiography	27

Miodarka TEPAVČEVIĆ The Significance and Role of Stefan Mitrov Ljubiša in Montenegrin Literary and Historical development: on the Occasion of the 200th Anniversary of His Birth (Stefan Mitrov Ljubiša`s <i>Izviriječ</i>)	41

Milena BURIĆ Syntax Synonyms of Verb Forms Denoting Past Actions in <i>The Stories told by Vuk Dojcevic</i>	61

Ana ZEČEVIĆ Dramatic and Musical Motifs in the Narrative Prose of Stefan Mitrov Ljubiša (<i>The Stories of Montenegro and Its Coast</i>)	77

Branka DRAGOSAVAC The Bibliography of Stefan Mitrov Ljubiša: The Latest Findings. 107	

**PAPERS FROM THE ROUND TABLE DEDICATED TO
JEVREM BRKOVIĆ**

Šerbo RASTODER

**Intellectuals and Wars in the Context of the 1990s, Between
the Fiddle and Rock and Roll, "Heroism is Not Going
to a War", Dedicated to the Academician Jevrem Brković 115**

Tatjana ĐURIŠIĆ

Polemic Lyrics by Jevrem Brković 147

Rajka GLUŠICA

Jevrem Brković and the Montenegrin Language 165

REVIEWS

Rajka GLUSICA

About the Cyrillic Alphabet and Language Nationalism
Presentation of the Book *The Saga of Cyrillic Alphabet*
by Ranko Bugarski 185

Jelena BASANOVIĆ-CECOVIC

**Synthesis of the Previously Obtained Results regarding the
Dialect Lexicography in Montenegro**
Presentation of the Study *Dialect Lexicography in Montenegro
since the Issuing of The Dictionary (1852), by Vuk Karadzic,
to the Present Day* by Brankica Markovic 191

Bojan MINIC

Continuity, Dedication, Skill and Love for a Language
Presentation of the *Dictionary of the Area of Berane*
by Danijela Radojević 197

Tamara LABUDOVIĆ, Bojan MINIC

**Foundation and Support for the New Generation
of the Researchers**
Presentation of the *Book of Proceedings of Njegošev dani 8* 203

Zorica RADULOVIĆ
The House of Jevrem
The Record about the Work of Jevrem Brkovic..... 211

Miraš MARTINOVIĆ
A Great Treasury of Ancestors or the Montenegrin Noah's Ark
The Review of the Book *Monigreni* by Jevrem Brković 219

Novak ADŽIĆ
Academician Jevrem Brković – A Writer in History, Politics and Ideology and an Historiographer in Literature
The Review of the Book *Da se zna - a selection from Jevrem Brković's Polemical Oeuvre*..... 225

Gordana KUSTUDIĆ
Engineering as Deconstruction
The Review of the Novel *Beton bluz* by Slavica Perović..... 235

Tamara LABUDOVIĆ
Autocritical Attitude Towards Revolution
The Review of the Book *Autokritika revolucije u djelu Mihaila Lalića* by Bojana Obradović 239

CHRONICLE

Ksenija RAKOČEVIĆ
Homer from the Hills is Dead..... 245

Miljan ŽIVKOVIĆ
Promotion of the First Montenegrin Novel *Ili Kuč* at the Faculty of Philology..... 249

Bojana OBRADOVIĆ
Montenegro also has its own Rabelais – Carnival of Novels in the "Njegoš" Library..... 253

Ksenija RAKOČEVIĆ The Light of <i>Njegoševi dani</i> Shone in Tivat	259
Bojana OBRADOVIĆ The Second Autumn Book Fair "Anderva book" in the Sign of Multiculturalism	263
Nataša JOVOVIĆ The Conference Dedicated to Ljubiša and Novo Vuković at the Faculty of Philology in Nikšić	269
Bojana OBRADOVIĆ The 25th Literary Conference: <i>Nikšićki književni susreti</i>	275

RIJEČ

ČASOPIS ZA NAUKU O JEZIKU I KNJIŽEVNOSTI

Izdavač

FILOLOŠKI FAKULTET UNIVERZITETA CRNE GORE
INSTITUT ZA JEZIK I KNJIŽEVNOST

Za izdavača
Igor LAKIĆ

Lektura i korektura
Nataša JOVOVIĆ

Prevod na engleski
Milena MRDAK-MIĆOVIĆ

Tehnička obrada
Dalibor VUKOTIĆ

Korice
Slobodan VUKIĆEVIĆ

Časopis izlazi jednom godišnje u elektronskoj formi na sajtu
www.rijec.ucg.ac.me

Rukopisi se mogu slati na adresu: Uredništvu Riječi, Institut za jezik i
književnost, Filološki fakultet Nikšić, Danila Bojovića bb. ili na e-mail
rajkag@t-com.me ili natasaj@ucg.ac.me
